

HALIL INALDŽIK

OSMANSKO CARSTVO

Klasično doba 1300 – 1600

UTOPIJA

Beograd, 2003.

I DEO Kratak pregled osmanske istorije 1300 - 1600		Glava XI <u>Dvor</u>	119
<u>Razdoblja osmanske istorije</u>	5	GLAVA XII <u>Centralna administracija</u>	139
Glava I <u>Koreni osmanske države</u>	7	GLAVA XIII <u>Provincijska administracija i</u> <u>timarski sistem</u>	163
Glava II <u>Od pogranične kneževine do</u> <u>carstva 1354-1402</u>	13	III DEO Privredni i društveni život	
Glava III <u>Interegnum i obnova</u>	27	Glava XIV <u>Osmansko carstvo i</u> <u>međunarodna trgovina</u>	189
Glava IV <u>Osmansko carstvo se konačno</u> <u>učvršćuje 1453-1526</u>	37	Glava XV <u>Osmanski gradovi i mreža</u> <u>puteva, gradsko stanovništvo,</u> <u>esnafi i trgovci</u>	217
Glava V <u>Osmanska država kao svetska sila</u> <u>1526-1596</u>	53	IV DEO Religija i kultura u Osmanskom carstvu	
Glava VI <u>Opadanje Osmanskog carstva</u>	63	Glava XVI <u>Prosveta, medrese i ulema</u>	257
II DEO D r ž a v a		Glava XVII <u>Nauka</u>	269
GLAVA VII <u>Uspon osmanske dinastije</u>	85	Glava XVIII <u>Trijumf fanatizma</u>	279
GLAVA VIII <u>Kako se stupalo na presto</u>	91	Glava XIX <u>Narodna kultura i tarikati</u>	291
GLAVA IX <u>Osmansko shvatanje države i</u> <u>klasnog sistema</u>	101	<u>Hronološki pregled osmanske</u> <u>istorije</u>	317
GLAVA X <u>Zakonodavstvo</u>	109		

I deo

Kratak pregled osmanske istorije 1300 - 1600

Uvod

Razdoblja osmanske istorije

U vreme kada je osnovana, početkom četrnaestog veka, osmanska država bila je mala kneževina na granicama islam-skog sveta čija je pokretačka ideja bila *gaza* — sveti rat protiv nevernika hrišćana. Ova beznačajna pogranična državica postepeno je osvojila i asimilovala bivše vizantijske teritorije u Anadoliji i na Balkanu, a kada je 1517. godine zagospodarila arapskim zemljama, postala je najmoćnija država islamskog sveta.

Za vladavine Sulejmana I (1520-1566), uzastopni vojni uspesi na širokom prostoru od srednje Evrope do Indijskog okeana dali su Osmanskom carstvu status svetske sile. Međutim, tokom dugih ratova u sedamnaestom stoleću, terazije su prevagnule u korist Evrope. Osmanska sila je sve više opadala i, pošto je u osamnaestom veku preovladala svest o nadmoći Zapada, Osmansko carstvo je poli-tički i ekonomski postalo zavisno od Evrope. Predugo postojanje ove imperije i mogućnost njenog raspada konačno su postali problem evropske politike, takozvano „istočno pitanje". Politički život održavao se pod evropskim starateljstvom do 1920. godine.

Kako su se menjale okolnosti u pojedinim razdobljima, tako su podlegali promeni i ustrojstvo i isticucije ovog

carstva. Promene u njegovoj unutrašnjoj strukturi i političkom razvoju pokazuju kako je do kraja šesnaestog veka ova pogranična kneževina prerasla u carstvo u duhu tradicija klasičnih država Bliskog istoka, kao što su Sasanidska i, posebno, Abasidska imperija. Potkraj šesnaestog veka, Osmansko carstvo je, sa svojim tradicijama državotvornosti i administracije, finansijskom politikom, zemljišnim sistemom i vojnom organizacijom, pred-stavljalo primer veoma visoko razvijene imperije Bliskog istoka. U vreme njenog opadanja, vojna i ekonomska nadmoć Evrope neosporno je kod samih Osmanlija probudila svest da su tradicije država Bliskog istoka preživele svoju svrsishodnost i da se loše uklapaju u novu eru.

Od tog trenutka osmanska istorija je letopis o istrošenim oblicima starih imperijalnih institucija; ili, tačnije, to je istorija napora jedne države Bliskog istoka da se prilagodi ekonomskom, političkom i kulturnom izazovu Evrope. Tek posle 1924. godine i tek nakon korenite revolucije, Turci će konačno napustiti ovakvo shvatanje države.

I tako poslednja decenija šesnaestog veka označava glavnu deonicu koja raspolučuje Osmansko carstvo. U ovoj knjizi je opisano prvo razdoblje i, pri tom, istaknuto kako su Osmanlije prilagodile sebi institucije države Bliskog istoka i kako su se one počele dezintegrisati pred očima moderne Evrope.

Glava I Koreni osmanske države

U osvit četrnaestog stoleća, žestoka unutrašnja previranja potresala su velika carstva koja su se prostirala između Oksusa i Dunava — Ilhanidsko carstvo u Iranu, Zlatnu Hordu u istočnoj Evropi i Vizantijsko carstvo na Balkanu i u zapadnoj Anadoliji. Krajem tog istog veka, potomci Osmanovi — jednog pograničnog gazije i osnivača osmanske dinastije — stvoriće imperiju koja se pružala od Dunava do Eufrata. Njen tvorac bio je Bajazit I (1389-1402), poznat pod nadimkom „Jildirim“, Munja. On je kod Nikopolja 1396. godine do nogu potukao krstaše, vojsku najponosnijih vitezova Evrope; prkosio je Mamelučkom sultanatu, u to doba najmoćnijoj islamskoj državi, i osvojio njene gradove na Eufratu. I najzad, izazvao je na bojno polje velikog Timura, novog vladara centralne Azije i Irana.

Prvi period osmanske istorije nameće pitanje: kako se mala pogranična kneževina Osmana Gazije, sa idejom svetog rata protiv hrišćanske Vizantije, razvila u imperiju takve snage i prostranstva. Jedna teorija zastupa mišljenje da je grčko stanovništvo Mramornog basena primanjem islama i ujedinjenjem sa muslimanima u muslimanskoj

državi oživelo Vizantijsko carstvo. Savremeni naučnici upoznati sa istočnim istorijskim izvorima smatraju da se ova teorija zasniva na neosnovanoj pretpostavci. Oni tvrde da će koreni Osmanskog carstva moraju tražiti u političkim, kulturnim i demografskim tokovima Anadolije trinaestog i četrnaestog veka.¹

Prvu etapu tih zbivanja označavaju mongolski osvajački pohodi na muslimanski Bliski istok tokom treće de-cenije trinaestog stoleća. Posle pobeđe Mongola u bitki kod Kosedaga, 1243, Seldžučki sultanat u Anadoliji postao je vazalna država iranskih Ilhanida. Neposredna posledica mongolskih invazija bile su seobe Turkmena, snažnih nomadskih turskih plemena, u pravcu zapada. Poreklom iz centralne Azije, oni su se najpre doselili u Iran i istočnu Anadoliju, a potom nastavili kretanja ka zapadu, nastanjujući se duž granice između Vizantije i Seldžučkog sultanata, u planinskim predelima zapadne Anadolije. U ovoj zemlji je 1271. godine izbio ustanak protiv idolopokloničkih Mongola. Muslimanske mamelučke snage prodrle su tada u Anadoliju da bi pomogle pobunjenicima, ali su Mongoli svirepo ugušili bunu. Posle tog događaja oni su, držeći stalne vojne jedinice u Anadoliji, čvršće namakli jaram zemlji. Pa ipak su u toku narednog pola stoleća često izbijale bune praćene odmazdama Mongola. Tako se pogranična oblast pretvorila u pribežište trupa i političkih lica koja su bežala od mongolskog gospodarenja, a tu su i mnogobrojni ubogi seljaci i varošani tražili nov život i budućnost. Sve je to dovelo do porasta stanovništva u ovim pograničnim krajevima. Iskoristivši priliku da se nastane u

¹ H.A. Gibbons *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916. glava I; N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age*, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XIII. Bucarest, 1927. Suprotno gledište njihovoj teoriji da se koreni osmanske države nalaze u Vizantiji iznose M. F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935; i P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1538.

bogatim ravnicama na vizantijskoj strani granice, ovi nemirni krajišnici - nomadi podsticali su narod na gazu, sveti rat protiv Vizantije. Ratnici su se okupljali oko vođa gaze raznog porekla, tako da su njihovi upadi na vizantijsku teritoriju bivali sve češći.

Između 1260. i 1320. godine, vođi gazija, organizatori ratobornih Turkmena, osnivali su nezavisne kneževine u zapadnoj Anadoliji — u zemljama koje bi preoteli od Vizantije. Savremeni vizantijski istoričar Pahimer beleži da su Paleolozi, koji će povratiti Carigrad tek 1261. godine, toliko bili zauzeti zbivanjima na Balkanu da su zanemarili svoje azijske granice i tako Turkmenima ostavili otvoren put za upade. U poslednjoj deceniji trinaestog veka, prodori turkmenskih gazija u zapadnu Anadoliju gotovo da su bili prerasli u pravu invaziju. Od svih begova, Osman Gazi je vladao teritorijom najisturenijom prema severu, a najbližom Vizantiji i Balkanu. Prema Pahimerovom zapisu, Gazi je oko 1301. preduzeo opsadu Iznika (Nikeje), nekadašnje vizantijske prestonice. Car je protiv njega poslao najamničku vojsku od dve hiljade vojnika, koju je Osman dočekaao iz zasede i potukao kod Bafeona u leto 1301. godine. Ova pobeda nad vizantijskom vojskom pronela mu je slavu. Osmanski, a isto tako i savremeni vizantijski izvori, navode da su se gazije iz svih krajeva Anadolije sjatile potom pod njegovu zastavu. Kao i u ostalim pograničnim kneževinama, oni su uzeli ime svog vođe i postali poznati pod nazivom *Osmanlije*. Izgledi na laka osvajanja i naseljavanja mamili su stalno nove talase doseljenika različitog porekla iz središnje Anadolije. Ali tek posle te pobede 1301. godine, osmanska kneževina će se doista učvrstiti.

Gaza, sveti rat, bila je, kao ideal, značajan činilac u osnivanju i razvoju osmanske države. Društvo u tim pograničnim kneževinama saobrazilo se posebnom kulturnom obrascu i bilo prožeto idealom neprestanog

svetog rata i nesustalog širenja *Darulislama*, islamskih kraljevina, sve dok se ne obuhvati ceo svet. Gaza je značila versku dužnost, i ona je svoje vernike nadahnjivala na svako jake poduhvate i žrtve. U tom pograničnom društvu, sve socijalne vrline saobražavale su se idealu gaze. Razvijena civilizacija njenog zaleđa, koju su karakterisali verska ortodoksnost, sholastička teologija, dvorska književnost pisana na jednom izveštačenom jeziku i *šerijatski* zakon, u ovim pograničnim zemljama ustupila je mesto narodnoj kulturi obeleženoj jeretičkim verskim redovima, misticizmom, epskom književnošću i običajnim pravom. U anadolskim kneževinama turski jezik je tada prvi put postao administrativni i književni jezik. To pogranično društvo je bilo podjednako trpeljivo i složeno. Zajedničko kulturno tle dovodilo je vizantijske pogranične trupe, *akritai*, u neposredan dodir sa muslimanskim gazijama. Mihal Gazi, grčki pogranični starešina koji je prešao u islam i saradivao sa Osmanovim ratnicima, slavan je primer takvog asimilacionog procesa.

Svrha svetog rata nije bila da uništava, već da potčinjava nevernički svet, *Darulharb*. Osmanlije su utemeljile svoju imperiju ujedinivši muslimansku Anadoliju i hrišćanski Balkan pod svojom upravom i, mada je neprestani sveti rat bio osnovni princip ovog carstva, ono je u isti mah istupalo kao zaštitnik pravoslavne crkve i miliona pravoslavnih hrišćana. Islam je hrišćanima i jevrejima garantovao život i imovinu pod uslovom da budu pokorni i da plaćaju danak. Dopuštao im je da slobodno ispovedaju svoja verska ubedenja i da žive u skladu sa sopstvenim verskim zakonima. Budući da je njihovo društvo bilo pograničnog tipa i da su se slobodno mešali sa hrišćanima, Osmanlije su ove principe islama primenjivali sa najvećom širokogrudošću i trpeljivošću. U prvim godinama svog carstva oni su vodili takvu politiku da su, pre nego što bi se

latili oružja, najpre pokuša vali da obezbede dobrovoljno potčinjavanje hrišćana i steknu njihovo poverenje.

Zaštitnička administracija islamske države, sa takvim verskim zakonima koji su garantovali trpeljivost, uspešno je ostvarivala zastrašujuće prodore svojih gazija. Povrh toga, blagonaklon stav prema seljaštvu kao izvoru prihoda bio je tradicionalna politika ove države Bliskog istoka, politika koja je podsticala trpeljivost. Danak zvani *harač* činio je veliki deo dohotka osmanske države, kao što je predstavljao važan deo prihoda i u starom arapskom halifatu.

Osmansko carstvo je zbog svega toga bilo predodređeno da postane pravo „pogranično carstvo” - kosmopolitska država u kojoj će se sve veroispovesti i rase smatrati delovima jedne celine, i koja će ujediniti pravoslavne hrišćane na Balkanu i muslimane u Anadoliji u jednu državu.

Kneževine gazija u zapadnoj Anadoliji ubrzo su prihvatile tradicije i institucije Seldžučkog sultanata. Gradovi kao što su Kastamonija, Karahisar ili Denizli, nikli u starim seldžučkim pograničnim oblastima, postali su središta seldžučke civilizacije. Iz ovih mesta, kao i iz gradova centralne Anadolije, činovnici i učenjaci su tradicije islamskog državnštva i civilizacije prenosili u Milas, Balat, Birgiju, Smirnu, Manisu i Brusu, koji su postali središta gazijskih kneževina osnovanih na pređašnjoj vizantijskoj teritoriji. Svaka od ovih kneževina je postala mali sultanat. Na primer, Osmanov sin Orhan iskovaće prvi srebrni novac u Brusi 1327. godine, i udariti temelj *medresi* u Nikeji 1331; godine 1340. podići će trgovački centar u Brusi, izgradivši bazar i bezistan, zatvorenu tržnicu gde se prodavala skupocena roba. Arapski putnik Ibn Batuta² boravio je u Brusi oko 1333. godine i opisao je kao „veliki grad sa lepim bazarima i širokim ulicama”.

² H. A. R. Gibb (prev.). *The Travels of Ibn Battuta*, London, 1958, I, 42.

To bi bila opšta društvena i kulturna pozadina u vreme osnivanja osmanske i ostalih pograničnih kneževina. Sveti rat i kolonizacija predstavljali su dinamične činioce u osvajanjima Osmanlija; administrativni i kulturni oblici primenjivani na osvojenim teritorijama proisticali su iz tradicija politike i civilizacije Bliskog istoka.

Glava II

Od pogranične kneževine do carstva 1354-1402

Pedesetih godina četrnaestog veka, osmanska država je bila samo jedna od mnogih pograničnih kneževina, ali događaji koji su se zbili posle 1352. godine čvrsto su utvrdili njenu nadmoć nad ostalima, na su za tri decenije sve one postale osmanski vazali. Presudan događaj odigrao se kada su Osmanlije izvojevale uporište na Balkanu sa izgledima na bezgraničnu ekspanziju prema zapadu. Prvi prelazak preko moreuza iz Anadolije u Evropu bio je težak poduhvat upravo zato što su se Dardaneli nalazili u rukama hrišćana. Snage koje su Osmanlije iskrcavale u Trakiji nisu mogle da se održe. Vizantinci su ih svaki put, bez obzira na njihovu brojnost, uništavali. Kneževina Karesija, na istočnoj obali Dardanela, razrešila je taj problem u korist Osmanlija.

Niz zbivanja je doveo do uspeha Osmanlija. Borba za presto u Karesiji 1345. godine pružila je priliku Orhanu da pripoji ovu kneževinu. Karesijski odredi koji su služili u osmanskoj vojsci založili su se da se izvrši pohod preko Dardanela, i pod komandom Orhanovog sina Sulejmana, komandanta zapadne granice, pripremili su se za ovaj poduhvat. Okolnosti su im išle na ruku. Godine 1346.

Orhan je sklopio savez sa Jovanom V Kantakuzenom, pretendentom na vizantijski presto, i oženio se Jovanovom kćerkom Teodorom. To je Osmanovićima dalo priliku da se umešaju u unutrašnja pitanja Vizantije i uzmu učešća u ratu u Trakiji. Kada je 1352. godine pošao u Jedrene da pomogne Kantakuzenu protiv srpskih i bugarskih jedinica, Sulejman je zauzeo grad Cimpu na evropskoj obali Galipoljskog moreuza. On je ne samo odbio Kantakuzenove ponovljene zahteve da evakuiše tvrđavu, već je stao da pojačava ovaj mostobran svežim trupama iz Anadolije i u isto vreme da postavlja opsadu oko Galipoljske tvrđave. U noći između 1. i 2. marta 1354. godine zemljotres je razorio zidine Galipolja i ostalih utvrda u toj oblasti, i Sulejmanove jedinice su smesta zauzele ova uporišta. Samim tim što je popravio utvrđenja i u njima stacionirao garnizone anadolskih trupa, on se snažno učvrstio na evropskom tlu. Ovaj događaj je pobudio veliku zabrinutost u Vizantiji i zapadnom hrišćanskom svetu. Avgusta meseca 1354. godine venecijanski *bailo* u Carigradu pisao je da je Carigrad, suočen sa ovom opasnošću, spreman da se stavi pod zaštitu neke moćne hrišćanske države; u Evropi su počeli da se kuju planovi za pokretanje krstaškog rata ne sa ciljem da se povrati Jerusalem, nego da se od Osmanlija spase Carigrad; sa obnovljenim oduševljenjem ponovo je uzet u razmatranje projekat o ujedinjenju latinske i grčke crkve.

Gregorije Palama, arhiepiskop grada Soluna, koji su Osmanlije zauzele 1354. godine, posle osvajanja Galipolja, preneo je reči svojih porobljivača: nezadrživo napredovanje islama od istoka prema zapadu jasan je dokaz da Bog njima pomaže i da je islam prava vera.³

³ G. G. Arnakis, *Gregory Palamas Among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources*, Speculum, XXVI (1951), 104-118.

Da bi osnažio svoj mostobran u Evropi, Sulejman je stao da preseljava muslimanski živalj iz Anadolije u Evropu, a posebno nomade sklone brzom prilagođavanju. Osnivana su nova turska sela, dok su krajišta pod Sulejmanovom vrhovnom komandom organizovana u desno, levo i središno krilo, a svako od njih je bilo povereno upravi jednog gazijskog namesnika. Pohodi su se nastavljali, a oblast pod osmanskom okupacijom širila. Međutim, Sulejmanova iznenadna i tragična smrt, kao i činjenica da su Fokejanci zarobili Orhanovog najmlađeg sina Halila, prisilila je Orhana da sklopi mir sa Vizantijom. Okolnosti su ohrabrile Vizantince, te su diplomatskim putevima pokušali da povrate Trakiju. Tako je vlast nad teritorijama koje je osvojio Sulejman dovedena u pitanje, a pogranične osmanlijske snage obuzelo je nespokojstvo i uznemirenost. Kada je Halil 1359. godine oslobođen, gazije su shvatile da odlaganje akcije može izazvati poraz i usloviti njihovu evakuaciju iz Evrope. Sultanov sin Murat, komandant galipoljskog krila, i njegov vaspitač Lala Šahin, pobornik rata, otpočeli su ofanzivu s krajnjim ciljem da osvoje Jedrene. Prve godine zauzeli su tvrđave duž Maričke doline, pored utvrda na drumu od Carigrada ka Jedrenu, presekavši tako linije snabdevanja grada. Leta 1361. godine propao je konačan pokušaj branilačkih snaga, i Jedrene, glavni grad Trakije, predalo se iste godine.

U novoosvojenim oblastima Trakije primenjivan je isti postupak kao u Anadoliji. Lokalno grčko stanovništvo, izlagano stalnim upadima gazija, sklanjalo se u tvrđave. Onim gradskim žiteljima koji bi se dragovoljno pokorili, Turci nisu činili ništa nažao, ali ako bi pružili otpor, prisiljavali su ih da im ustupe svoje gradove. Osmanska vlada je podsticala Turke iz Anadolije, ponekad ih čak prisilno deportujući, da se nastanjuju u novoosvojenim zemljama. Derviši su, isto tako, osnivali brojne *zavije* — skloništa koja će docnije postati jezgra novih turskih sela.

Ubrzo posle osvajanja u Trakiji došlo je do kolonizacije Turaka u tim krajevima, čime je stvorena čvrsta osnova za buduću osmansku ekspanziju u Evropi.

Geografski uslovi odredili su redosled osmanskih osvajanja na Balkanu. Krećući se istorijskim drumom *Via Egnatia* u pravcu zapada, Turci su preko Sera, Bitolja i Ohrida 1385. godine izbili na albansku obalu. Lokalni namesnici u Makedoniji i Albaniji prihvatili su osmansko sizerenstvo. Njihova druga linija nadiranja pružala se prema Tesaliji, tako da je Solun sa svojom lukom pao 1387. godine; treća linija je sledila drum Carigrad-Beograd, i godine 1365. Marička dolina, uz neznatan otpor, potpala je pod osmansku vlast.²

Probijajući se kroz balkanske klisure 1395. godine, Turci su preko Sofije i Niša upali u dolinu Morave, a sledeće godine sveli Srbiju na vazala. Gazije na levom boku krenuli su dolinom Tundže i kroz Karnobatski tesnac prešli balkanske klance. Godine 1372. despot Dobrudže i kralj Bugarske postao je osmanski vazal. U to vreme Turci su već bili zagospodarili glavnim putevima Balkanskog poluostrva i, kao što su postupili i posle osvajanja Galipolja, iz Anadolije su doveli nomade, pre svega velike grupe *Juruka*, i naselili ih duž značajnih saobraćajnica i no okolnim planinskim regionima. Glavni osmanski gradovi na Balkanu prvobitno su bili pogranična naselja uz važne puteve turskog nadiranja. Gusto naseljene kolonije osnivane su u pograničnim delovima Trakije i u dolinama Marice i Tundže. Lokalni namesnici u oblastima koje su se graničile sa osmanskim teritorijom na Balkanu prihvatili su suverenitet osmanskog sultana, sada gospodara ovog poluostrva.

Nije teško objasniti zašto su Turci tako lako osvajali na Balkanu. Osmanska invazija se vremenski bila poklopila sa političkim rasparčavanjem, jer su tada mnogi nezavisni kraljevi, despoti i namesnici malih balkanskih kneževina

bez oklevanja tražili pomoć spolja kako bi rešili svoje unutrašnje razmirice. Za razliku od rasula koje je preovladavalo na Balkanu, Osmanlije su vodile doslednu politiku i jedino su oni raspolagali vojnim snagama i centralizovanom vlašću nužnom za sprovođenje takve politike. Imali su još jednu veliku prednost: bio je to *janičarski* korpus, prva stajaća vojska u Evropi. Sultan je ovaj korpus obrazovao od ratnih zarobljenika posle zauzeća Jedrena, i on se nalazio pod njegovom neposrednom komandom. U isti mah, u svakoj balkanskoj državi postojala je po jedna frakcija spremna da se veže za Ugre ili druge latinske hrišćane, kao i frakcija voljna da saraduje sa Osmanlijama. Jednom reči, plemstvo, gornji slojevi sveštenstva, ljudi od pera i dvorani okretali su pogled ka zapadnom hrišćanskom svetu tražeći od njega pomoć. Grčko pravoslavno stanovništvo fanatično se opiralo dominaciji Italijana i svakom katoličkom uticaju, dok su Osmanovići, koji su ih pomagali u njihovoj borbi, ubrzo počeli pravoslavne hrišćane da smatraju svojim vazalima. Između 1346. i 1352. godine Osmanlije su prodrle u Trakiju kao saveznici Jovana Kantakuzena; potom, u razdoblju od 1356. do 1366. godine, kada su Vizantinci, Ugri i Vlasi vršili snažan pritisak na bugarskog kralja, oni su mu, kao svom savezniku, poslali pojačanje.

Osmanovići su poštovali feudalne principe. U početku su od svojih vazalnih kneževa zahtevali sasvim mali godišnji danak, kao znak njihove pokornosti islamskoj državi. Docnije su tražili da im vazalni knez pošalje svog sina kao taoca, da on sam jedanput godišnje dođe na Portu i zakune se na vernost i da šalje pomoćne trupe u sultanove ratne pohode. Od vazalnih kneževa takođe se zahtevalo da sultanove prijatelje i neprijatelje smatraju svojim prijateljima odnosno svojim neprijateljima. Ukoliko bi vazal omanuo u ovim dužnostima, njegove zemlje su

proglašavane *darulharbom*, i tako izlagane bespoštednim razaranjima gazija.

Pošto papa nije uspeo da po cenu ujedinjenja pravoslavne i rimske crkve organizuje krstaški rat kojim bi se pomoglo Vizantiji, i posle potpunog poraza srpskih velmoža u Černomenu 1371. godine, balkanski vladari su jedan no jedan priznavali osmansko sizerenstvo. Nakon ove pobeđe Turaka, vizantijski car je u pravom smislu postao njihov vazal, dok su članovi dinastije Paleologa tražili sultanovu potporu ne bi li sačuvali vizantijski presto. Ostali balkanski vladari pošli su za primerom Vizantije.

Tokom tog ranog perioda, nijedna velika država nije se suprotstavila Osmanlijama, bilo na Balkanu ili u Anadoliji, niti su se oni sukobili sa nekom evropskom krstaškom vojskom, uprkos činjenici što je papa svojom Bulom od 25. decembra 1366. proglasio krstaški rat protiv Osmanlija. Snažne krstaške pomorske ili suvozemne snage mogle su sa uspehom da zaustave napredovanje Turaka. Njihov najjači suparnik u to vreme bila je Ugarska kraljevina, koja je nastojala da iskoristi osmansko napredovanje na Balkanu kako bi proširila svoje gospodstvo u donjem Podunavlju. Osnovna slabost osmanske države bila je nerazvijenost njene mornarice. Hrišćanske države su kontrolisale Dardanele, moreuz između Rumelije i Anadolije. Godine 1366. Amadeo VI Savojski zaposeo je Galipolj, a već sledeće godine ga vratio Vizantincima. stavljajući tako Osmanlije u opasan položaj. Osmanske snage u Rumeliji ostale su odsečene od Anadolije sve dok, oktobra 1376. godine, Andronik IV nije pristao da Galipoljsku tvrđavu vrati Muratu I koji mu je zagarantovao vizantijski presto.

Osmanskoj ekspanziji na Balkanu podjednako su išle na ruku društvene i političke prilike.⁴ Nedavna istraživanja pokazuju da je opadanje centralne vlasti u Vizantiji i u drugim balkanskim državama teklo naporedo sa razvojem feudalizma. Manastiri i uticajne ličnosti no provincijama preuzimali su u posed zemlju zvanu *pronija*, koja je ranije bila pod državnom kontrolom. Prihodi od nameta sa ovih imanja služili su za podmirenje vojnih izdataka. Dobivši finansijske i zakonske koncesije od države, oni su ta poljska dobra pretvarali u imanja sa doživotnim pravom uživanja, te su tako mogli da povećaju namete i feudalne dažbine koje su izvlačili od seoskog življa.⁵

U oblastima pod neposrednom osmanskom administracijom, ta imanja su ponovo potpala pod državnu kontrolu i pretvarana su u *timare*, ili su kao nagrada za vojne zasluge razdeljivane *jajama*, turskim zemljoradnicima koji su služili u vojsci kao pešaci. Ukinute su sve lokalne dažbine koje nisu bile propisane osnovnim odredbama *Kanun-i Osmani*, osmanskog zakonika. Jedino je sultan svojim ukazom mogao ustanoviti neki prihod ili povlasticu. Svaka pojedinost se najpre morala utvrditi propisom, čija je primena poveravana kadiji, koji je delovao nezavisno od lokalnih vlasti. Dajući opšte smernice, umesto da sizerenima prepusti da u smislu diskrecionog prava određuju poreze i privilegije, osmanski režim je uspostavio

⁴ H. Inalcik, *L'empire Ottoman*, Rapports, The First International Congress of South-East European Studies, Sofia, 1969, 80-85.

⁵ G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (preveli H. Grégoire и P. Lemerle), Brussels, 1954; G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Brussels, 1956; P. Charanis, *On the Social and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth century and Later*, *Byzantinoslavica*, XII (1959), 94-153; D. Angelov *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, *Byzantinoslavica*, XVII (1959), 220-75; Angelov, *Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jhr*. *Études Historiques r l'Occasion du XI Congrès International des Sciences Historiques*. Stockholm, 1960, Sofia, 1960, 107 i dalje.

centralizovanu administraciju umesto feudalne decentralizacije.⁶ Za seljaštvo je novi režim morao značiti napredak u poređenju sa starim. Da bi se shvatilo preimućstvo osmanske administracije u poređenju sa lokalnim balkanskim administracijama, valja jednostavno uporediti osmanske zakone sa zakonikom srpskog cara Stefana Dušana. Na primer, Dušanov zakonik propisuje da seljak radi za svog gospodara dva dana u nedelji, dok osmanske odredbe nalažu da *raja* radi samo tri dana godišnje na *spahijskom* imanju. Zaštita seljaštva od eksploatacije lokalne vlasti bila je osnovni princip osmanske administracije. Povrh toga, Osmanlije su zvanično priznavale pravoslavnu crkvu i u principu potiskivali katoličku širom svojih carskih zemalja. Svi ovi činoci su važni da bi se objasnile lakoća i brzina sa kojom su Turci izvršili ekspanziju na Balkanu i razlog koji je navodio seoski živalj da se ne pridruži svojim gospodarima pri pružanju otpora Osmanlijama.

Osmanlije, međutim, nisu sebe smatrali nosiocima bilo kakavog posebnog društvenog načela. Znali su da vođenjem pomirljive politike prema hrišćanima mogu lakše proširiti svoje oblasti i povećati izvore svojih prihoda. Isto tako, sastavni deo njihove ekspanzionističke doktrine bio je tolerantan odnos prema domaćem plemstvu i vojničkoj klasi. Ako se izuzmu oni koji su im se otvoreno suprotstavljali, Osmanlije su preuzimale pripadnike vojničke klase u svoju službu, te su u Bugarskoj, Srbiji, Albaniji, Makedoniji i Tesaliji potvrđivali status hiljadama ratnika poznatih no slovenskom nazivu *vojnik*. Oni su dobijali pravo na plodouživanje državne zemlje utvrđene veličine, oslobođani su plaćanja dažbina i služili su kao

⁶ H. Inalcık, *Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü*, Belleten, XXIII (1959), 575-610 (na turskom jeziku); H. Inalcık, *Çift-resmi y Encyclopaedia of Islam*.

borci u osmanskoj vojsci. Vlasi, hrišćanski nomadi u Srbiji, razrešavani su izvesnih nameta u naknadu što su vojevali kao pogranični stražari i uskoci. Osmanlije su delile timare negdašnjim uživaocima pronija, koji su, slično konjanicima, pripadali višoj društvenoj klasi, ali su ih istovremeno lišavali njihovih feudalnih privilegija. Mnogi vojnici koje su Turci sakupljali u vazalnim državama služili su u osmanskoj vojsci pod komandom vlastitih knezova ili gospodara klevetnika a da nisu morali da prime islam. Islam je, vremenom, sticao sve veći broj preobraćenika, ali je krajem petnaestog veka još uvek bilo timarnika čije su porodice u tri do četiri generacije zadržale hrišćansku veru. Osmanizacija neke osvojene oblasti nije značila brz i radikalnan preobražaj, već postupan razvoj.⁷

Pre nego što će, sredinom četrnaestog veka, otpočeti svoje ratničke pohode na Balkan, Osmanovići su već bili osnovali snažnu državu u Anadoliji, koja se prostirala od Ankare do Dardanela. Posle raspada Srpskog carstva Stefana Dušana i Bugarske carevine, na Balkanu više nije bilo države koja se po veličini i snazi mogla uporediti sa Osmanskom carevinom. Naporedo sa nadiranjima Osmanlija u Evropu, širile su se njihove teritorije u Aziji: napredovanje na jednom frontu bilo je praćeno napredovanjem na drugom frontu. Tokom svoje istorije, Osmanlije su smišljeno izbegavale da se istodobno bore na dva fronta. U ranom periodu, međutim, kada još nisu kontrolisali Dardanele, to je značilo pitanje života i smrti.

U drugoj polovini četrnaestog veka, dve moćne države nastupile su kao suparnice Osmanlija u Anadoliji: kneževina Eretna sa prestonicom u Sivasu, ranijem sedištu mongolske uprave, i kneževina Karamanija, kojoj je u to vreme pripadala i Konja, stara seldžučka prestonica. Godine

⁷ Vidi H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, Studia Islamica, II (1954), 103-29.

1354. Osmanlije su preotele Ankaru od Eretne, ali su još morali da vode računa o savezu između Eretne i Karamanije. Ankaru će izgubiti i povratiti 1362. godine.

Mogućnost sticanja karijere prilikom širenja osmanske države pružala je za vladavine Murata I (1362-1389) primamljive izglede gazijama i doseljenicima iz Anadolije. Savremeni izvori Bliskog istoka beleže da je ovaj sultan bio gospodar svih pograničnih kneževina i upravo iz tog razloga Osmanlije su bez velikih teškoća mogle da pripoje značajne delove kneževine Germijane sa prestonim gradom Kutahijom, kao i Hamidiliju dalje ka jugu. Pa ipak, oni su uporno nastojali da legalizuju svoje akte agresije tvrdeći da su teritorije Germijane preuzeli kao deo miraza koji pripada sultanu Bajazitu, a da su zemlje u Hamidiliji otkupili. Pripajanje Hamidilije ozbiljno je ugrozilo karamansku prestonicu. Kada su karamanske snage krenule protiv Osmanlija, ovi su njihov čin nazvali izdajom svetog rata koji vode, tvrdeći da takva ofanziva pomaže neprijateljima vere, te je prema šerijatu njihova sveta dužnost da uklone karamansku dinastiju. Osmanovići su često pribegavali ovakvoj politici kada su napadali svoje muslimanske susede na istoku. Kasnije će se poslužiti istom optužbom protiv egipatskih Mameluka, protiv Uzun Hasana i iranskih Safavida, fetvama je objavljujući celom islamskom svetu.

Godine 1387. Murat I je dočekaio napad Karamanida s trupama u kojima su uzeli učešća i njegovi hrišćanski vazali na Balkanu - vizantijski car, srpski despot i ostali srpski kneževi - i tom prilikom odlučno potukao svog muslimanskog suparnika, čiju je vojsku pretežno sačinjavao plemenski živalj. Posle ove pobeđe, nezavisni vladari u Anadoliji - Karamanidi, Džandaridi u Kastamoniji, kao i ogranak hamidske dinastije u Antaliji - priznali su osmanskog sultana za svog sizerena. Jedino je Kadi Burhanedin, koji je smenio dinastiju Eretne u Sivasu, prkosio osmanskome vladaru sprečavajući Osmanlije da se

prošire prema Amasji, značajnom gradu na putu trgovine svilom.

Dok se Murat I bavio problemima Anadolije, Srbija, Bugarska i Bosna združile su se protiv njega na Balkanu, i Srbi su 1388. godine zadali porazan udarac turskoj vojsci kod Pločnika, ali su te iste godine Osmanlije munjevitom vojnom operacijom pokorile Vidinsku Bugarsku. Naredne godine Murat se prebacio preko mora u Evropu sa pomoćnim snagama koje su mu poslali njegovi vazali i 15. juna 1389. godine potukao udružene vojske Srbije i Bosne u bitki na Kosovu polju. Ovom pobjedom Osmanovići su snažno učvrstili svoje gospodstvo na Balkanu.

I tako su oko 1389. godine Osmanovići udarili temelje svom carstvu sastavljenom od vazalnih kneževina na Balkanu i u Anadoliji. Međutim, valja dodati da ove države neće propustiti nijednu priliku da se pobune protiv osmanske uprave, te su Osmanovići konačno bili prisiljeni da svrgnu njihove dinastije i svaku takvu kneževinu pretvore u provinciju kojom su oni neposredno rukovodili.

Kada se pronela vest da je jedan Srbin ubio Murata I u bitki na Kosovu, anadolski dinasti su se digli na bunu. Između 1389. i 1392, novi sultan Bajazit I (1389-1402), pripojio je svom carstvu većinu anadolskih kneževina, gde je na položaje visokih činovnika postavio robove koje je odgajao na svome dvoru.

Dok je Bajazit I poklanjao pažnju Anadoliji, osmanski uticaj na Balkanu je opadao. Aspiracije Ugarske i Vlaške prema Vidinskoj Bugarskoj i Dobrudži dovele su osakaćenu Bugarsku carevinu u težak položaj. Vlaški knez Mirča, koga su štitili Ugri, zauzeo je Dobrudžu i Silistru na desnoj obali donjeg toka Dunava, dok su Ugri pokušavali da se utvrde u Vidinu. Zaštita koju su Turci pružili Bugarima svakako nije značila potvrdu da će izbeći ovu opasnost.

Došavši na Balkan, osmanski vladar je 1393. stavio Vidinsku Bugarsku pod neposrednu osmansku upravu, bugarskog cara proglasio za vazalnog kneza u Nikopolju i isterao Mirču iz Silistre i Dobrudže. Mada je, nalazeći se u ulozi tampon-države između Ugara i Osmanlija, Srpska despotovina bila u podjednako teškom položaju, nije je zadesila ista sudbina. Srpski despot je učinio poklonjenje sultanu. Pogibija Murata I istovremeno je ohrabrila Moreju i Paleologe u Vizantiji. Obećavajući ujedinjenje dveju crkava, oni su nastojali pridobiti papu da organizuje krstaški rat. U Moreji je uticaj Venecije bio dostigao najvišu tačku.

Suočen sa takvom situacijom, Bajazit I je pozvao vazalne kneževе na Balkanu, uključujući i Paleologe, da dođu u Veriju 1394. godine kako bi još jednom potvrdili svoj vazalni odnos prema njemu. Posle bekstva Paleologa, on je blokirao Carigrad, zauzeo Tesaliju i poslao svoje gazije u Moreju. Još jednim vojnim pohodom Osmanlije su dovele Albaniju pod svoju neposrednu vlast, isteravši lokalne namesnike. Godine 1395. Bajazit se upustio u jednu operaciju čak do Slankamena na obali Dunava i potom, prodrevši u Vlašku, potukao Mirču na Rovinama. Nadirući prema Nikopolju, Bajazit I je zarobio i pogubio bugarskog kralja Šišmana, pošto ga je prethodno optužio za saradnju sa neprijateljem. Uklanjajući lokalne dinaste, on je učinio nekoliko koraka ka stvaranju imperije sa centralizovanom vladom umesto carstva u čiji su sastav ulazile vazalne države. Eliminisanjem Bugarske carevine, osmanska država je preuzela neposrednu odgovornost za odbranu Podunavlja protiv Ugarske, umesto da to i nadalje prepušta jednoj slaboj tampon-kraljevini. I vlaška je, isto tako, bila svedena na vazala. Nikopoljski krstaški rat 1396. godine označio je vrhunac borbe između Osmanlija i Ugara za gospodarenjem donjim Podunavljem. Venecija je, takođe, imala svoje interese u borbama za Balkan. Ona je u tom ratu nastojala

da iskoristi svoju flotu tako što bi presekla saobraćajnice između Anadolije i Balkana kod Dardanela; za zapadne vitezove, ta operacija je značila čistu pustolovinu u kojoj je krstaška vojska pretrpela potpun poraz.

Pobedom kod Nikopolja, Osmanlije su ne samo potvrdile svoju prevlast na Balkanu već su znatno podigli svoj ugled u islamskom svetu. Ovenčan vrhunskom slavom, Bajazit se vratio u Anadoliju 1398. godine i pripojio Karamaniju, kao i kneževinu Kadi Burhanedina, stvorivši tako centralizovano carstvo koje se pružalo od Dunava do Eufrata. Prilikom pokušaja da osvoji Carigrad, koji bi bio prirodno središte imperije, on je pojačao blokadu ovoga grada. U isto vreme je Timur (1336-1405) zasnovao moćnu imperiju u centralnoj Aziji i Iranu i sebe proglasio naslednikom suverenih prava Ilhanida u Anadoliji. Sultan je izazvao Timura na bojno polje, ali je u bitki kod Ankare 28. jula 1402. godine, do nogu potučen, dopao ropstva. U toku tog okršaja, lokalni anadolski konjanici prešli su na stranu svojih negdašnjih gospodara koji su bili našli utočište na Timurovom dvoru. Pod Timurovom zaštitom, ovi bivši vladari su počeli svuda da obnavljaju svoje stare, nezavisne kneževine. Tako se Bajazitov pokušaj da stvori imperiju okončao neuspehom. Preostalu osmansku teritoriju razdelili su između sebe Bajazitovi sinovi, prihvativši Timurov suverenitet. Posle Timurove smrti, Turci će početi intenzivnu borbu za svoje gospodarenje nad celokupnom ovom teritorijom.⁸

⁸ Vidi *Bayezid I* u *Encyclopaedia of Islam*.

Glava III Interegnum i obnova

Nakon poraza kod Ankare, lako je moglo doći do potpunog rasparčavanja osmanske države. Međutim, već oko 1415. godine Osmanlije su smogle snage da ponovo učvrste svoj negdašnji položaj u Rumeliji i Anadoliji. Zauzimanjem Carigrada 1453. godine, oni su ostvarili imperijalne ambicije Bajazita I. Središnje historijsko pitanje u periodu između 1402. i 1453. godine zahteva tumačenje: kako je Osmansko carstvo uspjelo da se tako čudesno obnovi u vreme kada su mu građanski rat, krstaški pohodi i druge krize pretili potpunim uništenjem.

Bajazitov najmlađi sin, Čelebi Mehmed, učvrstio je svoju vlast u Anadoliji; za prestoni grad najpre je uzeo Amasiju, a potom Brusu, pokušavajući da zagospodari Rumelijom i Jedrenom. Njegov stariji brat, Čelebi Sulejman (1402-1411), sa sedištem u Jedrenu, pokušao je da proširi svoju vlast na Anadoliju. Obojica su shvatali da osmanska država svedena na Rumeliju ili Anadoliju ne može opstati. Pojedine države i vladari na Balkanu i u Anadoliji zauzeli su negativan stav prema ovoj borbi, trudeći se da održe status quo ustanovljen 1402. godine. Kao što su se nezavisne kneževine u Anadoliji obnovile posle 1402.

godine, tako su u Rumeliji vladari Vizantije, Srbije, Vlaške i Albanije povratili svoje zemlje i počeli nezavisno da delaju. Sulejman Čelebi je 1403. godine potpisao sporazum sa Vizantincima, na osnovu kojeg im je ustupio neke teritorije na morskoj obali zajedno sa Solunom. Da bi sačuvao ravnotežu, vizantijski car je za vreme interregnuma dosledno podržavao najslabije osmanske kneževe protiv onih najjačih. Kada se Čelebi Musa (1411-1413) isuviše bio osilio u Rumeliji, Vizantinci su pomogli Čelebi Mehmedu da se prebaci na Balkan. Srpski despot je, isto tako, sklopio savez sa Mehmedom i dao svoj doprinos njegovoj konačnoj pobedi. Međutim, kada je Mehmed pripojio neke anadolske kneževine, a druge sveo na svoje vazale, Vizantija i balkanski vladari shvatili su da im pretila opasnost. Godine 1416. Venecija, Vizantija i Vlaška povele su tako energičnu politiku da se osmanska država, koju je Mehmed ponovo bio ujedinio, opet suočila sa pretnjom da može biti rasparčana i uništena.

Dok se Mehmedov brat Mustafa stavio na čelo bune protiv Mehmeda u Rumeliji 29. maja 1416. godine, na što su ga podstakle Vizantija i Vlaška, venecijanska flota je uništila osmanske pomorske snage kod Galipolja. Vlaški knez Mirča najpre je davao podršku Mustafi, a potom štitio Šejha Bedredina koji je u zapadnoj Anadoliji i u oblasti Dobrudže i Deliormanu na rumelijskoj granici bio podigao opasan ustanak. Mirča je, u stvari, pokušavao da zagospodari tim krajevima. Čelebi Mehmed je prinudio Mustafu da potraži utočište kod Vizantinaca, a u jesen 1416. godine je ugušio Šejh-Bedredinovu bunu. Uvidevši neophodnost sklapanja mira sa Vizantijom, potpisao je s njom ugovor prema kojem je trebalo da car drži Mustafu u zarobljeništvu, dok je on obećao da će poštovati status quo. U međuvremenu je u Anadoliji Timurov sin Šahruh pretio svakom ko bi se usudio pokušati da preokrene situaciju koju je njegov otac bio stvorio. Mehmed se pravdao Šahruhu da

mu je odan vazal, tvrdeći da napada anadolske kneževine samo iz razloga što ga one ometaju da vodi sveti rat. Na području Balkana Mehmed je napao jedino Mirču, koga je potisnuo na drugu stranu Dunava, a 1419. godine Đurđevo je pretvorio u isturenu osmansku predstražu na levoj obali ove reke. Počev od 1416. godine, shvatajući da je još prerano da se oživi Bajazitova centralizovana imperija, Mehmed se opredelio za pomirljivu politiku.

Zbivanja u ovom periodu pokazuju da su se uticajne anadolske porodice koje su držale zemlju u vidu vakufa, ili emlaka, slobodnih poljskih dobara, kao i plemena koja su obrazovala borbene jedinice, opirali centralizovanoj osmanskoj administraciji. Oni su u borbi protiv Osmanlija podržavali bivše dinastije koje su im garantovale lične privilegije. Lokalne dinastije na Balkanu nalazile su se u sličnom položaju. Nastavljajući stare tradicije pogranične države, stanovništvo krajišta se protivilo centralizaciji i pružalo podršku pretendentima na sultanat, igrajući životno važnu ulogu u građanskim ratovima. U petnaestom veku, područje Dobrudža-Deliorman, najgušće naseljena pogranična oblast, postalo je leglo pobuna.

Međutim, bilo je i moćnih činilaca koji su delovali u prilog osmanskog jedinstva i centralizovane administracije. Najsnažniji takav činilac bio je kul, odnosno osmanski sistem robova. Janičarski korpusi, čiji se broj popeo na šest do sedam hiljada, prvenstveno su osmanskom sultanu obezbeđivali neospornu nadmoć nad njegovim suparnicima. Po provincijama su Osmanovići obrazovali korpus vojnih namesnika robovskog porekla i vojsku spahija, čime su osetno ojačali centralnu vlast koju su samo oni predstavljali i koja im je garantovala lični status. Seljaci i trgovci takođe su se našli u povoljnijem položaju pod centralizovanom osmanskom administracijom nego za vreme ranijih

feudalnih režima. Poslednji činilac bio je ogroman prestiž osmanskog sultana u svesti muslimanskog življa: on je važio za najvećeg vođu svetog rata, a takav ugled je u sebi sadržavao značajna moralna i materijalna preimućstva.

Posle smrti Mehmeda I, 1421. godine, nastupile su krize koje su trajale tri godine. Vizantinci su bili oslobodili princa Mustafu, koji je pristao da ustupi Galipolj. Njega je za sultana priznala cela Rumelija. Janičari i ulema, podržavali su Mehmedovog sedamnaestogodišnjeg sina Murata, i on je ustoličen u Brusi, osmanskoj prestonici. Murat II je potukao svoga strica, koji je protiv njega krenuo iz Rumelije na čelu vojske pograničnih namesnika. Pošto je prikupio sve svoje snage Murat II je od 2. juna do 6. septembra 1422. opsedao Carigrad, koji je podržavao njegovog protivnika. To su iskoristili svi potčinjeni knezovi u Anadoliji, digli se na bunu i povratili sve teritorije koje je Murat I s mukom bio osvojio. Oni su ohrabрили Muratovog mladeg brata Mustafu da se pobuni i opkolili su Brusu. Murat II je prekinuo opsadu Carigrada, potukao svoga brata 20. februara 1423. i kaznio anadolske vladare koji su ga podstrekavali. On je ukinuo sve kneževine u zapadnoj Anadoliji, izuzev onih u kojima su vladali Džandaridi i Karamanidi. Tako je mladi sultan uspeo da reši unutrašnje državne probleme i zavede stanje kakvo je vladalo pre smrti njegovog oca. Potom je upravio svoju pažnju na zemlje koje su ugrožavale njegove posede na Balkanu.

Nisu samo Ugri iskoristili zauzetost Turaka da prošire svoj uticaj na donji sliv Dunava, već i Venecijanci, koji su želeli da se domognu vizantijskih zemalja. Za vreme opsade Carigrada, Venecijanci su počeli pregovore sa Vizantincima o kontroli Soluna i Moreje. U leto 1423. godine Vizantinci su Veneciji ustupili Solun, koji se tada nalazio pod osmanskom blokadom. Bojeći se da se Vizantinci ne odreknu i Carigrada, Osmanlije su s njima zaključile

sporazum. Vizantinci su pristali da plaćaju godišnji danak i ustupe teritorije koje su zauzeli 1403. godine, a Osmanlije su se obavezale da neće napadati Vizantiju. U to isto vreme Murat II je sklopio mir sa anadolskim vladarima i sakupio sve svoje vojne snage da napadne Venecijance u Solunu. Rat sa Venecijom je trajao sve dok Osmanlije nisu osvojile Solun 1430. godine.

Dok su se u Osmanskom carstvu vodili građanski ratovi, uticaj Ugara u Vlaškoj i Srbiji je porastao, te je 1427. godine izbio sukob između Ugarske i Osmanlija oko nasleđa srpskog prestola. Za despota Srbije priznat je Đurađ Branković, čija je despotovina postala tampon-država između Ugara u Beogradu i Osmanlija u Golupcu. Dve zaraćene strane potpisale su mirovni ugovor 1428. godine.

Posle osvojenja Soluna 1430. godine, Osmanlije su pribegle agresivnijoj politici na Balkanu. Oni su jasno shvatili da će teritorije južno od Dunava biti za njih bezbedne jedino ako se nalaze pod njihovom neposrednom upravom, te da stoga moraju osporiti ugarske zahteve u pogledu Srbije, kao i venecijanske zahteve prema Moreji i Albaniji.

Kada je ugovoru sa Ugarskom istekla važnost 1431. godine, Sigismundov ambasador je zahtevao od sultana da prizna sizerenstvo ugarskog kralja nad Bosnom, Srbijom i podunavskom Bugarskom. Sigismund je prethodno bio pružio utočište Fružinu, pretendentu na bugarski presto. U procepu između suparničkih zahteva Ugarske i Osmanskog carstva, balkanske države su se borile za goli opstanak. Pošto su uočili da ugarski uticaj raste u Srbiji i Vlaškoj, Turci su se 1434. godine opredelili za politiku agresije. Sigismundova smrt 1437. godine pružila im je za to priliku. Već sledeće godine je osmanska vojska pod sultanovom komandom prešla Dunav i probila se čak do Sibirja (Hermanštata), administrativnog središta Erdelja. Posle ove demonstracije svoje snage u Ugarskoj, Osmanlije su zauzele Srpsku despotovinu i 1439. proglasili je

osmanskom provincijom. Godine 1440. oni su pretrpeli poraz pri pokušaju da isteraju Ugre iz Beograda. Godine 1441. i 1442. Janko Hunjadi je potukao rumelijske snage koje su bile prodrle u Erdelj, a sledeće godine je ugarska vojska pod njegovom komandom prešla Dunav i spustila se čak do Balkanskih planina, unoseći pometnju među Turke. U Anadoliji su Karamanidi prešli u napad i zauzeli nekadašnje hamidilijske teritorije. Murat II se tada vratio miroljubivoj politici i 12. juna 1444. godine potpisao u Jedrenu sporazum sa Ugarskom. Despot Srbije potvrdio je ovaj sporazum u Segedinu. Osmanovići su dali pristanak za obnavljanje despotovine Srbije, dok su se Ugri složili da ne prelaze Dunav i ne potežu svoj zahtev prema Bugarskoj.

Murat II se vratio u Anadoliju i, na osnovu Jenišehirskog ugovora sklopljenog u leto 1444. godine, teritorije u Hamidiliji ustupio je Karamanidima. Bio je zadovoljan što je na taj način obezbedio istočnu i zapadnu granicu svoje države. Ali, kako su Vizantinci pružili utočište Orhanu, jednom od Bajazitovih unuka, postojala je opasnost od građanskog rata, što je Murata II bacilo u ozbiljnu brigu. Godine 1444, još uvek u dobrom zdravlju, on je abdicirao u korist svog sina Mehmeda, nadajući se da će se tako sigurno učvrstiti na prestolu. Ne želeći da propuste priliku, Vizantinci i papa su podsticali Ugre na rat. Ladislav, kralj Ugarske i Poljske, smatrao je mirovni ugovor sa Turcima nevažećim, i spremao se za rat. Bivši lokalni dinasti širom Rumelije takođe su se latili oružja protiv Osmanlija. Jedan od njih, Đurađ Kastriot, poznat kao Skenderbeg, želeo je da povrati baštinu svog oca, Ivana Kastriota, u severnoj Albaniji.

Zahvaćeni panikom, stanovnici Jedrena listom su pobjegli u Anadoliju. Orhan, koga su oslobodili Vizantinci, prebacio se u Dobrudžu, gde je pokušao da digne bunu. Dvanaestogodišnji sultan Mehmed II nije vladao događajima. Borba za vlast izbila je između njegovog

velikog vezira Čandarli Halila i sultanovih tutora Zaganosa i Šiha-bedina, *beglerbega* Rumelije. Požar Jedrenu uništio je na hiljade domova; združena ugarskovlaška vojska prešla je Dunav i preko Bugarske se uputila ka osmanskoj prestonici, dok je venecijanska flota zatvorila Dardanele. Usred ove krize, bivši sultan je pozvan da dođe u Rumeliju. Prešavši moreuz uz najveće teškoće, Murat II je dočekao neprijatelja kod Varne 10. novembra 1444. godine. Ova osmanska pobjeda je zapečatila sudbinu Balkana i Vizantije. Smatrajući Vizantince odgovornim za nastalu krizu, Osmanlije su kobile planove za konačan napad na Vizantiju. Šihabedin i Zaganos, dva stara ratnika, energično su se zalagali za taj plan, uvereni da će na taj način mladi sultan sa sigurnošću moći da sačuva presto. Čandarli Halil, koji se uzdigao iz redova uleme, suprotstavljao se takvom poduhvatu strahujući da bi to moglo umanjiti njegovu ličnu vlast, a državu ponovo gurnuti u ozbiljne nevolje.

Tako je osmanska politika prema Vizantiji bila tesno povezana sa borbama za vlast. Na kraju je Čandarli Halil inscenirao pobunu janičara, Mehmeda II i njegove savetnike uklonio sa položaja i maja 1446. godine ponovo vratio Murata II na presto.

Murat II je proveo svoje drugo sultanovanje u vojevanjima, nameran da pokori balkanske vazale koji su se pobunili za vreme krize 1444. godine. Godine 1446. ratovao je protiv morejskog despota, a 1448. i 1450. godine protiv Skenderbega. Godine 1448. odbio je Hunjadijevu invaziju posle krvavog boja na Kosovu. Kada je umro, 3. februara 1451, Osmansko carstvo se bilo potpuno povratilo od udarca iz 1402. godine.

Murat II je poverovao, kao i njegov otac posle krize 1416. godine, da će sebi obezbediti presto ukoliko očuva *status quo*. Iako je izvršio aneksiju nekih kneževina u Anadoliji, ostao je u dobrim odnosima sa Karamanidima i Džandaridima i oprezno je izbegavao svaki sukob sa

Timurovim sinom Šahruhom. Pa ipak, ubrzo je shvatio da njegova pomirljiva politika znači opasnost za osmanski uticaj na Balkanu, gde je bio prisiljen da nastavi borbu. Tokom tih ratova, Osmanlije su od svojih neprijatelja bez razmišljanja preuzele nadmoćnije zapadno oružje — top i musketu — kao i taktiku opkoljavanja neprijateljskog logora sa sve četiri strane pomoću zaprežnih kola, manevar koji je Hunjadi sa uspehom primenjivao. Osmanlije su upotrebile velike topove prilikom opsade Carigrada 1422. godine, a musketu u Varni 1444. Rat sa Venecijom je na sličan način doveo do modernizacije osmanske mornarice. Godine 1442. Osmanlije su održavale šezdeset brodova u Galipolju i imali rečnu flotu od osamdeset do sto lakih plovnih objekata na Dunavu. Porast snage osmanske mornarice primorao je Venecijance da ojačaju svoju flotu.⁹

Vladavina Murata II razdoblje je značajnog ekonomskog napretka. Trgovina se razgranala, a osmanski gradovi, kao što su Brusa i Jedrene, znatno se razvili. Godine 1432. putnik Bertrandon de La Brokijer je zabeležio da se osmanski godišnji prihod popeo na 2.500.000 dukata i da bi Murat II, ukoliko bi iskoristio sva svoja sredstva, lako mogao izvršiti invaziju Evrope.¹⁰

Kada je Murat II umro, Osmansko carstvo je bilo dovoljno jako da omogući mladom Mehmedu II i njegovim savetnicima, Šihabedinu i Zaganosu, da ostvare svoju osvajačku zamisao. Mehmedov glavni cilj je bio da oživi imperiju svog pretka Bajazita I, i to na taj način što bi sve zemlje u Evropi južno od Dunava i sve zemlje u Aziji zapadno od Eufrata neposredno stavio pod svoju vlast. Ali, za razliku od njegovog velikog dede, Mehmedova prva meta bilo je osvajanje Carigrada. Shvatio je da jedino tako

⁹ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, Paris, 1899, 486-8.

¹⁰ O Muratu II videti *Islâm Ansiklopedisi*, VII, 588-615 (na turskom jeziku).

može obezbediti prestiž i ugled neophodan za stvaranje imperije. Mada je po stupanju na presto zadržao Čandarlija na dužnosti velikog vezira, stvarna vlast je pripala pristalicama rata. Posle kratke vojne protiv Karamanida, koji su se posle Muratove smrti pobunili u leto 1451. godine, počelo se sa pripremama za osvajanje Carigrada.

Glava IV

Osmansko carstvo se konačno učvršćuje 1453-1526

Vizantijsko carstvo je pola veka posle Timurove invazije odolevalo Osmanlijama manipulišući osmanskim pretendentima na presto i preteći krstaškim ratovima. Dok je Mehmed II napadao Karamaniju, vizantijskim izaslanicima je pošlo za rukom da iznude nekoliko ustupaka pretnjama da će osloboditi pretendenta Orhana. Na dan 12. decembra 1452, u skladu sa sporazumom o ujedinjenju dveju crkava, održana je prva svečana služba u Aja Sofiji u carevom prisustvu. U stvari, bila je to demonstracija jedinstva uperenog protiv Osmanovića.

Spoljni i unutrašnji razlozi podjednako su prisiljavali Mehmeda II da što pre osvoji ovaj grad. Ca ciljem da odagna sumnje, Čandarli je potpisao ugovore sa Ugarskom i Venecijom. Kada je maja meseca 1453. godine Venecija uputila svoju flotu u pomoć Vizantiji, vreme je već bilo poodmaklo. Pre nego što će postaviti opsadu oko grada, Mehmed Osvajač je zagospodario Bosforom izgradivši tvrđavu Rumeli Hisari na evropskoj obali, prekoputa Anadolu Hisarija, utvrđenja koje je bio podigao njegov deda Bajazit. Nijedan brod nije smeo proći kroz Bosfor bez Mehmedove dozvole. Opsada Carigrada trajala je pedeset

četiri dana, od 6. aprila do 29. maja 1453. godine. Branilačke snage brojale su oko 8.500 ljudi, dok regularna osmanska vojska nije imala manje od 50.000 ratnika. Osvajač je tukao grad topovima većim no što ih je svet do tada video. Zauzeti na juriš zidine ove tvrđave, najjače fortifikacije u srednjem veku, značilo je pobjedu tog modernog oružja. Osmanski i zapadni izvori se slažu da su Turci prodrli u grad za vreme opšteg napada, kroz razvalinu na zidovima načinjenu topom. Jedna četa đenovskih najamnika činila je glavnu regularnu snagu branilaca, i kada je đenovski komandant Đustinijani Longo, posle ranjavanja pobjegao na svoj brod, njihov moral je pao. U odbrani zidina učestvovali su i venecijanski bailo i osmanski pretendent, Orhan. Tokom opsade, mnoge grčke jedinice koje je plaćao car Konstantin vratile su se kućama, a uz to je izbio sukob između Italijana i domaćih Grka.

Za to vreme u osmanskom logoru nije prestajala prepirka između Čandarlija, koji je tvrdio da opsada neće uspjeti i da je valja odmah dići, i sultana i njegovih starešina čija je budućnost zavisila od te pobjede. Na jednom od ratnih većanja, održanom kada je stigla vest da su Venecija i Ugarska mobilisale svoje trupe, ponovo je izbio sukob. Budući da je sultan odbio da popusti, za konačni napad je određen 29. maj. Pripreme za taj poduhvat organizovao je Zaganos. Na dan 29. maja pre podne, savladavši sve otpore, osmanska vojska je ušla u grad kroz razvalinu na zidinama. Sultan nije želeo da se njegova buduća prestonica orobi, ali mu je verski zakon nalagao da dozvoli trodnevnu pljačku. Kako je grad osvojen vojnom silom, pokretna imovina je, na osnovu šerijata, bila zakoniti plien vojnika, dok se stanovništvo moglo legalno porobiti. Prvog dana osvajanja Mehmed II je prošao kroz grad na čelu povorke, prekratio njegovo pustošenje i uputio se u Aja Sofiju da se tu pomoli.

Samu crkvu je pretvorio u džamiju i oglosio: „Od sada će moja prestonica biti Carigrad.“¹¹

Mladi osvajač je potom seo na presto careva. Osvajanja koja je on izvršio u ime svetog rata nadmašila su uspehe svih ostalih muslimanskih suverena, te je smatrao da je njegova lična moć bezgranična. Neposredno posle pada Carigrada, Čandarli je uhapšen, optužen za izdaju i pogubljen, dok je vlast prešla u ruke njegovih protivnika. Da bi prekinuo sa suparništvom oko prestola, koje je pola veka ugrožavalo jedinstvo Osmanskog carstva, Mehmed Osvajač je pronašao i pogubio Orhana, i naredio da se njegov mlađi brat, Ahmed, zadavi.

Tokom narednog četvrt stoleća Mehmed Osvajač je organizovao ratne pohode jedan za drugim i uspostavio centralizovano carstvo u Rumeliji i Anadoliji. Ne postoje dokazi koji bi potkrepili tvrdnju da je on svoja osvajanja vršio prema unapred utvrđenom planu, ali je tačno da je dao izjavu kako je on legitimni vladar svih negdašnjih teritorija Istočnog rimskog carstva, jer sada poseduje vizantijski presto. Pije II je, međutim, zastupao ovu tezu: da bi takva njegova tvrdnja imala legitimitet, Mehmed bi morao biti i hrišćanin.¹² Prema rečima savremenog pisca Ibn Kemala, Osvajač je usvojio princip da će lišiti života svakog Grka kraljevske krvi koji polaže pravo na vrhovnu vlast.

Mehmed Osvajač je u potpunosti shvatao strategijski značaj Carigrada, ubeđen da će moći da zavlada svetom ako svoju flotu usidri u ovom gradu.¹³

¹¹ O opsadi Carigrada vidi S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, Cambridge, 1965.

¹² Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, 212-13.

¹³ Zorzi Dolfín, *Assiedo e presa di Constantinopoli nell'anno 1453*, München, 1868, глава 20.

Kao što je 1452. godine blokirao Bosfor zidanjem tvrđave Rumeli Hisari, tako je 1463. godine stavio Dardanele pod svoju kontrolu, podigavši dva utvrđenja u Čana-kaleu, po jedno na svakoj strani moreuza. Izgradnjom fortifikacija na Bozdža-adi (Tenedosu), on je osnažio ovaj odbrambeni sistem koji je štitió Carigrad i moreuz od napada i činio bezbednim saobraćanje između Anadolije i Rumelije. U osmoj deceniji petnaestog veka turska ratna flota se povećala od trideset na devedeset dve galije.

Godine 1454. osmanska flota je uplovila u Crno More i prisilila sve države na njegovim obalama — denovske kolonije, kraljevinu Trapezunt sa dinastijom Komnena na čelu i Moldaviju — da plaćaju danak priznajući osmansko sizerenstvo.

Kao prirodnu severnu granicu svog carstva, Osmanlije su odredile Dunav. Mehmed Osvajač je na Balkanu sprovodio sledeću politiku: sprečavao je svaku stranu državu da se učvrsti na ovom poluostrvu južno od Dunava i prisajedinjavao je svaku onu zemlju koja je tu već imala uporište; takva njegova politika postala je očigledna kada je osvojio Moreju 1460. godine, severnu Albaniju 1464-1479. i Bosnu 1463. godine. Kako je postojala stalna opasnost da će, u slučaju invazije, pokrajinske starešine i dinastije saradivati sa neprijateljem, Mehmed II je pokušao da sve dinaste na Balkanu ukloni na taj način što ih je udaljavao sa položaja, dajući im apanažu, ili ih kao namesnike slao u daleke provincije. Pošto je osvojio Moreju, na primer, Dimitriju Paleologu je odredio penziju od 300.000 akči. Docnije će potpuno eliminisati Komnene u Trapezuntu i bosanskog kralja, jer ih je smatrao opasnim.

Mehmedov glavni zadatak na Balkanu bio je da potkopa ugarski uticaj. Godine 1451. despot Srbije Đurađ Branković prigrabio je uz pomoć Ugara kruševačku oblast, i tako proširio ugarski uticaj južno od Dunava ka srcu Balkana. Pošto je osvojio Carigrad, Mehmed Osvajač je,

nakon četiri vojne operacije, doveo Srbiju u stanje pokornosti i najzad je 1459. godine pripojio. Međutim, Ugri su ga 1456. godine prisilili da napusti opsadu Beograda. Godine 1461. vlaški knez Vlad Drakul sklopio je savez sa Ugrima i napao Turke na Dunavu. Naredne godine Osvajač je odgovorio na taj način što je izvršio invaziju Vlaške i svrgnuo Drakula, a umesto njega doveo Radula, otklonivši tako opasnost od Ugara. Venecijanski uticaj na Balkanu ugrožavao je osmansku premoć u Moreji i Albaniji.

U Moreji je izbio sukob između članova dinastije Paleologa, te se Dimitrije obratio za pomoć Turcima a Toma Venecijancima. Venecijanci su izvesno vreme pre toga bili okupirali luke Argos, Nauplion, Koron i Modon.

Posle dva vojna okršaja, 1458. i 1460. godine, Osvajač je prisajedinio Morejsku despotovinu, gde su se sada Venecijanci i Osmanlije suočili lice u lice. Boreći se po planinama severne Albanije, Skenderbeg se, sa namesnicima koji su mu se pridružili, uspešno opirao Turcima uz pomoć Venecije, pape i aragonskog kralja. Koristeći prednost ovakve situacije, Venecijanci su okupirali gradove Skadar i Drač; međutim, Venecijanci, nadmoćni na moru, i Turci, nadmoćni na kopnu, izbegavali su bilo kakav odlučujući okršaj. Opsada Soluna, koja je trajala od 1423. do 1430. godine, već je pokazala da se njihov oružani sukob može beskonačno otegnuti. Ali, kada su Osmanlije uz pomoć grčkog episkopa u Argosu zauzele ovaj grad, povremene borbe njihove dve zemlje pretvorile su se u pravi rat koji je trajao od 1463. do 1479. godine. Ugri su na Mehmedovu invaziju Bosne i Hercegovine izvršene 1463. godine odgovorili upadom u Bosnu, istodobno potpisujući sporazum sa Venecijom. Papa je podsticao ostale hrišćanske vladare da pristupe njihovom savezu. U Albaniji je Skenderbeg saradivao sa Venecijom, dok su Venecijanci tražili saveznike na Istoku. Oni su u jesen 1463. Godine otpočeli pregovore sa vladarem države

Ak-kojunlu, Uzun Hasanom, najvećim protivnikom Osmanovića u istočnoj Anadoliji. Kada je 1464. godine buknuła borba za karamanski presto, Uzun Hasan se umešao u pitanja centralne Anadolije. Mada je Mehmed okupirao Karamaniju 1468. godine, on nije bio u stanju da pokori izvestan broj turkmenskih plemena nastanjenih po planinama koje su se pružale sve do obale Sredozemnog mora. Ova plemena, koja će ostati nepokorena još pedeset godina, s vremena na vreme su dizala ustanke okupljajući se oko pretendencata na karamanski presto.

Kada je Mehmed II zauzeo Karamaniju, Uzun Hasan se opredelio za oštriju politiku, tako da se oko 1471. godine problem Karamanije pretvorio u ozbiljnu pretnju osmanskoj sili. Uzun Hasan, koji je u to vreme, pored istočne Anadolije, vladao i Iranom, postao je zastrašujući neprijatelj, kakav je bio i Timur. Pošto je stupio u dodir sa rodoskim vitezovima, kiparskim kraljem i alanjanskim begom, Uzun Hasan je obećao Venecijancima, s kojima se od ranije nalazio u savezu, da će im poslati trideset hiljada vojnika. Povrh toga, nameravao je da uspostavi neposrednu vezu sa Venecijom maršujući preko planine Taurusa, kojom su tada gospodarila turkmenska plemena, sve do obale Sredozemnog mora. Ali Venecijanci nisu uspeli da pronađu Uzun Hasanove trupe, mada se jedan deo njihovih snaga, opremljen vatrenim oružjem koje je njemu nedostajalo, sa nekoliko brodova iskrcao na obalu. Dok je jedna krstaška flota napadala osmanske obale 1472. godine, Uzun Hasanova vojska je sa pojačanjima koja su mu uputili Karamanidi, isterala Osmanlije iz Karamana i krenula na Brusu.

Odredbe ugovora sklopljenog između Uzun Hasana i Venecije predviđale su da Uzun Hasanu pripadne cela Anadolija, pod uslovom da ne gradi utvrđenja na morskoj obali, kao ni u blizini mora kojima su plovili venecijanski brodovi. Veneciji je bila ostavljena mogućnost da povrati

Moreju, Lesbos, Eubeju i Argos. Čak je postojao plan da Venecija zauzme Carigrad.

Mehmed Osvajač se pokazao dostojnim situacije. Skršio je invaziju Uzun Hasana i Karamanida i preduzeo energične korake protiv Uzun Hasana, obezbedivši snage od oko sedamdeset hiljada vojnika. Pored regularne vojske, među svojim muslimanskim i hrišćanskim podanicima prikupio je dobro plaćene trupe, a regrutovao je i po dvojicu boraca iz svakog hrišćanskog sela na Balkanu. Sa Uzun Hasanom se sukobio kod Eufrata i 11. avgusta 1473. godine zadao mu poražavajući udarac u bitki za Baškent. Venecijanske nade su bile izneverene, i sada je Mehmed II usmerio svoju ofanzivu u pravcu Venecije, postavivši 1474. godine opsadu oko Skadra u Albaniji. Četiri godine kasnije, Mehmed je došao pod Skadar da lično rukovodi opsadom; venecijanske saobraćajnice morem bile su presečene, a pomoć koju je obećala Ugarska nikada nije stigla. Prema odredbama mirovnog ugovora od 25. januara 1479. godine, Venecija se povukla iz Skadra, odrekla se teritorija koje je izgubila za vreme tog rata — Maine u Moreji i ostrva Lemnosa i Eubeje — ustupila je gradove koje je okupirala i pristala da plaća godišnju odštetu od deset hiljada dukata. Sultan je Venecijancima garantovao slobodu trgovine i njihovom ambasadoru dopustio da ima rezidenciju u Carigradu.

Mehmed Osvajač je iz tih ratova izišao kao pobednik. Njegovo carstvo u Rumeliji i Anadoliji sada je bilo veće od Bajazitovog. U Anadoliji je prisajedinio Karamaniju, a od 1461. godine i kneževinu Džandarida u Kastamoniji, te su se tako granice Carstva pomerile do Eufrata. Na području Balkana, kao severnu granicu svoje imperije odredio je Dunav od Beograda do Crnog mora; međutim, Venecija je pod svojom upravom još imala neke važne tačke na obalama Moreje, Albanije i Egejskog mora. Ugri su i dalje držali Beograd i severnu Bosnu; na Egejskom moru rodoski

vitezovi, a na Crnom moru i u donjem slivu Dunava Stefan Veliki, moldavski knez, koga je podržavala Poljska, još su ugrožavali osmansku prevlast.

Pošto je konsolidovao svoje carstvo u Anadoliji i Rumeliji, Mehmed Osvajač je posvetio pažnju nekim drugim krajevima. Rodoski vitezovi su mu ne samo sprečavali pristup Sredozemnom moru već su pod papskom komandom obrazovali stalnu predstražu za eventualni krstaški napad. Godine 1480. Mehmed II je poslao na Rodos vojsku sa vezirom Mesih-pašom na čelu. U isto vreme je Gedik Ah-med-paša isplovio iz Valone, na albanskoj obali, i uputio se prema južnoj Italiji. Mesih je morao da se povuče, ali je zato Gedik Ahmed 11. avgusta 1480. godine zauzeo Otranto gde je uspostavio osmanski mostobran, i potom se vratio u Rumeliju da sakupi velike vojne snage za invaziju Italije. Spremajući se da napusti Rim i pobjegne u Francusku, nana je svim zapadnim hrišćanskim državama uputio apel za pomoć. Sledećeg proleća Mehmed II se prebacio u Anadoliju predvođeci veliki broj odreda, ali je već na drugom logorištu umro.

Mehmed Osvajač je bio u pravom smislu utemeljivač Osmanskog carstva. Uspostavio je imperiju na teritoriji Evrope i Azije sa prestonicom u Carigradu, koji će puna četiri stoleća ostati jezgro ove carevine. Nosio je titulu „suverena dveju zemalja“ — Rumelije i Anadolije — „i dva mora“ — Sredozemnog i Crnog. Bio je ratnik koji se borio za prevlast nad svetom, ali u isti mah i čovek naklonjen trpeljivosti i kulturi. Genadiju, koga je naimenovao za pravoslavnog patrijarha, naložio je da sastavi spis u kojem će sažeto navesti principe hrišćanske vere. Pripadnici uleme dolazili su mu na Portu u određene dane u sedmici da bi mu dali uputstva. Primaio je na svom dvoru humaniste i grčke učenjake, a na njegov poziv Venecijanac Đentile Belini izradio je freske u njegovom saraju i naslikao njegov portret. Pa ipak, preteruju oni koji Mehmeda svrstavaju

među savremene renesansne suverene. On je iznad svega bio islamski sultan gazija koji je imao cilj da putem vlasti preobrazi svoju državu u najmoćniju carevinu sveta.¹⁴

Posle Osvajačeve smrti, 1481. godine, izbila je strahovita pobuna janičara, buknula je borba za presto između carevih sinova Džema i Bajazita i nastala opšta reakcija na njegovo administrativno uređenje. Mehmedova prekomerno ratnička politika iscrpla je zemlju. Kao vladar je bio surov i uživao neograničenu vlast, te su janičarski odredi, izmoždjeni ratovanjem koje se nastavljalo čak i zimi, počeli da se bune. Da bi finansirao svoje zamašne poduhvate, povećavao je carinske dažbine, kao i neke namete koje su plaćali seljaci; u više mahova je devalvirao svoj srebrni novac i pooštrio finansijsku kontrolu. I najzad, oko dvadeset hiljada sela i poljoprivrednih dobara, koji su ranije imali status vakufa ili emlaka, podvrgao je državnom nadzoru i razdelio ih timarnicima. Ove njegove mere izazvale su široko nezado voljstvo, posebno među starim i uticajnim porodicama, ulemom, starešinama plemena i dervišima. Nezadovoljnici su otpočeli borbu protiv sultana, okupivši se oko njegovog najstarijeg sina Bajazita. A kada je Mehmed II umro, podstrekli su janičare na bunu. Pošto je Osvajačev veliki vezir izgubio život u atentatu, preduzete su mere da se Bajazit dovede na presto. Njegove pristalice, osetivši da mogu računati na podršku janičarskog idola Gedik Ahmeda, pozvale su ovog velikog ratnika, usred njegovih priprema za pohod na Italiju, da se stavi na Bajazitovu stranu. I tako je Gedik Ahmed potukao Džema i doveo Bajazita II na presto, ali je stvarna vlast ostala u rukama samog Gedik Ahmeda i njegovog tasta Ishak-paše.

¹⁴ O Mehmedu II vidi Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, kao i prikaz ovog dela: H. Inalcik, *Mehmed the Conqueror (1432-1481), and His Time*, Speculum, XXX-3 (juli 1960), 408-27.

Pritisci razne vrste prinudili su novog sultana da se odrekne politike svoga oca. Vakufi su ponovo ozakonjeni, a emlaci, ranije pretvoreni u timare, vraćeni su privatnim vlasnicima. Međutim, nezadovoljstvo se nije ograničavalo samo na društveni i politički život. Jedna snažna množina ljudi zahtevala je da se šerijat ponovo počne primenjivati u svim oblastima života i da se novi sultan proglasi borcem za pravdu i šerijat. Tada su Belinijeve freske polomljene i rasprodate u čaršiji. Čak je bilo pojedinaca koji su tvrdili da je Mehmed II sa svojim osvajanjima predaleko otišao i savetovali su novom sultanu da se vrati politici Murata II.

Želeći da nastavi vojne operacije protiv zapadnog hrišćanskog sveta, Gedik Ahmed-paša je, međutim, osuđivao novog sultana. Stoga je Bajazit II organizovao njegovo ubistvo i uklonio sa položaja njegovog tasta Ishak-pašu. Još pre ovih zbivanja, 11. septembra 1481. godine, Gedik Ahmedovi drugovi po oružju predali su se u Otrantu, a neki među njima su u svojstvu najamnika čak stupili u službu italijanskih prinčeva. Da bi umirio trupe i učvrstio svoj ugled, Bajazit je poveo vojnu na Moldaviju, koju Mehmed nikada nije bio potpuno pokorio. Odneo je sjajnu pobjedu zauzevši Akerman i Kiliju 1484. godine. Posle ove pobjede u Moldaviji, otešlo se dugo i iscrpljujuće vojevanje protiv mamelučkog sultana, vladara Egipta i Sirije, i najuglednijeg suverena u islamskom svetu. Mameluci su polagali pravo na suverenost u južnoj Anadoliji, smatrajući se sizerenima ne samo turkmenske kneževine Dulkadir već i dinastija Ak-kojunluka i Karamanida. Suparništvo između Osmanlija i Mameluka počelo je kada su Turci osvojili Karamaniju 1468. godine, a ponovo se razbukvalo prilikom pokušaja Osmanlija da prošire svoj uticaj na kneževinu Dulkadir. Štaviše, Turci su zastupali gledište da njima pripada prvo mesto u islamskom svetu, upravo stoga što je Mehmed Osvajač bio najveći gazija, te otuda i pravo prvenstva u ovim tampon-kneževinama duž njihove

granice. Moguće je da je cilj Mehmedovog nedovršenog vojnog pohoda u Anadoliji bio pokorava-nje Mameluka.

Pošto ga je Bajazit II potukao 1481. godine, Džem je pobjegao u Egipat, ali se već 1482. godine prebacio u Anadoliju uz mamelučku pomoć, tako da je građanski rat ponovo izbio. Bajazit II je i ovoga puta naneo poraz bratu, koji se sada sklonio na Rodos. Godine 1488. novi sultan je obnovio neprijateljstva protiv Mameluka, ali bez presudnog ishoda. Šest velikih vojnih pohoda izvedenih do 1491. godine iscrplili su obe zaraćene strane, te su one potpisale ugovor kojim su potvrdile stanje kakvo je vladalo pre rata. Neuspeh je podstakao Bajazita da reformiše i modernizuje svoju vojsku i da poveća zalihe vatrenog oružja.

Bajazitova unutrašnja i spoljna politika bila je smotrena i pomirljiva, a na takvo opredeljenje ga je primoravala činjenica što su rodoski vitezovi mogli, na osnovu jednog papinog naređenja, da razbukte građanski rat puštanjem na slobodu Džema, pretendenta na osmanski presto. Najpre rodoskim vitezovima, a potom papi, Bajazit je plaćao četrdeset pet hiljada dukata godišnje da Džema drže u zatočeništvu.

Posle Džemove smrti, 25. februara 1495. godine, Bajazitova evropska politika je postala manje uzdržana, i sultan je objavio rat Veneciji. Na to je Ugarska, saveznica Venecije, napala Srbiju, ali su se Turci dočepali venecijanskih luka Modona i Korona u Moreji. Rat sa Venecijom, koji je trajao od 1499. do 1502. godine, pokazao je da je osmanska flota sposobna da se na otvorenom moru sukobi sa venecijanskim snagama. Za vreme tog rata, Turci su izgradili dva bojna broda nosivosti 1.800 tona, najveća za koje se do tada znalo.

U tom razdoblju je Osmansko carstvo počelo da učestvuje u evropskoj politici. Za vreme ratova u Italiji, svaka poražena italijanska država pretila je da će, kao krajnje pribežište, protiv svog neprijatelja zatražiti pomoć

od Turaka. Osmanlije su se stavile na stranu Milana i Napulja protiv francusko-venecijanske lige. Bajazit je obećao da će Napulju poslati u pomoć vojsku od dvadeset pet hiljada vojnika, ali je, za uzvrat, tražio Otranto. Uloga Osmanlija u evropskim sukobima bivala je sve značajnija.

Prvih godina šesnaestog veka, Bajazitove blage administrativne mere ohrabrile su nezadovoljne elemente u Anadoliji — stare zemljoposedničke porodice, bivše vojnike koji više nisu imali sredstava za život, a osobito nomadske grupe — da se dignu protiv osmanske vlasti. Snažne turkmenske čete u stepama centralne Anadolije, na planini Taurusu i visoravnima Tokata i Sivasa pružale su otpor centralističkoj težnji osmanske administracije. Pokušavajući da zaštiti sedelačko stanovništvo i za sebe sačuva prihode od zemljoradnje, država je nastojala da stekne kontrolu nad ovim plemenima, pa ih je ubeležavala u katastarske popise i podvrgavala sistematskom oporezivanju. Osmanski režim je bio nespojiv sa nomadskom privredom i plemenskim običajnim pravom. Ova plemena su se fanatično držala svojih derviških redova, koji su propovedali jedan oblik islama korenito izmenjen plemenskim običajima i šamanističkim verovanjima, dok je osmanski režim podržavao ideju sunitske ortodoksnosti. Svoje antiosmanske društvene i političke aspiracije oni su zavijali u ruho heterodoksnog verskog ubeđenja, te su postali poznati pod nazivom kizilbaše — crvenoglavci — po crvenoj čalmi koju su nosili.

Turkmeni ovog tipa obrazovali su osnovu države Ak-kojunlu u istočnoj Anadoliji. Njih je Mehmed Osvajač bespoštedno kaznio posle poraza koji je naneo Uzun Hasanu 1473. godine. Oko 1500. godine Ismail Safavi, poreklom iz porodice šejha od Ardabila i Uzun Hasanov krvni rođak, oteo je vlast dinastiji Ak-kojunlu u istočnoj Anadoliji, Azerbejdžanu i Iranu. Kao budući poglavar

jednog heterodoksnog verskog reda, on je svoj uticaj proširio i na sve anadolske Turkmene. Ismailovi jednomišljenici propovedali su njegove ideje širom Anadolije, pa čak i u Rumeliji. Na hiljade osmanskih podanika pošlo je za Ismailom, koji je postao verski i politički vođ svih Turkmena. Za osmansku vladu pokret kizilbaša značio je više no domaći problem.

Slično Timuru i Uzun Hasanu pre njega, šah Ismail je proklamovao da će Anadoliju pripojiti svom, Iranskom carstvu kao njegov sastavni deo. Pošto im je pretila opasnost na istoku, Osmanlije su nastojale da okončaju rat sa Venecijom. Šah Ismail je kasnije ponudio savez Veneciji i od nje posebno tražio artiljeriju. Bajazit II je zauzeo pomirljiv stav prema Ismailovom izazovu. Ali, 1511. godine, pred sam kraj njegove vladavine, kada su se osmanski prinčevi već bili zavadili oko prestola, kizilbaše sa visoravni zapadne Anadolije digli su se na ustanak koji je poveo jedan od Ismailovih pobornika. Paleći i uništavajući sve što im se našlo na putu, ustanici su krenuli na Brusu. Vredno je pomena da su se spahije, lišene svojih nekadašnjih timara, stavile na čelo ove bune.

Bilo je jasno da ostareli i oboleli sultan više ne može vladati zbivanjima. Princ Selim, koji se od početka zalagao za energičan stav protiv Ismaila, zadobio je podršku janičara i, 24. aprila 1512. godine, primorao svog oca da abdicira.

Vladavina Bajazita II je doba velikog ekonomskog napretka u stabilnim i bezbednim prilikama. Jedrene i Brusa nastavili su naglo da se razvijaju i, zahvaljujući svojim džamijama, karavan-sarajima i ostalim velelepnim zdanjima, dobijali su izgled carskih gradova. Savremeni istoričar Ibn Kemal zaključuje da se za Bajazita II ne može reći da je bio veliki osvajač kao njegov otac, ali je zato za vreme svog sultanovanja konsolidovao teritorije koje je osvojio njegov roditelj.

U ovom periodu razvitka stvoreni su neophodni uslovi za velika osvajanja Selima I i Sulejmana I. Bajazit II je, pored ostalog, modernizovao osmanske kopnene i pomorske snage; zahvaljujući pretežno korišćenju vatrenog oružja, Selim I je uspeo da zadobije odlučujuće pobeđe nad šahom Ismailom u Iranu i egipatskim Mamelucima.¹⁵

Selim I (1512-1520) uklonio je jednog po jednog svu svoju braću koja su mu bila suparnici na prestolu. Bacio je u tamnice i pogubio oko četrdeset hiljada pristalica šaha Ismaila u Anadoliji, a zatim je napao i samog Ismaila, nazivajući ga ši'itom, jeretikom. Kao što je to i Uzun Hasan nekad učinio, Ismail je odgovorio podsećajući Selima I na Timura. Dve vojske, Selimova i Ismailova, uhvatile su se u koštac u istočnoj Anadoliji i Selim I je odneo odlučnu pobeđu kod Čaldirana, 23. avgusta 1514. godine. Ova pobeđa je privremeno odagnala opasnost od kizilbaša i omogućila Selimu I da Osmanskom carstvu pripoji planinske oblasti od Erzeruma do Dijarbekira. U toku 1516/17. godine, lokalni dinasti i plemenski poglavari nad tim teritorijama priznali su osmansko sizerenstvo.

Tako je Anadolija postala bezbedna od invazije sa istoka, a putevi ka Azerbejdžanu, Kavkazu i Bagdadu otvorili se pred Osmanlijama. Ali, turkmenska plemena iz Anadolije, i to posebno istočne, u isto vreme su počela da se masovno iseljavaju u Iran i Azerbejdžan, gde su kao glavna snaga služili u safavidskim odredima.

Zbog invazije na kneževinu Dulkadir, koju je Selim I izvršio sledeće godine, sukob sa egipatskim Mamelucima postao je neizbežan. Mamelučki vladari, pripadnici vojničke kaste i potomci turskih čerkeskih robova, koji su

¹⁵ O Bajazitovoj inostranoj politici vidi S.N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, 1948; H. Sohrweide, *Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Ana-toliens im 16. Jahrhundert*, *Der Islam*, 41 (1965).

vladali Egiptom i Sirijom već dva i po stoleća, u to doba su trpeli jak pritisak Portugalaca sa juga, pa su od Osmanovića zatražili pomoć u mornarici.

Uzbuđen zbog portugalskog napada u Crvenom moru, ceo arapski svet je polagao nade u osmanskog sultana, velikog vladara gazija. Poglavar Meke i potomak Muhameda Proroka predložio je 1515. godine da se Selimu I uputi izaslanstvo. Mamelučki sultan al-Gauri sprečio ga je u tome. Međutim, moguće je da su tada arapske zemlje bile spremne da prihvate osmansku vladavinu, jer je Selim, kada je sa vojskom pošao na Mameluke, objavio Arapima da dolazi kao oslobodilac od mamelučkog jarma i zaštitnik islamskog sveta.

Selim I je najpre krenuo na Alep (Haleb). Namesnik i stanovništvo grada stavili su se na stranu Osmanlija. Na dan 24. avgusta 1516. godine Selim I je uništio al-Gaurijevu vojsku kod Mardž Dabika. Mamelučki sultan je poginuo na bojištu. U velikoj džamiji u Alepu, u prisustvu abasidskog halife al-Mutevekila, Selim je primio titulu „sluge Meke i Medine“. Osmanska vojska je, potom, savladala otpor preostalih mamelučkih jedinica i zauzela Damask i Jerusalim.

Tuman-bej, koji je sebe proglasio za sultana Egipta, odbio je da se pokori Osmanlijama. Zbog toga je Selim I sa svojom vojskom prevalio pustinju u Sinaju, unapred objavljujući da će dati oproštaj egipatskim građanima i seljacima i da je njegov pohod uperen isključivo protiv Mameluka. Pretrpevši poraz u okršaju kod Rejdanije, 22. januara 1517. godine, Tuman-bej je nameravao da nastavi otpor gerilskim ratovanjem, ali su ga Turci uhvatili i pogubili. Ubrzo potom, 17. jula 1517. godine, poglavar Meke je poslao Selimu ključeve svetih gradova i pokorio mu se. Tako su Sirija, Egipat i Hedžaz prihvatili osmansku vlast, dok je Selim I istovremeno postavio zahtev prema

nekim delovima Jemena. Pošto je za namesnika Egipta naimeno vao Hajir-bega, bivšeg mamelučkog namesnika u Alepu, Selim I se vratio u Carigrad.

Pripajanje arapskih zemalja Osmanskom carstvu, a osobito Meke i Medine, obeležava početak novog razdoblja. Osmansko carstvo više nije bilo pogranična država, već islamski halifat, i od tog trenutka osmanski sultani su sebe smatrali zaštitnicima celog muslimanskog sveta, a ne samo njegovih granica. Političke prednosti ovakve državne koncepcije doći će do do izraza za vladavine Selimovog naslednika.

Jedan od vidova te nove svesti osmanskih vladara bila je činjenica što su verski zakon islama podigli na takav stepen da je dobio primarnu važnost u rukovođenju državom. Još jedan, ništa manje značajan ishod Selimovih osvajanja bio je taj što su Osmanlije sada kontrolisale najbogatija središta tranzitne trgovine u svetu. Prihodi Osmanskog carstva su se udvostručili, a državne rezerve novca se prelivale. Zahvaljujući tim sredstvima, Sulejman I (1520-1566) bio je u stanju da finansira svoje planove za velika svetska osvajanja.

Glava V

Osmanska država kao svetska sila 1526-1596

Do godine 1596. nije bilo pitanja u međunarodnoj politici koje se na neki način nije ticalo Osmanlija.

Karlo V Habsburški i kralj Francuske Fransoa I postali su 1519. kandidati za krunu Svetog rimskog carstva i obojica su obećali da će mobilisati sve evropske snage protiv Osmanlija. Izborno telo je zaključilo da je Karlo V podesnija ličnost za taj zadatak i ubrzo posle donošenja odluke, marta 1521. godine, ova dvojica evropskih vladara zaratila su jedan protiv drugog. Na veliku sreću Osmanlija, Evropa je bila podeljena, na je Sulejman I odlučio da ovoga puta krene na Beograd, kapiju srednje Evrope. Beograd je pao 29. avgusta 1521. godine. Na dan 21. januara 1522, u okršaju sa vitezovima sv. Jovana, sultan je zauzeo Rodos, ključ istočnog Sredozemlja.

Kada je Karlo V zarobio Fransoa kod Pavije 1525. godine, Francuzi su, nemajući drugog izlaza, zatražili pomoć od Turaka. Fransoa će kasnije izjaviti venecijanskom ambasadoru da Osmansko carstvo smatra jedinom silom sposobnom da garantuje egzistenciju evropskih država protiv Karla V. I sami Turci su uvidali da je savez sa Francuzima način da se spreči dominacija jedne sile nad Evropom. Ambasador kralja Fransoa I izjavio je

februara 1526. godine sultanu da će imperator Svetog rimskog carstva postati „vladar sveta“ ukoliko Fransoa prihvati Karlove uslove.

Naredne godine, Sulejman je sa velikom vojskom krenuo na Ugarsku. Pobedom kod Mohača 28. avgusta 1526. godine izazimanjem Budima Turci su s leđa zapretili Habsburzima. Osmanlije su se potom povukle iz Ugarske, zauzevši samo Srem, dok je ugarski sabor izabrao Jovana Zapolju za kralja. Turci su u početku želeli da Ugarsku pretvore u vazalnu državu, kao što su to već učinili sa Moldavijom, jer se poduhvat da se neposredna osmanska vlast uspostavi u jednoj potpuno stranoj zemlji toliko udaljenoj na sever od Dunava smatrao suviše teškim i skupim. Međutim, pristalice Habsburga u Ugarskoj izabrale su za ugarskog kralja brata Karla V, nadvojvodu Ferdinanda, te je on sledeće godine zauzeo Budim i proterao Zapolju. Sulejman je ponovo napao Ugarsku i, 8. septembra 1529, u Budimu opet postavio na presto Zapolju u svojstvu osmanskog vazala. Zapolja je pristao da plaća godišnji danak i složio se da se u gradskoj citadeli stacionira janičarski garnizon. Mada je sezona ratovanja bila prošla, Sulejman je nastavio nadiranje sve do Beča, habsburške prestonice. Međutim, nakon tronedeljne opsade, on se povukao.

Godine 1531, Ferdinand je no drugi put upao u Ugarsku i opseo Budim. Godinu dana kasnije, Sulejman I je odgovorio tako što je na čelu velike vojske pošao na Ugarsku i prodro do tvrđave Kiseg, oko sto kilometara udaljene od Beča, gde se nadao da će prisiliti Karla V da se upusti u presudnu bitku. U tom trenutku je Karlov admiral, Andrea Doriya, preteo od Turaka Koron u Moreji. Uvidevši da će sada morati da otvori drugi front na Sredozemlju, Sultan je komandu nad celokupnim osmanskim pomorskim snagama poverio slavnom turskom morskome vuku i osvajaču Alžira, Hajrudinu Barbarosi,

postavivši ga za velikog admirala (kapudan-i derja), sa nalogom da saraduje sa Francuzima. Još od 1531. godine Francuzi su pokušavali da ubede sultana da napadne Italiju, a sada su od njega tražili zvaničan savez, koji je i sklopljen 1536. godine. Sultan je izrazio spremnost da Francuzima, kao prijateljskom narodu, da slobodu trgovine u granicama svog car-stva.¹⁶ Dvojica ambasadora usmeno su zaključili političke i vojne pojedivosti ovog saveza s tim što su ga obe strane držale u tajnosti. Savez koji je Fransoa I sklopio sa Osmanlijama pružio je njegovom rivalu obilje materijala za antipropagandu u zapadnom hrišćanskom svetu. Francuzi su najzad ubedili Sulejmana da rat može uspešno privesti kraju jedino ako napadne Karla V u Italiji. Dogovor je bio da Francuzi udare na severnu, a Osmanlije na južnu Italiju. Sulejman je, 1537. godine, doveo svoju vojsku do Valone u Albaniji i tu opseo venecijanske luke, kao i ostrvo Krf, gde je jedan deo francuske flote pritekao u pomoć Osmanlijama. Francuzi su, međutim, naredne godi-ne sklopili mir sa Karlom V. Fransoa I je želeo da iskoristi osmanlijski pritisak tako što bi se dočepao Milana i, kada je Karlo V prekršio dato obećanje, on se vratio svojoj „tajnoj politici“ saveza sa Osmanlijama.

Na području Sredozemlja, Karlo V je zauzeo Tunis 1535. godine, ali je 1538. Barbarosa kod Preveze odneo pobedu nad krstaškom flotom, kojom je komandovao Andrea Dorija, i postao neosporni gospodar Sredozemnog mora.

¹⁶ Selim I je potvrdio kapitulacije koje su mamelučki sultani dali katalonskom konzulu i Francuzima u Egiptu 1517. godine. Sulejman I ih je obnovio prilikom svog ustoličenja. One kapitulacije o kojima su vodili pregovore Ibrahim-paša i Ž. de La Fore, izaslanik koga je Fransoa I poslao sultanu 1536. godine, Sulejman I nikada nije potvrdio; prema tome, nema kapitulacije iz 1536. Prve kapitulacije koje su Turci dali Francuzima potiču tek iz 1569. godine. Vidi *Imti-yâzât* y *Encyclopaedia of Islam*.

Kada se Fransoa I ponovo približio sultanu 1540. godine, turski car je poručio izaslanicima Karla V da dođu na razgovore o mirovnom ugovoru, ali je dodao da on ne može zaključiti mir sve dok Karlo V ne vrati francuske teritorije. Između Osmanlija i Francuza postojala je tesna saradnja od 1541. do 1544. godine, kada je Francuska shvatila da mirovnim pregovorima neće uspjeti da zadobije Milano.

Godine 1541. umro je Zapolja i Ferdinand je po treći put uzeo zemlju Ugara. Ali je i Sulejman sa svojom vojskom ponovo stigao u Ugarsku, koju je, međutim, ovoga puta stavio pod neposrednu vlast Osmanlija proglašivši je osmanskom provincijom pod upravom beglerbega. Zapoljinu udovicu i nekog sina poslao je u Erdelj, koji je tada bio osmanska vazalna država. Još od 1526. godine, u Ferdinandovom posedu nalazio se uzan pojas ugarske teritorije u severozapadnom delu ove zemlje, na koju su sada Turci, budući naslednici ugarskog prestola, polagali pravo. Godine 1543. Sulejman će još jedanput umarširati u Ugarsku sa namerom da osvoji pomenutu oblast i, u isto vreme, pod Barbarosinom komandom, uputiti flotu od jedanaest galija u pomoć Francuzima. Francusko-osmanska flota je prezimila u francuskoj luci Tulon. Za uzvrat, mala francuska artiljerijska jedinica pridružila se osmanskoj vojsci u Ugarskoj. Njihova saradnja uglavnom nije bila osobito plodonosna. Budući da su se bili odnosi sa Iranom pogoršali, Sulejman je želeo mir na zapadnom frontu. Kao i 1533. godine, zaključio je primirje sa Ferdinandom, koje je obavezivalo i Karla V. Prema ovom ugovoru, potpisanom 1. avgusta 1547. godine, u kojem je, no Sulejmanovoj želji, sudelovala i Francuska kao stranka, Ferdinand je zadržao deo Ugarske koji je i inače posedovao, u naknadu za godišnji danak od trideset hiljada dukata.

Tri godine kasnije, kada Ferdinand bude pokušao da se domogne Erdelja, ponovo će izbiti rat sa Habsburzima.

Turci će tada potisnuti Ferdinanda i u južnom Erdelju i Banatu osnovaće temišvarski beglerbegluk.

Čim je stupio na francuski presto, novi kralj, Anri II, shvatio je da je potrebno očuvati savez sa Osmanlijama u borbi protiv Karla V. Za Osmanlije je savez sa Francuskom značio kamen-temeljac njihove politike u Evropi. Oni su, isto tako, našli prirodnog saveznika u Šmalkaldenskoj ligi nemačkih protestantskih prinčeva koji su se borili protiv Karla V. Na podstrek Francuza, Sulejman se obratio luteranskim prinčevima ubeđujući ih u svom pismu da nastave saradnju sa Francuskom protiv pape i cara. Uveravao ih je da će im pokloniti slobodu ukoliko osmanska vojska uđe u Evropu. Nedavna istraživanja¹⁷ pokazuju da su Turci svojim pritiscima između 1521. i 1555. godine prisiljavali Habsburge da protestantima čine izvesne ustupke, što će biti od značaja u konačnom zvaničnom priznavanju protestantizma. U svom pismu protestantima, Sulejman stavlja na znanje da ih smatra bliskim muslimanima, jer su, slično njima, odbacili idole i ustali protiv pape. Zaštita luteranaca i kalvinista protiv katolika i podrška njima bila bi osnova osmanske politike u Evropi. Prema tome, ta politika bi nalazila svrhu u održavanju političke razjedinjenosti u Evropi, slabljenju Habsburga i sprečavanju da se organizuje opšti krstaški rat. Pod pokroviteljstvom Turaka, Ugarska je postala takvo uporište kalvinizma da je Evropa počela govoriti o „kalvinoturci-zmu“. U drugoj polovini šesnaestog veka, francuski kalvinisti smatrali su da savez sa Osmanlijama treba iskoristiti protiv katoličke Španije, dok je pokolj kalvinista na dan Sv. Vartolomeja doveo do besa osmansku vladu.

¹⁷ E. Benz, *Vittenberg und Byzanz*, Marburg, 1949; S. A. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555*, Cambridge, Mass., 1959; K. M. Setton, *Lutheranism and the Turkish Peril*, *Balkan Studies*, III-1 (1962), 136-65.

Valja dodati da je Luter sa svojim pristalicama u početku zauzimao pasivan stav, iz ubeđenja da je osmansko zlo Božja kazna, ali kada je turska opasnost počela da ugrožava Nemačku, luteranci su bez oklevanja podržali Ferdinanda vojnom i novčanom pomoći; u naknadu za to, redovno su dobijali koncesije u korist luteranizma. Osmanska intervencija je zbog svega toga predstavljala značajan činilac ne samo u rađanju nacionalnih monarhija, na primer u Francuskoj, već i u razvoju protestantizma u Evropi.

Pošavši za primerom Venecijanaca, Karlo V je stupio u diplomatske veze sa Safavidima, iranskom dinastijom i tako prisilio Sulejmana I da izbegava sukob s njima, kako se ne bi morao istovremeno da bori na istoku i zapadu.

Međutim, 1533. godine Šeref-han, lokalni gospodar pograničnog grada Bitlisa, stavio se pod zaštitu Persijanaca, dok je šahov guverner u Bagdadu sklopio sporazum sa Osmanlijama. Rat je zbog toga postao neizbežan. Sulejman je potpisao primirje sa Karlom V i, predvodeći svoju vojsku, krenuo na Iran. U tom pohodu, koji je trajao od 1534. do 1535. godine, osmanski sultan je zauzeo Tebriz i Bagdad i uz to izvršio aneksiju Azerbejdžana i Iraka. Domaći dinasti u oblastima Gilan i Širvan, gde se proizvodila svila, takođe su priznali osmansko sizerenstvo, a 1538. godine emir Basre ponudio je pokornost. Pošto su Osmanlije, pored persijskog zaliva, zagospodarili i Crvenim morem, pod njihovom kontrolom našli su se svi putevi koji su vodili sa Bliskog istoka ka Indiji. Oko 1546. godine, Basra je, posle Sueca, postala njihova druga po veličini baza za opremanje flote protiv Portugalaca. Ali, 1552. godine jedna osmanlijska ekspedicija nije uspela da istisne Portugalce sa ostrva Hormuz koje je kontrolisalo Persijski zaliv.

Čim su Osmanlije ponovo zaratile u srednjoj Evropi, Persijanci su izvršili protivnapad, te je 1548. Sulejman po

drugi put krenuo na Iran. Ovaj rat je, sa prekidima, trajao sedam godina. Na osnovu Amasijskog ugovora, potpisanog 29. maja 1555. godine, Bagdad je pripao Turcima.

Sredinom šesnaestog veka, poduhvati Osmanlija uslovili su stvaranje novog sistema saveza među državama koje su zauzimale prostor od Atlantika, preko centralne Azije, do Indijskog okeana. Na taj način se evropski sistem ravnoteže sila veoma proširio.

Sredinom šesnaestog veka, ruski car Ivan IV zauzeo je istočni deo basena Volge sve do Astrahana, ugrožavajući time ne samo Tursku već i hanate u centralnoj Aziji. Ta činjenica je jako približila Osmanlije i Uzbekistane. Kako hanati u centralnoj Aziji nisu mogli da održavaju vezu sa Bliskim istokom preko Irana, obično su koristili put koji je prolazio severno od Kaspijskog mora i vodio prema krimskim lukama. Kada su Rusi zagospodarili ovim putem, hanati centralne Azije, a osobito han Horezma, upućivali su jednu za drugom molbe osmanskom sultanu da ovaj hadžijski i trgovački put oslobodi ruske prevlasti.

Turci nisu smatrali da im sa severa pretila opasnost od velike ekspanzije Rusije, koja je do četvrte decenije šesnaestog veka bila drugorazredna sila u istočnoj Evropi; čak su podržali savez između Rusije i Krimskog hanata protiv Jagelonaca, koji su ugrožavali osmanski suverenitet na Krimu. Godine 1497. Turci su dali Rusima slobodu trgovine u Osmanskom carstvu. Ali, kada su četrdesetih godina šesnaestog veka veliki ruski knez i krimski han zaratili zbog nasleđa teritorija koje su ranije pripadale Zlatnoj Hordi u basenu Volge, han se potrudio da Osmanlijama ukaže na ovu opasnost. Turci su tek sredinom šesnaestog veka shvatili da rusko napredovanje ugrožava njihov položaj u crnomorskom basenu i na Kavkazu. Pošto se proglasio za cara 1547, Ivan IV je pokorio i pripojio muslimanske hanate u basenu Volge — Kazan 1552. i Astrahan 1554-1556. godine — i potom nastavio sa

nadiranjem sve do reke Terek na severnom delu Kavkaza, postavljajući tako temelje Ruskom carstvu. U toj oblasti car je našao saveznike među Čerkezima i Nogajcima. Na zapadu je 1543. godine Petru Rareš, moldavski vojvoda, zatražio zaštitu od Rusije. I konačno, 1559. godine kozački poglavar Dimitraš pokušao je da osvoji Azovsku tvrđavu, najseverniju predstražu Osmanskog carstva. Nakon ovih uspeha Rusko carstvo, prvorazredna sila u Evropi, nasledilo je hanat Zlatne Horde i stalo da proširuje svoj uticaj na osmanske posede na Kavkazu i u crnomorskoj oblasti.

Osmanlije su uočile priliku da poklone pažnju severu tek oko 1566. godine, kada rat sa Habsburzima više nije bio tako hitan. Skovan je bio smeo plan da se osmanska vojska i flota prebace uzvodno Donom do mesta gde on teče najbliže Volgi i gde bi se prokopao kanal između tih dveju reka i tako omogućilo floti da niz Volgu zaplovi prema Astrahanu. Najpre bi turske kopnene i mornaričke snage udruženim naporima isterale Ruse iz Astrahana, a potom bi njihova flota uplovila u Kaspijsko More da pritekne u pomoć osmanskoj vojsci u Iranu. Zajednička opasnost ujedinila je dve sile. U zimu 1568. godine ruski car je poslao svog izaslanika u Iran sa predlogom da njihove dve zemlje sklope savez protiv Osmanlija, dok je istodobno papa Grgur XIII isključio cara i šaha iz svojih planova za pokretanje krstaškog rata protiv Turaka. Pokušaj Osmanlija da iskopaju kanal i opsednu Astrahan propao je 1569. godine. Tvorac ovoga plana je bio Mehmed-paša Sokolović, čiji su se protivnici sada zalagali da se osmanlijske snage koncentrišu u Sredozemnom moru umesto da se nastavi skup i naporan rat na severu. Sam ruski car je bio svestan da se u tom trenutku ne sme upuštati u sukob sa Osmanlijama.

Da bi sačuvao svoj položaj u basenu Volge, ruski car se opredelio za miroljubivu, pa čak i prijateljsku politiku prema sultanu. Sultan je ostavio u ruskim rukama Kazan i Astrahan, ali je polagao pravo na osmanski suverenitet nad

Krimskim hanatom, čerkeskim zemljama i Kavkazom. Zahtevao je od Rusa da se povuku iz ovih oblasti i drže otvorenim put koji je vodio iz centralne Azije do Krima. Sultan, međutim, nije sprovodio svoju politiku istrajno, odnosno primenjujući silu, jer je u to vreme bio zaratio sa Zapadnom Evropom u Sredozemlju: zauzeo je Kipar 1570, ali je doživeo strahovit poraz kod Lepanta 1571. godine.

Mada je papa nagovarao Rusiju da se priključi Austriji i Poljskoj u obračunu sa Osmanlijama, car je ostao u miru. Pošto se jednom učvrstio u Povolozju, odgovarala mu je politika odugovlačenja. Činjenica je da nikada nije evakuisao svoj garnizon iz utvrđenja koje je izgradio na severnim obroncima Kavkaza.

Porta je borbu protiv Rusije prepustila dvojici svojih vazala, krimskom hanu i erdeljskom knezu. Kada je car postao kandidat za poljskog kralja 1572. godine, Turci su najpre podržali Anrija od Valoa, a zatim svog vazala Stefana Batorija, erdeljskog kneza. Njima je pošlo za rukom da na poljski presto dovedu Stefana, koji je odmah otpočeo nemilosrdnu borbu protiv Moskve i povratio sve oblasti koje je car bio osvojio na zapadu.

Glava VI

Opadanje Osmanskog carstva

U zapisu iz 1538. godine na Benderskoj citadeli, Sulejman I je dao izraza svojoj moći bez premca:

„Ja sam rob Božji i sultan ovozemaljski. Po milosti Božjoj, poglavar sam Muhamedove zajednice. Božja moć i Muhamedova čuda moji su saborci. Ja sam Sulejman u čije se ime čita hutba u Meki i Medini. U Bagdadu sam šah, u Vizantiji car, a u Egiptu sultan; šaljem svoje brodove na evropska mora, u Magrib i Indiju. Sultan sam koji je preuzeo krunu i presto Ugarske, a njene stanovnike pretvorio u ponizne robove. Vojvoda Petru drznuo se na bunu, te sam ga kopitama svoga konja smrvio u prah i osvojio njegovu zemlju Moldaviju.“¹⁸

Međutim, poslednjih godina njegove vladavine, međunarodne prilike bivale su sve nepovoljnije za Osmanlije, i Sulejmanov pokušaj da ostvari dominaciju nad svetom pretrpeo je prve odlučujuće poraze.

Mirom sklopljenim u Kato-Kambreziju ustanovljena je španska hegemonija u Evropi, a kako je Francusku zahvatio građanski rat, ona više nije bila glavni saveznik Osmanlija u

¹⁸ M. Guboglu, *Paleografija si diplomatika Turco-Osmana*, Bucarest, 1958, str. 167, faksimil br. 7.

evropskoj politici. Povlačenje Turaka sa Malte 1565. godine i Sulejmanov poslednji pohod protiv Ugarske 1566. označili su prve znake zastoja osmanskog nadiranja u srednjoj Evropi i na Sredozemnom moru.

Osvajanje Kipra 1570/71. bilo je poslednji veliki vojni uspeh Osmanlija. Da bi se zauzelo ovo jako utvrđeno ostrvo trebalo je preseći saobraćajnice najmoćnije hrišćanske flote na Sredozemlju, na ostrvo prebaciti ogromnu vojsku i tu je održavati. Ta pobeda, postignuta saradnjom kopnenih i pomorskih snaga, predstavljala je najveći podvig osmanskog oružja. Ali je zato sklapanje hrišćanske lige tokom tog pohoda značilo obistinjavanje najvećih osmanlijskih bojazni. Snažna saveznička flota, pod komandom Don Huana od Austrije, potukla je turske pomorske snage kod Lepanta, 7. oktobra 1571. godine, u najvećoj bitki koja se ikada vodila na Sredozemnom moru. Četiri stotine trideset osam brodova učestvovalo je u ovom okršaju. Osmanlije su izgubile dvesta od svojih dvesta trideset lađa, dok se broj izginulih na obema stranama popeo na pedeset devet hiljada. Ovu veliku pobedu proslavila je cela Evropa kao kraj opasnosti koja je pretila od Osmanlija. Čak su Španija, Venecija i Papska država, vezane trogodišnjim savezom, razmišljale o direktnom napadu na Carigrad. Međutim, kad su se njihove snage otisnule na more prema Kipru, naišle su na novoizgrađenu osmansku flotu. U toku prethodne zime, u svim osmanskim dokovima radilo se bez predaha na obnovi brodovlja uništenog kod Lepanta. Uvidevši to, Venecija je 7. marta 1573. godine sklopila mir sa Osmanlijama i, odričući se svih prava na Kipar, pristala da plati ogromnu ratnu odštetu.

U dvadeset petogodišnjem razdoblju, između 1578. i 1606. godine, Turci su vodili niz iscrpljujućih ratova sa Persijancima na istoku i Habsburzima u centralnoj Evropi. Tokom persijskih ratova, 1578-1590, Osmanlije su svom carstvu pripojili sve zapadne provincije Irana, od Kavkaza

do Nehavenda. Njihov saveznik u centralnoj Aziji, uzbekistanski han Abdulah, zauzeo je Horasan 1588. godine. U tom ratu je osmanski komandant zapadnog Irana, Osman-paša, sa glavnim štabom u Derbendu, preko severnih stepa dobijao vojnu pomoć sa Krima, a i sam je pokušao da izgradi flotu na Kaspijskom moru. Ali, ruski napadi sa severnih padina Kavkaza na vojsku koja je kao pojačanje upućivana u Iran sa Krima i obnavljanje rusko-iranskih diplomatskih veza zadali su Turcima mnogo jada.

Osmanlije su oduvek smatrale da mali pojas ugarske teritorije koju su još držali Habsburgovci pripada sultanu, pa su posle sklapanja mira sa Iranom, 1590. godine, konačno odlučili da razreše to pitanje. Pogranični incidenti bili su povod da ove dve imperije 1593. godine zarate. Taj rat, dugotrajan i pun iznenađenja, pokazao je do koje mere su se prilike u svetu okrenule protiv Osmanlija. Papa se bio pobrinuo da na istoku nađe moćne saveznike Austrijancima. Moldavija, Vlaška, kao i vazalna država Erdelj, pobunile su se protiv Osmanlija boreći se na austrijskoj strani, dok su kozaci sa Dnjepra napadali Turke duž širokog fronta na kopnu i moru. Turci su ulagali ogromne napore i njihovi odredi u Ugarskoj, pod sultanovom komandom, izvojevali su 23-25. oktobra 1596. godine veliku pobjedu kod Mezekereša. Ali, ona nije imala trajno dejstvo. Austrijske snage su bez prestanka napadale, nadirale i opsedale Budim.

Iranski šah Abas Veliki poslao je 1598. godine svoje izaslanike u Evropu da povedu vojne i ekonomske pregovore protiv Osmanlija. Car je u Beču toplo primio ovo izaslanstvo. Saopštio im je svoju želju da obrazuje antiosmanski savez sa Rusima i Đurđijancima na istoku, i da zajedno sa evropskim hrišćanskim kraljevima radi na organizovanju svetog krstaškog rata. Podržavajući Osmanlije, šah je svojoj vojsci pripojio nove jedinice robova opremljene vatrenim oružjem. Godine 1603. Prešao

je u napad. Osmanlije su sada bile prinuđene da se bore na dva fronta, istočnom i zapadnom, i to u vreme kada su građanski nemiri potresali njihovo carstvo. Šah Abas je njihove odrede potisnuo iz Azerbejdžana i sa Kavkaza u Anadoliju. U takvoj situaciji, Porta je smatrala srećnom mogućnošću da sklopi mir sa Habsburzima i, na osnovu ugovora potpisanog u Žitva-Toroku, 1606. godine, odrekla se svih zahteva prema ugarskim teritorijama koje su se nalazile pod vlašću Habsburga, posle čega su ovi obustavili plaćanje godišnjeg danka u iznosu od trideset hiljada dukata. Tako je ovaj rat ukazao Osmanlijama na njihove slabosti i prinudio ih da posle 1595. godine više puta zatraže mir.

Teret nametnut ratovima sa Persijom i Austrijom glavni je razlog pometnje i nedaća koje su u tom periodu zagorčavale život Osmanskom carstvu. Posle Lepanta, Osmanlije više nisu bile kadre da održe svoju prevlast u Sredozemlju. U Evropi je španski kralj osnažio svoj položaj. U Francuskoj su za vreme vartolomejskog pokolja pobijani kalvinisti koji su podržavali Turke. U Holandiji su Španci pojačali svoju kampanju protiv pobunjenika i u isto vreme povećali pritisak na Engleze. Zatim su, 1580. godine, izvršili aneksiju kraljevine Portugalije i njenih kolonija. Uprkos primirju koje je osmanski sultan sklopio sa Španijom 1578. godine — taj korak mu je bio nužan da bi sva sredstva svog carstva upravio protiv Irana — on je Holandanima slao ohrabrujuća pisma, nastojao da uspostavi prijateljske odnose sa Englezima, nudeći im trgovačke povlastice, i pokazivao interesovanje za napore da se oživi kraljevina Portugalija. Uništenje španske armade 1588. godine prouzrokovalo je značajne posledice u Sredozemlju. Kako je opadala moć Španije, tako je ovoj velikoj suparnici Osmanskog carstva ponestajalo snage da se upušta u zamašne poduhvate na Sredozemnom moru. Ali, Osmanlije nisu iskoristile tu okolnost.

Izgubivši prevlast na Sredozemlju, Turci su izgubili i kontrolu nad severnoafričkim provincijama. Pomorske jedinice iz Tripolisa, Tunisa i Alžira nisu Bilde činile regularni deo sultanove flote, već su se njihove posade pretvorile u pirate koji su delovali za svoj račun. Poraz kod Lepanta bio je znak hrišćanima da pojačaju svoju gusarsku aktivnost u istočnom Sredozemlju. Počev od 1570. godine, malteški vitezovi i vojnički red sv. Stefana počeli su ozbiljno da ugrožavaju saobraćanje turskih brodova u istočnom delu Sredozemnog mora. Ubrzo potom, njima su se pridružili engleski i holandski pirati, koji su napadali ne samo špansko već i osmansko brodogradilište, te je Porta s teškom mukom uspevala da održi prohodnim vitalne komunikacijske linije sa Egiptom i Sirijom. U osvit sedamnaestog veka pojačao se uticaj Mameluka u Egiptu, podrivajući osmansku administraciju, dok se u Libanu emir Fahr al-Din proglasio nezavisnim vladarem. Sve je to ukazivalo da centralna vlada gubi kontrolu nad udaljenim provincijama.

Gotovo podjednako uznemirujući znak turskog opadanja bila je činjenica što osmanska flota više nije mogla uspešno da se obračunava sa kozacima u Crnom moru. U poslednjoj deceniji šesnaestog veka, spuštajući se niz Dnjepr u flotilama svojih malih lađa, kozaci su povećali broj napada na crnomorske obale. Sve smeliji, spalili su Sinop 1614, a Jenikoj u Bosforu 1625. godine. Čak su između 1637. i 1642. godine držali Azov. Više nije bilo sigurnosti na Crnom moru, životna krivulja osmanske privrede, trgovine i pomorskih luka krenula je nizlazno.

Mnogi razlozi doveli su do opadanja osmanske pomorske sile. U bitki kod Lepanta, osmansku flotu su još sačinjavale galije, nepodobne u poređenju sa neprijateljskim visokim brodovima sa čijih bokova su se mogli ispaljivati snažni plotuni. Ovaj novi tip ratnog broda dominirao je Sredozemnim morem, osobito kada pred kraj šesnaestog

veka u njegove vode uplove Holandani i Englezi. Ser Tomas Širli je 1607. godine zabeležio da jedan engleski ratni brod može savladati deset osmanskih galija. Osmanska mornarica će takve ratne brodove prihvatiti veoma kasno, i to posle velikih otpora. Još jedan činilac je doprineo opadanju mornarice. Bile su to teškoće vezane za snabdevanje i održavanje flote takve snage da se može sukobiti sa udruženim mornaricama hrišćanskih sredozemnih država. Neobično visok porez prikupljan za održavanje ove flote izazivao je veliko nezadovoljstvo i nemir, a posle Lepanta su provincijske vojne snage činile sve što je bilo u njihovoj moći da izbegnu učestvovanje u pomorskim bitkama. Carstvo je, u stvari, bilo premašilo svoje materijalne mogućnosti.

Tokom šesnaestog veka Osmanlije su tukle Portugalce u Indijskom okeanu i bili kadri da ih spreče u zadobijanju potpune kontrole nad trgovinom između Indije i Bliskog istoka. U vodama Indijskog okeana, počev od 1580. godine, Turci su se sretali sa snagama španskog kralja, novog vladara Portugalije. Filip II je bio ubeđen da može zadati sudbonosan udarac Osmanlijama ako im preseče trgovački put u Indijskom okeanu. Osmanlije su pokušale da iskoriste poraz koji je portugalski kralj pretrpeo u bitki kod Alkasra 1578. godine, na je njihova mala flota isplovila iz Sueca i stala da zauzima jedno po jedno portugalsko trgovačko naselje na istočnoj afričkoj obali. Godine 1585. knez Mombasa priznao je osmansko sizerenstvo. Međutim, osmanski uspesi nisu bili dugog veka. Uputivši snažnu flotu, Španci i Portugalci su kaznili mesne poglavare koji su priznali osmansku vlast. U sudaru sa nadmoćnim portugalskim snagama, istovremeno trpeći napad lokalnih crnačkih jedinica, osmanski admiral je bio prinuđen da se preda. Tako se afrički projekat završio neuspehom. Ubrzo će Holandani i Englezi, sa svojim nadmoćnim brodovima, zagospodariti Indijskim okeanom, kao što su to prethodno

bili učinili u Sredozemlju, i Turci će, slično Portugalcima i Špancima pre njih, biti potisnuti sa ovog mora. Holandski i en-gleski morski razbojnici operisali su na Crvenom moru već 1613. godine.

Krajem šesnaestog veka, Englezi su biber i ostale začine još kupovali u Kairu, ali su po osnivanju Istočne indijske kompanije 1600. godine, radije to činili neposredno u Indiji, jer su zbog carina koje su im naplaćivale Osmanlije u svojim lukama i većih troškova oko prevoza robe suvozemnim putevima, cene bibera bile tri puta veće u lukama Bliskog istoka.¹⁹ Opadanje broja lađa koje su svake godine iz Indije stizale u Crveno more — umesto dvadeset, prispevalo je ih je svega tri do četiri — turski historičar Ali pripisuje prvenstveno grabežljivosti zakupaca carina. Počev od 1614. godine, Englezi su biber sa Jave i Sumatre prodavali u samim osmanskim lukama. Godine 1618. engleski brodovi počeli su da dopremaju indijske proizvode u jemenski grad Moku, a kada se trgovina kafom razgranala, oni su u tom gradu osnovali svoju faktoriju. I najzad, trgovina između Indije i Zapada potpuno je prestala da se obavlja preko Bliskog istoka. Iz svega proizlazi da je gubitak osmanske premoći na morima bio značajan činilac u opadanju osmanske privrede.

U tom istom razdoblju, traženje novih puteva kojima bi se izvozila persijska svila u Evropu predstavljalo je još jednu pretnju osmanskoj privredi. Mala Azija je predstavljala glavni put za prevoz persijske svile i evropskih vunениh tkanina. Sve do kraja šesnaestog veka, engleski štofovi su preko Male Azije transportovani čak do centralne Azije, i ceni se da je samo ova tranzitna trgovina donosila osmanskoj državnoj blagajni 300.000 dukata godišnje u vidu carinskih prihoda.

¹⁹ H. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1909, 37.

Kada je 1603. godine napao Turke, šah Abas I je zabranio da se persijska svila izvozi u Osmansko carstvo i pokušao ovu robu da prodaje Evropi neposredno preko Indijskog okeana. Persijsko diplomatsko poslanstvo koje je stiglo u Lisabon 1603. godine nosilo je sa sobom dve stotine bala svile u nameri da dokaže kako će ovaj artikl biti jevtiniji ukoliko se transportuje morem. Šah je 1617. godine u to uverio jedino Engleze, i dve godine kasnije, prvi kontingent persijske svile, prevezen brodovima preko Indijskog okeana, prispeo je u Englesku.²⁰

Okončanje rata između Osmanskog carstva i Irana 1618. godine i insistiranje Engleza da svoje vunene tkanine razmenjuju za persijsku svilu, umesto da je plaćaju u srebru ili zlatu, sprečili su da se osmanska tržišta kao centar trgovine svilom potpuno napuste. Pa ipak, kada su Englezi i Holandani počeli da se bave ovom trgovinom, luka Bandar Abas u Persijskom zalivu naglo se razvila. Kao što je trgovinska razmena sa Indijom prebačena na Atlantik, kojim su gospodarili Holandani i Englezi, tako je trgovački put između Evrope i centralne Azije došao pod rusku kontrolu. Osmansko carstvo je, politički i ekonomski, postalo regionalna imperija svedena na Malu Aziju, Balkan i arapske zemlje; čak je i u tim oblastima s velikim teškoćama uspevalo da brani svoje granice. Hrišćanski svet je sa svih strana napadao njegove vitalne arterije — na Sredozemlju, u Crvenom i Crnom moru. Pa ipak su glavni uzroci opadanja bili unutrašnje prirode.

Do poslednje decenije šesnaestog veka imao se utisak da su osmanska država i društvo postigli sklad i ravnotežu u okviru svog sistema i svojih ideala. Tom društvu nije bilo stalo do promena, već do očuvanja postojećeg poretka. Vladajuće klase ove imperije — vojne starešine i ulema —

²⁰ A. B. Hinds (изд.), *Calender of State Papers*, Venice, London, 1909, XV, dokumenti br. 194, 299, 352, 587, 903.

raspolagale su trajno obezbeđenim i dovoljnim izvorima prihoda. Njihova potrošnja luksuzne robe se povećala; čak i manje bogate ličnosti, a ne samo sultani i veziri, naručivali su velika arhitektonska dela i stvarali vakufe. Podatak da se tokom sedamdesetogodišnjeg perioda sačuvao isti odnos između srebrne akče i zlatnog kovanog novca govori o ekonomskoj i društvenoj stabilnosti. Godine 1510. jedan zlatnik je vredeo 54 akče, a sedamdeset godina kasnije šezdeset. Na hiljade zaposlenih u državnoj službi — dvorani, vojnici, nastavno osoblje, kadije i činovništvo — primali su redovnu platu ili sticali timare u skladu sa jasno utvrđenim sistemom napredovanja. Ovo društvo je sa optimizmom gledalo na budućnost. Proizvodna klasa je tačno znala kakve dažbine valja da plaća, dok je dobro organizovana centralna vlast pružala zaštitu u slučajevima lokalnih zloupotreba. Vekovima su se u državne popise unosila imena pripadnika svih klasa, ukratko, država je bila sposobna da strogo kontroliše svoju klasnu strukturu. Osmansko carstvo je, uz to, raspolagalo sopstvenim sredstvima za podmirenje svih osnovnih potreba stanovništva, jer su glavni uvozni artikli bili luksuzna roba, kao što su evropske vunene i indijske pamučne tkanine i začini, rusko krzno i persijska svila. Gospodari Osmanskog carstva su verovali da mogu osvojiti svet i, okruženi sjajem koji je zasenjivao oči stranaca, govorili o imperiji koja će večno trajati.

Pa ipak će se dvadeset, trideset godina kasnije cela ova veličanstvena građevina iz temelja poljuljati. Živeći u metežu i zbrci i strepeći za nasušni hleb i budućnost, te iste velmože počće da se opiru sultanovom autoritetu, da zaobilaze zakon, potkradaju državnu blagajnu i pljačkaju imovinu nezaštićenog naroda. Naporedo sa nasiljem, izrabljivanjem, mitom i ostalim zlom, rasli su i građanski nemiri. Proroci strašnog suda predskaziva li su propast

Carstva. Savremeni istoričar Selaniki, jadikujući zbog sveopšte anarhije, zapisao je:

„Raja se više ne povinuje carevim naređenjima; vojnici su se okrenuli protiv svog sultana. Podanici su prestali da poštuju predstavnike vlasti, i napadaju ih ne samo rečima, već i šamarima. Svako se vlada kako mu je volja. Otkako su tiranija i nepravda porasle, žitelji provincija počeli su da beže u Carigrad. Napustili su nas stari red i sklad. Kada ih konačno bude nestalo, propast će neminovno nastupiti.”

Pojedinci koji su prorokovali da će sudnji dan pasti na hiljaditi dan hidžre²¹, verovali su u opravdanost svojih strahovanja. Za razliku od njih, moderni istoričar mora potražiti uzroke na drugim stranama.

Jedan od njih jeste porast stanovništva. Arhivska istraživanja pokazuju da se u šesnaestom veku broj stanovnika Osmanskog carstva povećao za 40 procenata u selima, a za 80 procenata u gradovima.²² Kada je oko 1570. godine Porta poslala na Kipar više hiljada anadolskih seljaka bez zemlje i bez posla, učinila je to svesna prekomernog broja svog stanovništva. U državnim registrima iz druge polovine šesnaestog veka sve češće se spominju mladi bezemljaši i besposličari, poznati kao levente ili gurbet-tajfa. Postoji očigledna srazmera između sve većeg broja leventi, koji se nisu mogli naseljavati u novoosvojenim oblastima i porasta razbojništava u Anadoliji.

Dve bazične institucije klasičnog Osmanskog carstva bile su njen robovski i timarski sistem. Ove institucije su određivale vojni i politički poredak države, njen fiskalni sistem i oblike uživanja zemlje — uslovljavale su celokupno njeno društveno i političko ustrojstvo. Potkraj

²¹ Prema hrišćanskom računanju, 1591-1592. godine.

²² Ö L Barkan *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XV et XVI siècles*, Journal of Economic and Social History of the Orient, I-1, 23-5.

šesnaestog stoleća, one su počele naglo da se izopačavaju, te su savremeni turski poznavaoi prilika smatrali da je njihovo narušavanje osnovni uzrok opadanja Carstva. Načelo tih institucija bilo je da samo sultanovi robovi mogu obavljati državne poslove i služiti u vojsci. Od 1575. godine, međutim, raja — oporezovani društveni sloj — počela je da se ubacuje u njihove redove i da uživa njihove povlastice, odnosno ulazila je u dvorsku i državnu službu. Na taj način je bila uništena osnova osmanskog robovskog sistema, i savremeni posmatrači veruju da je to dovelo do smanjenja poslušnosti i discipline. Sultanov ugled je bio potkopan, a kako je raja više volela mač od pluga, napuštala je obradivu zemlju, zbog čega je prihod od poreza sve više opadao.

Raspadao se, isto tako, i timarski sistem. Dvorani koji bi stekli veliki broj zemljišnih poseda pretvarali bi ih u privatno vlasništvo ili u vakufe, što je dovodilo do smanjenja broja timara. S druge strane, posede su često ustupali raji primajući za to mito. Zbog toga se na najmanju meru sveo broj spahija koji su držali timare i bili kičma carske vojske, a još manje ih je bilo sposobnih za ratovanje.

Tragajući za uzrocima opadanja, turski pisci su shvatili da su se institucije starog osmanskog poretka iskvarile, ali su tu činjenicu pripisivali ograničavanju i rasparčavanju sultanove vlasti. Tvrđili su da je u prošlosti jedino veliki vezir predstavljao sultanov apsolutni autoritet, ali da su slabi sultani docnije prenosili svoja ovlašćenja na neodgovorna lica, te da je zbog toga osmanska administracija izgubila jedinstvo. Pojedinci su počeli da koriste sultanov autoritet i u svoje lične svrhe, te su mito i korupcija zabrinjavajuće rasli. Po njihovoj oceni, mito je bio jedan od glavnih uzroka slabljenja državne organizacije i administracije.

Analizirajući to opadanje, većina pisaca se rukovodila tradicionalnim konceptima države i društva na Bliskom istoku, prema kojima su država i vladarev suverenitet jedan pojam. Oni su podržavali one institucije koje su garantovale integritet i apsolutni karakter takve vlast. Rešenja koja su predlagali nisu prevazilazila okvire takve koncepcije, a preduzete mere dale su ishod suprotan postavljenom cilju. Ne obazirući se uopšte na izmenjene okolnosti, tvrdili su da će se oživljavanjem „starih zakona i regula“ — što će reći klasičnih osmanskih institucija — proces opadanja zaustaviti. Tek sredinom sedamnaestog stoleća se uvidelo da je takvo gledište pogrešno. Politička misao tog razdoblja, na koju je uticalo Ibn Haldunovo determinističko shvatanje istorije, tvrdila je da se period opadanja može jedino nastaviti, ali da se nikako ne može sasvim zaustaviti.

Neopravdano je očekivati da turski pisci šesnaestog veka i moderni istoričar istim uzrocima objašnjavaju korenite promene u Osmanskom carstvu. Stoga ćemo se najpre pozabaviti analizom uzroka koji su doveli do korupcije u timarskom sistemu.

Konjica, u kojoj su služili timarnici naoružani tradicionalnim srednjovekovnim oružjem — lukom i strelom, mačem i štitom — sačinjavala je srednjovekovnu vojsku koja će biti prevaziđena onog trenutka kad se susretne sa nemačkom pešadijom opremljenom vatrenim oružjem. Pripadnici konjice su smatrali da čine pravu vojničku klasu u srednjovekovnom smislu, i bili su ubeđeni da korišćenje vatrene oružja ne dolikuje njihovom pojmu viteštva. Porta je stoga potražila druge puteve za obrazovanje vojske sposobne da se uhvati u koštac sa nemačkom pešadijom. Počev od Sulejmana I, ona je neprestano povećavala broj janičara naoružanih vatrenim oružjem. U Sulejmanovo doba janičara je bilo šesnaest hiljada, a oko 1609. godine njihov broj se popeo na trideset sedam hiljada. Nasuprot tome, broj spahija, kojih je za

Sulejmanove vladavine bilo najmanje osamdeset sedam hiljada, oko 1609. godine pao je na četrdeset pet hiljada. Koči-bej je 1630. godine zapisao da je preostalo samo oko osam hiljada timarnika.

Kako se kapukulu-vojska povećavala tako je Turcima domorocima dopuštano da stupaju u janičarske korpuse, i upravo je taj postupak podrio sistem danka u krvi — dev-širme. Porta je, istovremeno, u svoje plaćene trupe počela da unajmljuje mlade Anadolce, koji su umeli da rukuju vatrenim oružjem, a poznati pod nazivom saridžije i sejmeni, poglavito su bili mladi seoski bezemljaši koji su napuštali svoje domove.

Potkraj šesnaestog veka, raja je u Osmanskom carstvu počela da pravi vatreno oružje i da se služi njime, te je Porta organizovala anadolske mladiće, inače izvrsne strelce, u odrede sejmena i saridžija koji su brojili po stotinu ljudi. Njihovi komandanti, najčešće sultanovi robovi, slali su ih na bojišta srednje Evrope. U poslednjoj deceniji šesnaestog veka oni će sačinjavati elitne jedinice osmanske vojske. Budući da su pokrajinski namesnici počeli da ih uzimaju u svoju ličnu pratnju, stara provincijska vojna organizacija gubila je negdašnji značaj. Spahijska vojska će od tog vremena najčešće biti korišćena za izgradnju puteva i utvrđenja. Ostale stare formacije, kao što su jaje, vojnici i muselemi, bile su ukinute ili je njihovo ljudstvo raspoređeno na druge dužnosti. Te promene u klasičnoj vojnoj organizaciji, koja je nekada zauzimala tako značajno mesto u Carstvu, duboko su delovale na politički, ekonomski i društveni život. Na ovom mestu možemo samo u najkraćim crtama izneti te veoma složene pojave. Najpre ćemo razmotriti promene vezane za državne finansije, i one oblike državine i oporezivanja koji su činili osnov timarskog sistema.

Država je morala raspolagati sve većim količinama novca u centralnoj blagajni da bi janičarima mogla izdavati mesečnu platu, a sejmenskim trupama dnevnu najamninu. Radi podmirenja tih potreba izvesni posedi sa statusom timara stavljeni su pod neposrednu kontrolu državne blagajne, a pravo na prikupljanje prihoda sa njih davano je pod zakup. Ipak je izvestan broj tih poseda na nepošten način prelazio u ruke visokih dvorskih i državnih činovnika, dok su ostali pretvarani u vakufe. Porta je na taj način gubila prihode koje su ti posedi davali. Svote novca prikupljanog oporezivanjem bile su nedovoljne, i Blagajna je dospela u stanje stalnog deficita. Devalvacija srebrnog novca izvršena osamdesetih godina šesnaestog veka i potonji porast krivotvorenog metalnog novca u opticaju i novca manjkave vrednosti pooštrili su finansijsku krizu.

Sredinom šesnaestog veka, meksičko srebro je bilo preplavilo evropsko tržište, što je izazvalo ogroman skok cena. Tridesetak godina kasnije, ista situacija će se ponoviti u Osmanskom carstvu, gde je zlato bilo jevtinije nego srebro. Relativno niske cene zlata uslovile su uvoz evropskog srebra u Osmansko carstvo. O razmerama te transakcije govori podatak, zabeležen 1584. godine, da su „jedan od glavnih trgovačkih artikala koji se uvoze u Tursku španski srebrnjaci koji se tamo sanducima šalju”.²³ Evropski srebrni novac preplavio je bio osmansko tržište i za kratko vreme cene su se udvostručile. Slojevi sa utvrđenim приходima, kao što su spahije koji su držali timare, pripadnici kapukulu-trupa ili oni žitelji koji su svoje prihode ostvarivali sa vakufa, odjednom su osiromašili. Spahije su, stoga, radije napuštale svoje timare no da odlaze u dugotrajne pohode, koje su smatrali preskupim, dok su među janičarskim korpusima u prestonici sve češće izbijale

²³ P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, Paris, 1896, str. XIX-XXIII.

bune. U redovima državnih činovnika, vojnih starešina i kadija rastao je broj slučajeva primanja mita i utaja. Strmoglavo povećanje svojih rashoda država je pokušala da zaustavi devalvacijom i smanjenjem veličine akče, ali su te panične mere samo pogoršale situaciju.

Godišnji prihod centralne Blagajne dostigao je 1534. godine pet miliona zlatnih dukata, ali se do 1591. ranija vrednost bukvalno prepolovila, jer su se dažbine mahom prikupljale u akčama. Takvo smanjenje vrednosti dovelo je do povećanja količine krivotvorenog novca, špekulacije, preteranog skoka interesnih stopa, zelenaštva i eksploatacije. Situacija se krajnje zaoštrila na početku neprijateljstva sa Austrijom 1593. godine. Taj rat je delimično bio motivisan željom da se prestonica oslobodi buntovnih janičara njihovim slanjem na ratište. Ali, sukob je trajao neuporedivo duže no što se predviđalo, te su izdaci za potrebe kopnenih i pomorskih snaga izazvali ogroman i permanentan deficit u državnom budžetu. Porta je povisila dugoročne poreze — džizja je, na primer, povećana četiri do pet puta — ali su državni prihodi i dalje bili nedovoljni. Dažbine koje su se ranije prikupljale samo kao vanredan namet zvani avariz povećane su i pretvorene u redovnu godišnju obavezu koju je valjalo oduživati u gotovom novcu.

Svota koja se morala obezbediti vanrednim prikupljanjem novca razrezivana je na narode Carstva, koji su u poreske svrhe bili podeljeni na jedinice. Godine 1576. propis je nalagao da svaka jedinica daje 50, a 1600. godine 280 akči. Novčane dažbine su postale glavni izvor državnih prihoda, i taj korak je revolucionisao poreski sistem. Zamena poreza plaćenog u naturi porezom plaćanim u gotovom novcu predstavljala je progresivnu meru, ali je samo oporezivanje značilo težak teret za narode Carstva, osobito za njegove hrišćanske podanike, te se nezadovoljstvo počelo širiti na sve strane.

Ostale mere koje su imale da budu lek za finansijske nevolje turske države dovele su do poraznih rezultata. Evo primera: beglerbegovi su uživali pravo da prikupljaju lokalne poreze da bi podmirili izdatke za regrutovanje sejmenskih trupa. To je ohrabrilo niže vojne starešine, čak i zapovednike sejmenskih i saridžijskih jedinica, da deluju nezavisno i pljačkaju narod za svoj račun. Štaviše, kada država nije bila u mogućnosti da ovim trupama isplati dužnu najamninu za neki ratni pohod ili kad ih je razrešavala dužnosti, takve grupe pojedinaca lutale su po unutrašnjosti zemlje oduzimajući uz put namirnice i novac. Tako se Anadolija našla u istom onakvom položaju u kakvom je bila Francuska posle stogodišnjeg rata: po zemlji su pljačkale čete otpuštenih vojnika.

Turska vlada je preduzimala stroge korake protiv tih razbojnika, proglašavajući ih dželalijama — pobunjenicima protiv države. Da bi ih savladala, Porta je najpre dopustila narodu da obrazuje svoje milicijske jedinice, ali je to samo pogoršalo situaciju, jer su se pripadnici ovih snaga gotovo redovno udruživali sa dželalijama. Na kraju je Porta, da bi ih iskorenila, morala pozvati u pomoć sejmenske i saridžijske odrede, opremljene vatrenim oružjem. Pored spahija čiji su timari bili konfiskovani ili su davali nedovoljne prihode, i nomadi željni pljačke pridruživali su se pobunjeničkim sejmenskim i saridžijskim četama. Krajem 1598. godine, pobunjeničke snage pod energičnim vođstvom Kapa Jazidžije brojile su oko dvadeset hiljada ljudi. Najzad su, 1602. godine, redovne trupe s mukom potukle Kapa Jazidžiju, a njegove razbojnike rasterale širom Anadolije. Imućniji Anadolci počeli su tada da se iseljavaju na Balkan i Krim, u Iran i arapske zemlje. Njive su ostajale neobrađene, te je osvojila glad, od koje se i umiralo, a državna blagajna je gubila i te izvore prihoda.

Između 1595. i 1610. godine naoružani otimači su stvarali pustoš u Anadoliji. Šah Abas je 1603. godine iskoristio tu opštu anarhiju za protivudar: iz predašnjih persijskih provincija isterao je osmanske trupe u Anadoliju. Da bi mogla zaratiti sa Iranom, Porta je najpre morala da usredsredi sve svoje snage protiv dželalija u Anadoliji. Između 1607. i 1610. godine Džanbulatoglu, vođ svih anadolskih dželalija, doživeo je poraz. Na hiljade njegovih pustahija je iskasapljeno, ali su se mnogi sklonili u Iran ili pobjegli u Siriju i Irak.

U to vreme je hajdučija bila postala opšta pojava. Teški nameti, korupcija i nesigurnost doveli su do prvih većih buna među rajom.

Period dželalija, koji se bio podudario sa velikom finansijskom krizom, povukao je Osmansko carstvo nizbrdicom, posle čega se ono nikada više nije povratilo. Godine 1607. engleski ambasador je pisao iz Carigrada: „Ukoliko mogu dobro da ocenim, Turska imperija je veoma nisko pala, gotovo da joj pretila propast.“ Slični meteži ponoviće se u sedamnaestom veku, posebno za vreme ratova.

Zbog pobuna dželalija, Porta je osnivala garnizone janičara po provincijama, gde su oni sad sačinjavali novu gornju klasu. Janičari i sultanova stajaća konjica, glavne regularne snage poslate na dželalije, bili su stacionirani u malim varošima i velikim gradovima. Kako je njihov broj rastao, tako su stupali u redove uleme, esnafa i trgovaca, i kao najuticajnija klasa u provincijskom društvu koristili svoj uticaj i moć da nagomilaju velika bogatstva, do kojih su obično dolazili skupljanjem poreza od seljaka. Raznim načinima sticali su velike površine državne zemlje, a seljake koji su tu živeli pretvarali su u napoličare. Kako je centralna vlast slabila u provincijama, tako su njihova moć i uticaj bivali sve veći, te je ova klasa davala veliki broj lokalnih dinasta koji su se docnije pojavljivali po provincijama

obrazujući novi društveni sloj koji je gospodario u osamnaestom veku.

Privilegije kapukulu-trupa — plaćene državne stajaće vojske — bile su povod za raspirivanje još većeg suparništva između njih i sejmena i saridžija. Poneki pripadnici ovih jedinica čak su se prurušavali u kapukule, tako da se širom Carstva, a posebno u Anadoliji, našlo na hiljade vojnika koji su se predstavljali kao janičari. Ostali borci koji su služili u sejmenskim i saridžijskim trupama okupljali su se oko pobunjeničkih vođa i bezdušno napadali kapukule. Od 1623. do 1628. godine, pod komandom Abaza Mehed-paše, oni su držali celu istočnu Anadoliju.

Osnovne institucije klasičnog Osmanskog carstva raspadale su se u sudaru sa novom Evropom, jer Osmanlije nisu bile u stanju da se prilagode izmenjenim okolnostima, niti su uspevali da shvate moderne ekonomske probleme već su ostajali sputani tradicionalnim klišeima države Bliskog istoka. Nasuprot merkantilističkoj ekonomici savremenih evropskih sila, osmanski državnici nisu odstupali od politike slobodnog tržišta, i glavna briga im je bila da domaće trgovce snabdeju obiljem potrebnih artikala. Nesposobni da izgrade jednu obuhvatnu ekonomsku politiku u svome carstvu, oni nisu uviđali opasnost od davanja trgovačkih povlastica stranim podanicima, tako da su Evropljani od druge polovine šesnaestog veka počeli da kontrolišu čak i tranzitnu trgovinu između carskih luka na Sredozemnom moru. Vezana tradicionalnim shvatanjima, Porta je podsticala uvoz robe u svoje carstvo, a obeshrabrivala izvoz. Uvezene i izvezene artikle oporezivala je istom stopom, a zabranjivala izvoz nekih dobara koji je mogao izazvati nestašicu na domaćem tržištu. Čuvanjem esnafskih restrikcija ometala je razvoj pojedinih grana radinosti i izvoza.

Dok se humanistička Evropa u svom naglom razvoju oslobađala svih oblika svojstvenih srednjem veku,

Osmansko carstvo se grčevitije no ikada držalo tradicionalnih formi civilizacije Bliskog istoka, i u doba Sulejmana I, kada su njene institucije dostigle svoje puno savršenstvo, Osmanska imperija je, samozadovoljna, pogleda okrenutog ka sebi, bila zatvorena za spoljne uticaje. Čak i kada su Turci tokom svoje istorije pozajmljivali neka otkrića, iz oblasti tehnologije, medicine ili finansija, prihvatili su ih isključivo radi vojnih ili drugih čisto praktičnih ciljeva. Oni nikada nisu poželeli da proniknu u mentalitet koji je stvorio evropske instrumente i metode. Još u petnaestom veku bilo je posmatrača iz Evrope koji su nastojali da objektivno prikažu osmansku državu, religiju i kulturu,²⁴ dok su Osmanlije, ubeđeni u svoju versku i političku superiornost, zatvarali oči pred spoljnim svetom.

Tako su ekonomski i vojni razvitak Evrope u poslednjoj deceniji šesnaestog veka i potonje duboke krize izazvali korenite promene u Osmanskom carstvu otvarajući novu eru u njegovoj istoriji. Rastočile su se bile institucije klasične države Bliskog istoka, a naponi Carstva da se prilagodi novim uslovima iz temelja su ga potresali. Kada je sredinom sedamnaestog veka usledilo relativno mirno razdoblje, osmanska država se suštinski razlikovala od imperije pre 1600. godine.

²⁴ Vidi c. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1938; Bertrand de La Broquière (izd. Ch. Schefer), *Voyage d'Outremer*, Paris, 1892; R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent*, New York, 1967.

II DEO

Država

GLAVA VII

Uspon osmanske dinastije

Istorijski podaci kazuju da je Osman Gazi, osnivač osmanske dinastije, bio vođa polunomadskih Turkmena i da je pod zapovedništvom emira Kastamonije vojevao u pograničnim oblastima. Kako je uspeo da osnuje svoju dinastiju, središno je istorijsko pitanje.

Da bi postao nezavisan vođa seldžučke pogranične organizacije, tradicija njegove postojbine nalagala je Osmanu da odnese neku krupnu pobeđu nad hrišćanima i da od seldžučkog sultana dobije titulu bega. Prema turskom predanju, Osman je zauzeo jednu važnu vizantijsku tvrđavu i posle te pobede sultan ga je proglasio begom, šaljući mu tradicionalne simbole vlastodršca — odoru časti, zastavu, konja i doboš. Predanje nastoji da pokaže da je Osmanova vlast imala legitimno islamsko poreklo. Isti izvor tvrdi da se Osman proglasio nezavisnim posle svoje slavne pobede kod Bafeona 1301. godine i da je u njegovo ime čitana hutba. I to je naknadan podatak, izmišljen Da se legalizuje vladarski suverenitet osmanske dinastije; ali zato nema nikakve sumnje da je pobeda kod Bafeona bila najznačajnija činjenica koja je Osmana dovela na istorijsku pozornicu.

Zatim, budući da su derviški redovi upravljali duhovnim životom krajišta, razumljivo je što se osmanskoj političkoj moći pripisivalo mistično poreklo. Najraniji podaci govore da je Osman primio blagoslov od šejha Edebalija, koji je, verovatno, bio poglavar jednog od ahijjskih bratstava. Prorokujući da će Osmanovi potomci vladati svetom, šejh Edebali pripasao mu je gazijski mač. Da je Osman bio i dalekovid, vidi se no tome što se oženio kćerkom samog Edebalija, najuticajnijeg čoveka na granicama.

Kada je Osman umro, u zaviji Edebalijevog nećaka, Hasana Ahija, održana je skupština koja je imala da izabere njegovog naslednika. Za ove ahije i ostale dervişe, Orhan i njegov sin Sulejman ustanovili su kasnije u novoosvojenim oblastima stotine vakufa, što potvrđuje da su ahije odigrale važnu ulogu u osnivanju osmanske države i dinastije. Orhan, pravi utemeljivač osmanske moći, poneo je titulu sultana i, da bi obeležio svoju nezavisnost, iskovao je prvi osmanski novac.

Kada su male anadolske kneževine počele da priznaju suverenitet Orhanovog sina Murata, ovaj je uzeo titulu „hudavendigara“ — imperatora — i „sultan-i azama“ — najuzvišenijeg sultana — koju su pre njega imali seldžučki sultani, čime je jasno istakao svoju težnju da postane car. Njegov naslednik Bajazit I bio je prvi osmanski sultan koga savremeni zapadni izvori nazivaju „imperatorom“. Godine 1395. Bajazit I je zatražio od abasidskog halife u Kairu da mu zvanično dodeli rang „sultana al-Ruma“ — sultana vizantijskih zemalja — posebnu titulu seldžučkih namesnika u Anadoliji. Ali, ubrzo posle toga, Timur je pokrenuo pitanje svog prava na bivše mongolske teritorije u Anadoliji i od ovog osmanskog vladara, koga je smatrao običnim pograničnim begom, zahtevao je pokornost. Timurov sin Šahrüh potegnuo je kasnije isto pitanje, na koje su Osmanovići odgovorili podnoseći mu na uvid svoju

genealogiju u kojoj se njihova loza vezuje za drevne turske hanove iz centralne Azije, i koja potvrđuje da su oni potomci legendarnog Oguz-hana. U tom periodu, Osmanovići su svesno oživljavali i usvajali turske tradicije centralne Azije. Istoričar Jazidžioglu, koji je pisao u vreme Murata II, tvrdi da su „Ertugrul, iz plemena Kaji, i njegov sin Osman-beg održali sabor sa pograničnim begovima. Pošto su se posavetovali i protumačili običaje Oguza, odredili su Osmana za hana". Tako je centralnoazijska koncepcija hanatstva sjedinjena sa islamskim shvatanjem sultana kao vođe gazija.

Osvajivši Carigrad, Mehmed II je postao najugledniji muslimanski vladar. U njemu su Osmanlije videle najznačajnijeg islamskog suverena od vremena prve četvorice halifa, dok je sveti rat islamski svet smatrao najvećim izvorom moći i uticaja. Mehmed Osvajač je sebe izjednačavao sa borcem koji ratuje u ime svih muslimana: „Ova ispaštanja su Boga radi. Mač islama je u našim rukama. Da se nismo opredelili za trpljenje ovih jada, ne bismo bili dostojni da se nazivamo gazijama. Postideli bismo se stajući pred lice Boga na dan uskrснуća."²⁵ U pismu kojim obaveštava mamelučkog sultana da je osvojio Carigrad, Mehmed kaže: „Vaša je odgovornost da hodočasničke puteve održite otvorenim za muslimane, a naša je dužnost da dajemo gazije."

Držeći u svojim rukama Carigrad, prestonicu Istočnog rimskog carstva, Mehmed je sebe smatrao jedinim zakonitim naslednikom Rimske imperije. Đakomo de Languši navodi ove njegove reči: „Svetska imperija mora biti jedna, sa jednom verom i jednim suverenom. Nema podesnijeg mesta od Carigrada gde bi se ostvarilo to jedinstvo."²⁶ Grčki učenjaci i italijanski humanisti poučavali

²⁵ Neshri (izd. Fr. Taeschner), *Gihannüma*, Leipzig, 1951,194.

²⁶ Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 168.

su ga rimskoj istoriji. U jednoj svojoj pesmi, Grk Georgije Trapezuntshi ovako o njemu govori: „Niko ne može sumnjati da je on imperator Rimljana. On koji drži presto carstva u svojoj ruci, zakoniti je car, jer Carigrad jeste sedište Rimske imperije.“²⁷

Mehmed Osvajač je tvrdio da u svojoj ličnosti sjedinjava islamsku, tursku i rimsku tradiciju u jedan univerzalni suverenitet i, imajući za cilj da Carigrad učini središtem svetske imperije, postavio je 1454. godine Genadija za grčkog pravoslavnog patrijarha, a u svoj glavni grad doveo jermenskog patrijarha i glavnog rabina.

Za vladavine Selima I, status osmanskog sultana korenito se izmenio. Pošto je svom carstvu pripojio Siriju, Egipat i Arabiju, srce starog halifata, Selim I je postao nešto više no samo sultan gazija sa granica islamskog sveta; u isti mah, počastvovan je i titulom zaštitnika Meke i Medine i čuvara hodočasničkih puteva, što je bilo značajnije od njegove titule halife, koju je u to vreme nosio svaki muslimanski vladar. Iako je Selim I u svoj dvor u Carigradu preneo Prorokove relikvije i ustvari, koje su se smatrale simbolom halifata, netačno je da je abasidski halifa al-Mutevekil predao dužnost halife Selimu, kao i to da je Selim sebe smatrao, u klasičnom smislu, halifom celog islamskog sveta. Prema sunitskom učenju, halifa mora biti iz Prorokovog Kurejš plemena i, štaviše, klasično shvatanje o postojanju jednog jedinog halife za ceo muslimanski svet izgubilo je vrednost još u trinaestom veku.

Kada je postavio zahtev da se njegova država nazove „vrhovnim halifatom“ i uzeo titulu „halife muslimana“, Sulejman I je time jedino hteo da istakne svoje prevashodstvo među muslimanskim vladarima i svoj zaštitnički odnos prema islamu. U pismu kojim Sulejmanu I čestita stu panje na presto, poglavar Meke kaže da ga je

²⁷ Isto, 226.

uspeh u svetom ratu izdigao iznad svih islamskih suverena. Osmanski sultani su zauvek ostali sultani gazije, ali si pojam gaze proširili stavljajući celokupni islamski svet pod svoju zaštitu. Instituciju halifata obogatili su novim značenjem, ne zasnivajući takvo svoje shvatanje na klasičnim učenjima, već na principima gaze — svetog rata. Muslimanski svet je smatrao da jedino Osmanlije imaju snagu da ga brane od napada zapadnog hrišćanstva, te su bez dvoumljenja prihvatili osmansko gospodstvo. Godine 1517, dok se Selim I još nalazio u Kairu, jedna portugalska flota je uplovila u Crveno more sa namerom da napadne Džidu i Meku. Skupivši svoje blago i imovinu, poglavar Meke je bio pripravan da pobegne u brda, ali je stanovništvo Hedžaza zamolilo osmanskog admirala Selmana da ih ne napušta i Selman je oterao Portugalce. Kada su sredinom šesnaestog veka muslimanski vladari sa Sumatre i iz Indije zatražili pomoć od Osmanlija protiv Portugalaca, u svojim pismima su sultana doslovce nazivali „zaštitnikom islama". Turkestanski hanovi takođe su upućivali slične molbe sultanu, tražeći od njega da spreči da Rusi zauzmu Povolozje i na taj način im preseku saobraćajnice sa svetim mestima koje su vodile preko Krima. Sultan je morao da organizuje pohod u Indiju i basen Volge da bi, kako je sam tvrdio, držao otvorenim hodočasničke puteve. Osmanski vladari su, prirodno, nastojali da takvu situaciju iskoriste za svoju političku premoć. Oni će tek u osamnaestom veku, i to opet imajući na umu političku svrsishodnost, oživeti klasično shvatanje halifata.

To što je Sulejman sebe nazvao zaštitnikom islam-skog sveta bio je samo jedan vid njegove univerzalne poli-tike. U Evropi je odbio da Karlu V prizna pravo na titulu cara, uvažavajući ga samo kao kralja Španije, i podržavao je svakog onog ko je ovom vladaru osporavao pravo na suverenitet nad celokupnim zapadnim hrišćanskim svetom.

GLAVA VIII

Kako se stupalo na presto

Osmanska dinastija je za šest vekova svoje vladavine dala trideset šest suverena, i ovo carstvo se bez Osmanovića ne može zamisliti. Dinastičke promene u Engleskoj, na primer, nisu dovodile do njenog raspada kao države, dok se bez osmanske dinastije Osmansko carstvo ne bi održalo.

Islamska tradicija je propisivala da sultan mora biti muškarac zrelog doba i zdrave pameti, ali nije postojala nikakva odredba niti običaj koji bi regulisali samo stupanje na presto. Prema starim turskim verovanjima, imenovanje sultana bilo je u Božjim rukama, te je donošenje bilo kakvog utvrđenog zakona o nasleđu sultanata, ili pokušaj da se sultan svrgne sa prestola, značilo suprotstavljanje Božjoj volji. Svome sinu Bajazitu, koji je pokušao da se zaverom domogne vladarske moći, Sulejman I je rekao: „Ubuduće valja sve da prepustiš Bogu, jer kraljevstvima i njihovom vlašću ne raspolaže čovekova želja, već Božja volja. Ako je On odredio da posle mene Carstvo tebi pripadne, nijedan živi čovek neće moći to da spreči." Svaki onaj osmanski princ kome bi pošlo za rukom da za sebe obezbedi prestonicu Carstva, državnu blagajnu i arhive i da zadobije podršku janičara, uleme, birokrati je i dvorskih dostojanstvenika smatran je zakonitim sultanom. U praksi,

od 1421. godine podrška janičara bila je glavni činilac pri zauzimanju prestola.

Ishod bratoubilačke borbe za presto smatran je božanskom odlukom. Poraženi prinčevi obično su nalazili utočište u neprijateljskim zemljama, pa se Osmansko carstvo neprekidno suočavalo sa pretnjom građanskog rata. Imajući tu činjenicu na umu, Mehmed Osvajač je u svojoj Kanun-nami ozakonio jedan postupak koji se, u stvari, primenjivao od samog nastanka ove carevine: „Onaj od mojih sinova kome Bog bude podario sultanat, s pravom može pogubiti svoju braću, a za dobro države. Većina uleme smatra to dopustivim." Ali čak ni takvo rešenje nije moglo da spreči građanske ratove, jer je njihov glavni uzrok bila drevna turska tradicija, prema kojoj su sultanovi sinovi, pošto uđu u pubertet — a po islamskom zakonu, to je značilo kada napune dvanaest godina — kao namesnici upućivani sa svojim učiteljima u stara administrativna središta Anadolije, gde su im na raspolaganje stavljeni dvorovi i vlade po ugledu na prestoničke. U doba Seldžuka, prinčevi su bili praktično nezavisni u svojim provincijama, ali su Osmanovići baš zbog toga na samom dvoru obazrivo birali njihove učitelje i ostale velikodostojnike koji su postupali prema naređenjima centralne vlade. Prinčevi, na koje se budno motrilo imali su strogo utvrđene prihode.

Ti prinčevi namesnici, dok bi im očevi još bili živi, nastojali su da sebi obezbede vladarsku pokrajinu što bliže prestonici i da na Porti i među kapukulu-trupama (janičarima) zadobiju podršku. Njihovo nestrpljenje je ponekad dovodilo do građanskog rata. Selim I se 1511. godine latio oružja protiv svoje braće, a 1553. i 1561. Sulejman I je pogubio svoje sinove, Mustafu i Bajazita, zato što su se protiv njega pobunili. Izvukavši pouku iz ovih događaja, Selim II (1566-1574) i Murat III (1574-1595) samo su svoje najstarije sinove postavili za namesnike. Posle smrti oca, svaki od njih bi bez ikakvog otpora seo na

presto i lako uklonio svoju braću, koja su se nalazila u konfinaciji na dvoru. Ono što je Murat III kao prvo učinio postavši sultan bilo je da zadavi petoricu svoje braće, a Mehmed III (1595-1603) izdao je naređenje da se izvrši smrtna kazna nad devetnaesticom njegove braće i prekinuo običaj da se carevići postavljaju za namesnike. Umesto toga, on im je ograničio kretanje u posebno određenim prostorijama u haremu dvora, koje su poznate pod nazivom kafes — kavez. Prinčevima je zabranjivano da napuštaju kafes i imaju potomstvo. Živeći u stalnom strahu od pogubljenja, većina njih je patila od duševnih poremećaja. Kada su Sulejmana II (1687-1691) pozvali da zauzme presto, zajecao je pred velikodostojnicima Porte koji su bili došli da ga kao njegova pratnja izvedu iz kafesa: „Ako je naređeno da umrem, recite samo. Dopustite mi da očitam molitve, a onda izvršite svoje naređenje. Od detinjstva, punih četrdeset godina, nalazim se u zatočeništvu. Bolje je umreti odjednom no umirati pomalo svakog dana. Kakav užas trpimo jednog jedinog daha radi.”²⁸ S mukom su ga izvukli iz kafesa i postavili na presto.

U početku su se carevići po provincijama otvoreno borili za presto, a poraz u toj borbi se smatrao Božjom voljom. Sistem kafesa kosio se sa drevnom turskom tradicijom, što govori da su krajem šesnaestog veka te tradicije već bile izgubile svoju vrednost i da je suveren postao simbol nedeljivosti svojih teritorija i vlasti.

Dvorske intrige, a posebno spletke valide-sultanije, majke vladajućeg sultana, počele su da igraju značajnu ulogu u sudbini sultanata. Javno mnjenje, međutim nije odobralo da se ubijaju bespomoćna deca. Kada je po

²⁸ Findiklili, Mehmed Aga (izd. A. Refik), *Silâhdâr Tarihi*, Istanbul, 1928, II, 297.

stupanju na presto Mehmeda III iza mrtvačke nosiljke njegovog oca izišlo iz dvora devetnaest kovčega sa telima njegove braće, prema rečima jednog savremenog historičara, „anđeli na nebu čuli su uzdahe i ridanje carigradskih stanovnika". Posle smrti Mehmeda III, njegov najstariji sin Ahmed I (1603-1617) postao je vladar. Saslušavši molbe nekih svojih visokih podložnika, on nije pogubio svog mentalno zaostalog mlađeg brata Mustafu. Kada je Ahmed umro, njegovi sinovi su bili još nedorasli, te je presto zauzeo Mustafa, koga su tri meseca kasnije svrgnuli u korist Ahmedovog sina Osmana II (1618-1622).

Uprkos Mustafinom primeru, bratoubistvo carevića nastavljalo se tokom sedamnaestog veka. Pre nego što će krenuti u pohod na Poljsku, Osman II se postarao da se donese fetva kojom je sankcionisan čin pogubljenja njegovog mlađeg brata Mehmeda. Kako su 1622. janičari ubili Osmana, Osmanov stric Mustafa ponovo je postao sultan. Mustafa je ubrzo potom po drugi put zbačen sa prestola, na koji je ceo Osmanov brat Murat IV (1623-1640). Murat IV je poubijao trojicu svoje braće, a poštedefo život četvrtom, Ibrahimu, zato što sam nije imao dece. Posle Muratove smrti, Ibrahim je postao sultan. Kada je u sedmoj godini života ustoličen Mehmed IV (1648-1687), poštedefo je svoju braću Sulejmana i Ahmeda. Posle Mehmedovog svrgnuća, za sultana je proglašen Sulejman, koga će posle smrti naslediti Ahmed II (1691-1695). Ovi sultani nisu poubijali sinove Mehmeda IV koji će vladati posle njih, i to najpre Mustafa II (1695-1703), a zatim Ahmed III (1703-1730). Tako je nasleđivanje prestola po principu senioriteta zamenjeno običajem da sultanat nasleđuje sin od oca. Međutim, sve do proglašenja prvog ustava 1876. godine, nije bilo zvaničnog zakona koji bi određivao postupak pri stupanju na presto.

Po smrti sultanovoj, sva naimenovanja i zakonske odredbe smatrani su poništenim i nevažećim dok ih novi

sultan ne bi potvrdio, a kako u međuvremenu nije bilo nikakve zakonski konstituisane vlasti, kapukulu-trupe obično nisu nikog slušale, već bi stale da pljačkaju i uništavaju. Pokatkad je interegnum trajao i pune dve nedelje, te bi Porta činila sve što je bilo u njenoj moći da sultanovu smrt prikrije do ustoličenja novog suverena. Uvođenjem institucije kafesa, takav postupak je prirodno okončan.

Istoričar Selaniki opisao je stupanje na presto Mehmeda III, 1595. godine, i kratak prikaz tog njegovog opisa pokazaće na koji način su se sultani ustoličavali. Kada je Murat III izdahnuo, sultanija majka je prikrila taj događaj i tajno o tome obavestila svog sina Mehmeda, u to vreme namesnika Manise. Mehmed je pohitao u Carigrad i, čim je kročio u dvor, topovske salve su objavile gradu da je novi sultan zauzeo presto. U naredjenju razaslatom džamijama stajalo je da Mehmedovo ime valja pominjati u hutbi. Svi državni dostojanstvenici pozvani su na Portu i, posle molitve, svečano su položili zakletvu na vernost sultanu. Dok je sultan, u crnini, sedeo na prestolu, pred Vratima sreće, na ulazu u Unutrašnji dvor, čauši su ga pozdravljali uzvikujući: „Moj sultanu, nek' hiljadu godina živiš ti i tvoje zemlje." Zatim su državni zvaničnici, ulema i zapovednici kapukulu-odreda istupali jedan po jedan pred njega, i, padajući ničice ispred trona, polagali zakletvu na vernost. Sultan se posle toga povukao i skinuo žalbeno odelo. Prisustvovao je posmrtnom obredu i sahrani svoga oca. Članovi porodice pokojnog sultana — dvadeset sedam kćeri, sedam bremenitih naložnica, kao i milosnice s kojima je pokojni sultan delio postelju — preseljeni su u stari dvor sa svojim učiteljima i evnu-sima. Velmože koje su bile dopratile novog suverena iz Manise u glavni grad dobili su najvažnije položaje u dvoru. Tri dana posle ustoličenja, iz Lične blagajne je podignuto 1.300.000 zlatnih dukata na ime tradicionalnog peškeša koji se darivao u takvim

prilikama. Novac je razdeljen sultanovoj vojsci, od čega 550.000 zlatnikajani-čarima. (Posle ustoličenja Selima II, kao prestoni dar, svi janičari su dobili po 2.000 akči, a sultanovi konjanici po hiljadu.) Stariji paževi Unutrašnje službe nagrađeni su položajima izvan dvora. Da bi njegovi podanici mogli da ga vide, sultan je prvog petka prisustvovao molitvi u džamiji Aja Sofiji.

Potom je obrazovana nova vlada. Sultan Mehmed III je za velikog vezira naimenovao Ferhad-pašu, smenio defterdare, glavare državne blagajne, a svog učitelja unapredio u vezira. Dve nedelje posle ustoličenja, novi sultan se, u pratnji carskih velikodostojnika, u svečanoj povorci popeo na Zlatni rog da obiđe grob Ejuba Ensarija, Prorokovog saborca, gde mu je pripasan Osmanov mač. Sirotinji su razdeljene žrtvene ovce. Vrativši se kopnom, sultan je posetio grobove svojih predaka Selima I, Mehmeda II, princa Mehmeda, Sulejmana I i Bajazita II. Čitanjem molitava i deljenjem milostinje završene su krunidbene svečanosti.

Pošto bi se obavio biat — položila zakletva na vernost — smatralo se da je sultan zakonito ustoličen. Biat, stara islamska institucija, označavala je priznanje novog halife i svečano obećanje poslušnosti koje je nekolicina muslimana davala u ime muslimanske zajednice. Svaki novi osmanski sultan je visokoparnim pismima izveštavao strane vladare o svom ustoličenju, dok su *fermani*, koje je razaslijaio namesnicima i kadijama u Carstvu, obično sadržali ove oveštale fraze:

„S Božjom pomoću stekao sam sultanat. Na današnji dan, uz punu saglasnost vezira, uleme i naroda svih slojeva, najviših i najnižih, popeo sam se na sultanski presto koji su mi ostavili preci. U moje ime je pročitana hutba i iskovan novac. Čim primite ovaj ukaz, proglasite moje ustoličenje narodu u svim gradovima i naseljima; neka se moje ime

pominje u hutbama po džamijama, neka se topovske salve ispale sa tvrđava i praznično osvetle gradovi i naselja."

Zatim su u ime novog sultana obnavljane sve povelje o zvanjima i izdavano naređenje da se izradi novi opšti katastarski popis iz kojeg bi se stekao uvid u izvore poreza širom Carstva, u legalni status svih podanika i u pojedinačne slučajeve oslobađanja od poreza.

Razne uticajne frakcije u Carstvu, kao što su pogranične snage, janičari, ulema ili dvorska klika, učestvovala su u izboru ličnosti koja je imala da zauzme presto. Značajnu ulogu u takvim prilikama igrale su ahije u vreme kada je Carstvo bilo pogranična kneževina, a tu ulogu su imali tokom interegnuma od 1402. do 1413. godine pogranični vladari. Kasnije će stric i brat osporavati Muratu II presto, ali će mladi Murat, uz podršku janičara i uticajnog šejha Emira, sultana Bruse, kao i zahvaljujući činjenici što je pridobio pogranične gospodare, potući svoja dva suparnika. Na podstrek velikog vezira Halil-paše, janičari su 1446. godine prisilili Mehmeda II da abdicira, ali se Murat II vratio na presto tek pošto se uverio da je to želja janičara. Povinujući se naređenjima Ishak-paše i Gedik Ahmed-paše, janičari su 1481. godine imali udela u postavljanju Bajazita II na presto, prisiljavajući ga da prihvati izvestan broj uslova u upravljanju zemljom. Tokom borbi za presto 1511. godine, svaki carević se borio da za sebe pridobije janičare obećavajući im veće plate. Iako su sultan i veliki vezir smatrali princa Ahmeda pogodnijom ličnošću, Selim, koji je uživao podršku janičara, konačno je prisilio svog oca da abdicira i dočepao se prestola.

Da bi se održali na položaju, sultani i veliki veziri morali su da zadobiju dobru volju janičara, koje su samo energični vladari, kakvi su bili Mehmed Osvajač ili Selim I, sa uspehom savlašivali. S druge strane, oni veliki veziri, kao što su bili Čandarli Halil, Gedik Ahmed ili Jemišči

Hasan, koje su podržavali janičari, imali su neograničenu vlast.

Sa uvođenjem institucije kafesa, janičari su postali oruđe u intrigama valide-sultanije i *age harema* — glavnog crnog evnuha na dvoru — dok su veliki veziri bili igračke u rukama ovih dveju sila. Od sedamnaestog veka, šejhulislami i ulema često su se sporazumevali sa janičarima, i na taj način sticali snagu da sa prestola zbače sultana i vezire. Da bi svojim pobunama dali vid legalnosti, janičarima je bila potrebna šejhulislamova fetva. Šejhulislam je ponekad bivao obično oruđe u borbama za vlast, ali su njegove fetve ipak pretežno izražavale mišljenje naroda. Svrgavanje sultana Ibrahima (1640-1648) dobar je primer za to.

Ibrahim je stupio na presto posle dugog zatočeništva u kafesu i, da bi pokazao svoju moć, počeo je da izdaje preterano samovoljna naređenja. Zbog krize u toku rata sa Venecijom i Ibrahimovih sumanutih ispada, javno mnjenje se okrenulo protiv sultana i podstaklo janičare na bunu. Pripadnici uleme sa šejhulislamom na čelu uputili su se u džamiju sultana Ahmeda i, pošto su se udružili sa pobunjenicima i vlast uzeli u svoje ruke, izabrali su novog velikog vezira. Sultanija majka u Carskom saraju nije imala drugog izbora do da podrži ustanike. Na putu za dvor, ulema je pozvala Ibrahima da abdicira. U fetvi je protiv njega naveden niz optužbi: da krši šerijat, da se podaje svojim zadovoljstvima na štetu državnih poslova, da je trpeljiv prema korupciji, pasivan prema neprijatelju, da je nezakonito prigrabio blago trgovaca, da snosi krivicu za mnoga nepravedna pogubljenja i da je dopustio haremu da utiče na vladu. Tvrđilo se da, zbog svih počinjenih zala, Ibrahim ne može, prema islamskom zakonu, biti halifa (Mehmed IV, Ahmed III i Selim III kasnije će biti optuženi i svrgnuti na isti način). Uz pomoć sultanije majke, pobunjenici su doveli na presto Ibrahimovog

sedmogodišnjeg sina Mehmeda IV. Opirući se, Ibrahim je doviknuo šejhulislamu koji ga je uklanjao sa carskog položaja: „Zar si zaboravio da sam te ja postavio na tu visoku dužnost?“ Šejhulislam mu je odgovorio: „Ne ti, mene je Bog postavio.“ Sultan se potom obratio za pomoć janičarskom agi, koji mu je kratko rekao da su se svi okrenuli protiv njega. Ibrahim je tada stao da se moli: „O, Bože, uništi ove tirane. Ujedinili su se protiv mene i pobunili.“ Zatvorili su ga u jednu malu odaju na dvoru i nešto docnije dobili od šejhulislama fetvu kojom se odobravalu njegovo pogubljenje — plašili su se da visoki dvorski činovnici ne pokušaju da ga vrata na presto. Članovi uleme su potom došli ponovo u dvor, a dvorani koji nisu želeli da se mešaju u takvu stvar plačući su se razbežali. Sa Kuranom u ruci, Ibrahim je uzviknuo: „Gledajte! Ovo je Božja knjiga! Na osnovu kojeg ćete spisa mene ubiti?“ Dželati su oklevali da izvrše naređenje, ali su ipak, na požurivanje uleme, gajtanom zadavili sultana.

GLAVA IX

Osmansko shvatanje države i klasnog sistema

U skladu sa razvojem Carstva menjalo se i osmansko shvatanje države. Već smo objasnili kako su Osmanovići proširili pojam pogranične gaze — osnovni i nepromenljivi princip svog carstva — te je prirodno što je država koja je odbranu i širenje islama smatrala svojim najvažnijim zadatkom poštovala šerijat do poslednjeg slova. Dok je Osmansko carstvo bilo samo pogranična kneževina, upravna i zakonodavna vlast nalazila se u rukama uleme, čiji su pripadnici poticali iz kulturnih središta zaleđa. Prvi osmanski veziri bili su članovi uleme, i osmanski dokumenti iz prve polovine četrnaestog veka pokazuju da su birokratske tradicije država Bliskog istoka već u to doba našle mesto u osmanskom uređenju i da je njihov uticaj krajem tog veka bivao sve presudniji. Početkom petnaestog stoleća, u jednoj anonimnoj hronici, pisanoj u duhu pograničnih tradicija, oštro se kritikuju birokratske mere iz vremena Bajazita I — zavođenje katastarskih registara i fiskalnog sistema, finansijska politika sa ciljem da se povećaju prihodi državne blagajne i usvajanje ustanove robova (kul). U tom periodu, državnici koji su dolazili iz

starih seldžučkih središta u Anadoliji, iz Irana i Egipta, energično su prenosili drevna bliskoistočna shvatanja državnosti i administracije u ovu novu imperiju koja se naglo razvijala. Takvo shvatanje države, koje se razvilo u preislamskom periodu, preneli su u abasidski halifat najmljeni persijski i hrišćanski pisari. Osmanovići su prihvatili tu koncepciju, modifikovanu između jedanaestog i trinaestog veka turskomongolskim tradicijama u centralnoj Aziji.

Prema rečima arapskog istoričara Tabarija,²⁹ kad su sasanidskog kralja Peroza (459-484) optužili da je teškim nametima gurnuo narod u siromaštvo, on je odgovorio: „Posle Boga, bogatstvo i vojska održavaju vladara i obezbeđuju mu snagu." Hozroje I (531-579) izrazio je drugačije mišljenje: „Pod pravednom i umerenom vladom narod će više proizvoditi, prihodi od dažbina će se uvećati, a država postati bogata i moćna. Pravda je temelj snažne države." U delu čiji naziv glasi *Kutadgu Bilig*,³⁰ napisanom 1069. godine po nalogu jednog turskog vladara iz dinastije Karahanida u centralnoj Aziji, iznosi se isto takvo shvatanje države, a ono će naći načina da uđe i u sva islamska dela o političkoj teoriji: „Da bi se vladalo državom, po trebna je velika vojska. Da bi se izdržavali vojni odredi, neophodno je veliko blago. Da bi se obezbedilo blago, narod mora biti imućan. Da bi narod bio imućan, zakoni moraju biti pravedni. Ako se bilo šta od ovoga zanemari, država će se raspasti."

Po ovoj teoriji države, pravda se izjednačava sa zaštitom podanika od zloupotreba predstavnika vlasti, a posebno od nezakonitih nameta. Suverenova najvažnija dužnost je da obezbeđuje takvu zaštitu. Osnovni cilj navedene politike sastojao se u očuvanju i jačanju

²⁹ M. H. Zotenberg (prevod), *Chronique*, Paris, 1919, II, 2, 340.

³⁰ R. R. Arat (изд.), Ankara, 1959, stihovi 2057-9.

suverenove moći i vlasti, jer se kraljevska vlast smatrala osnovom celokupne društvene strukture.

Potreba da se povećaju prihodi i moć države podrazumevala je pravičnu vladavinu, koju su sasanidski kraljevi i muslimanski halifi ostvarivali na više načina. Suveren je imao pravo da u određeno vreme saziva Carski divan, i tada bi, okružen svojim visokim činovnicima, saslušao žalbe naroda protiv predstavnika vlasti i na licu mesta doneo presudu. Za vreme lova ili ratnih pohoda, sultan bi primao pismene žalbe svojih podanika. Ili bi u svoje provincije slao tajne emisare da ispituju slučajeve ugnjetavanja. Sve orijentalne uprave smatrale su takav postupak osnovnom institucijom razgranate tajne službe. Da bi upečatljivije iskazali ovaj vid pravde, sasanidski vladari su imali običaj da dva dana u godini provedu kao obični ljudi pred velikim magom, verskim vođom, i saslušaju svaki prigovor na svoju upravu. Hiljadu godina kasnije nailazimo na tu istu instituciju kod seldžučkih sultana u Anadoliji, koji bi jedan dan u godini provodili u sudnici prestoničkog kadije. Ako bi se bilo ko požalio na sultana, i on bi stao pred kadiju.

Takvo shvatanje države iskazuje jedan stari osmanski narodni ep pisan u gazijskoj tradiciji. Derviš Sari Saltuk savetuje Osmana Gaziju: „Budi pravedan i pravičan; ne izazivaj sirotinju da te proklinje; ne ugnjetavaj svoje podanike... budno motri na svoje kadije i namesnike. Postupaj po pravdi da bi ostao na vlasti i sačuvao poslušnost svojih podanika." Osmanlije su prihvatile shvatanje države u obliku modifikovanom turskomongolskim tradicijama u carstvima Seldžuka i Ilhanida u jedanaestom veku.

Prema persijskim državnim tradicijama, pravda se shvata kao suverenova milost i naklonost koje proističu iz njegove apsolutne vlasti, dok pravičnost vladavine u krajnjoj liniji zavisi od vladarevih moralnih osobina. Za

razliku od tog shvatanja, turske tradicije vezane za centralnu Aziju svodile su pravdu na nepristrasno primenjivanje *torua* ili *jase*, zbornika zakona koji je sastavio osnivač države. Vladarski suverenitet i toru nerazdvojni su pojmovi. U *Gök-Türk* zapisima, pisanim 735. godine, stoji da je idealna vlast ona koja se u svemu pridržava torua. Čak i posle preobraćanja u islam, mongolski hanovi iz Irana s dubokim su uvažavanjem u posebnoj riznici čuvali Džingis-hanovu jasu — zbornik zakona — i tu tražili putokaz za rukovođenje državom.

Drevno tursko tradicionalno shvatanje države, prilagođeno životu u stepama, razlikovalo se i po pogledima na finansije i dažbine. *Kutadgu Bilig*³¹, daje vladaru ovaj savet: „Otvori svoju blagajnu i razdeli svoje blago. Učini to na radost svojih podanika. Kada stekneš mnogo sledbenika, povedi sveti rat i opet napuni svoju blagajnu", jer se „prost narod uvek brine za svoje blagoutrobije... Ne uskraćuj mu hranu i piće". Isto gledište izražavaju *Gök-Türk* zapisi iz osmog veka, i stoga je prirodno što su turski vladari smatrali obavezom da, kao simboličan gest, svojim podanicima priređuju masovne gozbe pod vedrim nebom. Oni suvereni koji nisu priređivali takve svetkovine malo su se cenili. Stari osmanski izvori navode da je u dvoru „u vreme popodnevene molitve svirala muzika i da je narod mogao da uđe i da se počasti". U carskim kuhinjama nudili su jelo svakom onom ko bi posetio dvor. Prema jednom citatu, veliki vezir Mehmeda Osvajača je rekao: „Država mora gomilati blago, a vladar mora postupati po zakonu, jer će razljutiti svoje odrede ako im uskrati platu." Zaključak je jasan: osmanska koncepcija države, iako u osnovi vodi poreklo sa drevnog Bliskog istoka, trajno je sačuvala izvesne turske tradicije. U starom indo-persijskom književnom delu Ogledalo za prinčeve, vladar se obično

³¹ Isto, stihovi 5479-90.

upoređuje sa pastirom, a njegovi podanici sa stadom. Bog poverava podanike pastiru da bi ih štitio i vodio pravim putem, a podanici su dužni da bez pogovora slušaju svog suverena.

Slično svim islamskim vladarima, osmanski sultani su svoje podanike, bez obzira na njihovu veroispovest, smatrali rajom — što će reći „stadom“ — te su u svojim fermanima često ponavljali da im je Bog na staranje poverio raj. Dužnost je nalagala sultanu, kao poglavaru islamske zajednice, da vodi raj u putem šerijata, putem Božjeg zakona. Teorija halifata kakvu su zastupali muslimanski pravници u mnogim vidovima se podudara sa drevnom teorijom države Bliskog istoka; ali samim tim što je poštovanje šerijata proglašeno glavnom suverenovom dužnošću, uneta je korenita promena u bliskoistočne koncepcije. Stoga je osmanska vlada postavila sebi cilj da ostvari ideale islama, a vlast je prestala biti samoj sebi svrha. U praksi, međutim, islamske uprave su se pridržavale starijih tradicija države Bliskog istoka, jer su ih birokrati, koji su uspešno kontrolisali vlast, neprestano obnavljali. Osmanski birokrata i istoričar Dursun-beg pisao je u drugoj polovini petnaestog veka:

„Vlada zasnovana isključivo na razumu naziva se sultanskim jasakom; vlada zasnovana na principima koji obezbeđuju sreću na ovom i onom svetu naziva se božanskom politikom ili šerijatom; Prorok je propovedao šerijat. Međutim, jedino suveren svojim autoritetom može sprovesti takvu politiku. Bez suverena, ljudi nisu kadri da žive u harmoniji, i mogu zauvek propasti. Bog je podario vlast samo jednoj ličnosti, i toj ličnosti, radi trajnog očuvanja Dobrog poretka, dugujemo potpunu poslušnost.³² Dursun-beg izjednačava državu sa apsolutnom vlašću suverena i smatra da je za njeno održanje bitna pravda.

³² *Ta'rih-i Abu'l-Fath*, Istanbul, str. 13.

Temelji države i društva jesu zakon i pravda, koje Dursunbeg obrazlaže kao poštovanje umerenosti u svemu i okončanje ugnjetavanja. Društvo bez pravde ne može opstati.

Na osnovu svega nameće se zaključak da su osnovni principi bliskoistočne teorije o državi ostali nepromenjeni i u osmanskim vremenima, uprkos uticaju šerijata i grčke političke misli. Osmansko uređenje bilo je zasnovano na tim principima, i oni se jasno ispoljavaju u svim njegovim upravnim telima, kao i u svim njegovim državnim poslovima.

Šest pravila koja se pripisuju sasanidskom kralju Hozroju I sažeto iskazuju principe pravične vladavine.³³ To su: prikupljati dažbine zavisno od seljakove sposobnosti plaćanja i sprečavati zloupotrebe pri njihovom ubiranju; onemogućavati povlašćene da ugnjetavaju slabe i da se mešaju u život i imovinu naroda; postavljati straže na javnim putevima, graditi karavan-saraje i mostove i podsticati navodnjavanje; obrazovati vojsku, po provincijama postavljati pravične namesnike i sudije; i odbijati napade neprijatelja spolja.

Da bi ispunili te dužnosti, Sasanidi su u svojoj administraciji ustanovili četiri službe — političko odeljenje, pravosuđe, blagajnu i državnu kancelariju — ali je najvažniji deo vlasti pripadao suverenovom Carskom divanu, koje je on sazivao da bi saslušao žalbe protiv predstavnika vlasti i ispravljao nepravde. Ovi osnovni zadaci države Bliskog istoka ostali su nepromenjeni do uspostavljanja Osmanskog carstva.

Ista shvatanja određivala su i klasni sistem države na Bliskom istoku. Društvo je bilo podeljeno na dva dela: prvi deo su sačinjavali vladar i njegovi ministri i namesnici na koje je on prenosio vlast, a drugi deo poreski obveznici,

³³ Tabari, *Chronique*, 218-32.

raja. Nasirudin iz Tusa (1201-1274), pridržavajući se starih persijskih tradicija, podelio je dalje vladareve sluge u dve grupe — na vojničku klasu, koja je imala politička ovlašćenja i na činovništvo. Ova dva sloja nisu plaćala dažbine. Poreski obveznici su bili podeljeni na manje grupe, zavisno od privredne grane ko-jom su se bavili: na zemljoradnike, trgovce i stočare, a ovima su neki priključivali i gradske zanatlije. U delu indijskog porekla, Kalili i Dimni, iznosi se mišljenje da će, ukoliko se ovakva klasna podela strogo ne čuva, nastupiti propast i rasulo. Nizamulmulk u Sijaset-nami³⁴, pri-učniku za upravljanje državom iz dvanaestog veka, tvrdi da vlast može sprečiti anarhiju samo ukoliko svako ostane u svojoj klasi, kao što je i upisan u zvaničan registar. Potkrepljujući svoje gledište navodima iz Kurana i Muhamedovih predanja (hadis) muslimanski pravnik Ibn Tajmija (1263-1328) pokušava da takvo shvatanje društvene slojevitosti unese u šerijat.

Osmanovići su zadržali takvu klasnu podelu u novoosvojenim oblastima podelivši narode, muslimanske ili neke druge vere, na vojničku klasu i rajuu. U petnaestom veku Turci su na Balkanu primili na hiljade hrišćanskih konjanika u svoju vojničku klasu, uprkos razlici u veroispovesti. Vojne formacije u anadolskim kneževinama pripojenim Osmanskom carstvu takođe su dobijale povlastice koje je uživala osmanska vojnička klasa, dok su se podanici koji su se bavili trgovinom ili zemljoradnjom, bez obzira koje su veroispovesti bili i gde su živeli, na Balkanu ili u Anadoliji, smatrani rajom i bili obavezni da plaćaju danak.

Vojničkoj klasi su pripadali svi oni vojnici koji su se nalazili u ličnoj sultanovoj službi, sve vojne forma cije koje se nisu bavile proizvodnjom, sveštena lica i činovništvo,

³⁴ M. Minovi (izd.), *Kalilah wa Dimnah*, Tehran, str. 319; *Nizâm al-Mulûk* (izd. H. Darke), *Siyar al Mulûk*, Tehran, 1962, 178-9; o Sasanidima vidi A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen. 1936, 3-4, 362, 383.

kao i njihove porodice, rođaci, sluge i robovi. Klasa poznata pod nazivom „oprostena raja“ bila je oslobođena izvesnih dažbina i uživala je neke privilegije u naknadu za obavljanje određenih državnih službi.

Da bi se izvesno lice oslobodilo statusa raje i pristupilo vojničkoj klasi, nužno je bilo da od sultana dobije poseban ukaz, koji se retko donosio. Ako je seljački sin hteo da pređe u vojničku klasu, morao je, naravno, imati izvesne veze s njom, ili se morao boriti kao dobrovoljac na granicama odnosno kao ratnik u sultanovim pohodima. Da bi pokazao da ceni njegove usluge, sultan ga je morao nagraditi poveljom kojom bi dobio status vojnika. Međutim, Sulejman I je ukinuo ranije datu povlasticu oslobađanja od poreza onih pojedinaca koji su na taj način stupili u vojničku klasu, a ne kao potomci vojnika. Smatralo se kršenjem osnovnih principa države ako bi neko prešao iz redova raje u vojničku klasu, jer je raja bila suštinski značajna kao proizvođač i poreski obveznik. Turski pisci s početka sedamnaestog veka smatrali su da je napuštanje ovog principa glavni uzrok opadanja Carstva.

GLAVA X

ZAKONODAVSTVO

Sultanski zakon (kanun) i verski zakon (šerijat)

Dursun-beg, pisac s kraja petnaestog veka, mišljenja je da sultan može donositi ukaze i proglašavati zakone potpuno na svoju ličnu inicijativu. Ti zakoni, nezavisni od šerijata i poznati kao kanun, temeljili su se na racionalnim, a ne religijskim principima, i prvenstveno su spadali u oblast javnog i administrativnog zakonodavstva.

Neki islamski pravnici, među koje spada i Ibn Haldun, smatrali su da je izlišan kanun — zakon koji se isključivo svodi na sultanove dekrete — tvrdeći da šerijat, verski zakon islama, može rešiti sva pravna pitanja. Drugi pravnici su zastupali stav da je kanun ne samo potreban već i legalan ukoliko u šerijatu ne postoji rešenje nekog spornog problema, ukoliko je usaglašen sa izvesnim opšteprihvaćenim običajem ili principom koji bi mogao poslužiti kao osnova za analogiju, ukoliko je nužan za dobro islamske zajednice, ukoliko ga sultan može uspešno sprovesti i ako ne sadrži ništa što se kosi sa šerijatom.

U predgovoru Kanun-nami, koja se pripisuje Sulejmanu I, iako je, u stvari, sastavljena krajem petnaestog veka, tvrdi se: „Na sultanovu zapovest kodifikovan je ovaj osmanski

kanun, jer su njegove odredbe bitne za napredak ljudskog roda i za sređivanje pitanja u narodu."³⁵

Sa širenjem turske prevlasti sredinom jedanaestog veka, princip kanuna se čvrsto ustalio u praksi islamskog zakonodavstva, jer su, prema turskoj tradiciji, vladarski suverenitet i ustanovljenje njegovog zbornika zakona, torua, tesno povezani. Sem toga, turski vladari su odbijali da prihvate bilo kakvo ograničenje svoje političke moći. Princip kanuna se ukorenio na Bliskom istoku još u razdoblju koje je neposredno prethodilo usponu Osmanovića.

Osmanski kanun se svodio na fermane — „sve što sultan naređuje, njegov je zakon“ — te ga otud sačinjava niz ukaza koje su pojedini sultani donosili povinujući se određenim okolnostima. Zbog toga je svaki novi vladar po svom ustoličenju morao da ih potvrđuje. Osnovni i nepromenljivi zakon je šerijat, verski zakon islama. Svaki ferman je sadržavao frazu da je usaglašen sa šerijatom i ranije ustanovljenim kanunom.

Postoje tri kategorije kanuna. U prvu grupu spadaju dekreti sa karakterom zakona koje je izdavao sultan u specifičnim slučajevima. Razbacane zbirke ovih dokumenata sadrže na hiljate takvih zakonskih ukaza koji sačinjavaju pretežni deo osmanskog kanuna. Drugo mesto zauzimaju dekreti koji se odnose na neku posebnu oblast ili društveni stalež.³⁶ U treću grupu se svrstavaju opšte kanun-name koje su primenjivane u celom Carstvu.

Većinu ovih zakona donosila je centralna vlada, obično u zavisnosti od administrativnih problema ili potreba, a oblik fermana su im davali sekretari vlade. Takve

³⁵ M. Ārif (изд.), Tā'n'/cA-r., *OsmSniEndjümeniMedjmu'asi*", dodatak.

³⁶ J. von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I-II; Wien, 1815; O. L. Barkan *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari*, istanbul, 1943.

dokumente bi najpre proverio i parafirao veliki vezir, a zatim bi ih nišandžija zvanično podneo sultanu; pošto bi ih on pismeno ili usmeno potvrdio, sticali su zakonsku snagu. Ista procedura je primenjivana prilikom donošenja svih zakona, bez obzira ko je bio njihov prvi predlagač. Bilo je, ipak, i retkih slučajeva da sultan neposredno proglasi zakon, a da on ne prođe kroz ove prethodne faze. Sastavljanje kanun-name ili tumačenje nekog zakonskog pitanja uvek je spadalo u nadležnost nišandžije.

Poreske knjige i katastarski popisi stanovništva posebno su davali povoda za donošenje novih zakona. Kad god bi se Turci poduhvatili da izrade takav popis u nekoj novoosvojenoj oblasti, prvi korak bi im bio da utvrde zakone i običaje koji su u tom kraju važili pre njihovog osvajanja. Osmanlije nisu težile da ponište sve zakone, običaje i institucije na osvojenoj teritoriji, već su zadržavali niz lokalnih zakonskih rešenja, nadajući se da će tako izbeći nemire koji obično nastaju posle naglog uvođenja novog sistema. Povrh toga, iskustvo ih je učilo da drastične promene smanjuju prihode od dažbina. U tim oblastima vršilac popisa ukidao je samo one ustanove koje su se suprotstavljale šerijatu i osmanskim zakonskim principima. Preostale bi uneo u popis i prosledio u prestonicu da ih sultan odobri. Pri kasnijim popisima mogle su se načiniti izmene ili bi osmanski zakon u potpunosti zamenio stare odredbe. Posle osvajanja istočne Anadolije 1517-1518. i Iraka 1537. godine, Turci su sačuvali zakone Uzun Hasana, Ak-kojunlu vladara. Na sličan način su zadržali i zakone Kajit-beja, mamelučkog sultana u Egiptu i Siriji. Međutim, 1540. godine tipično osmanske zakonske odredbe zamenile su Ak-kojunlu kodeks. Iako je zakon o dažbinama namenjen Ugarskoj u drugoj polovini šesnaestog veka u suštini bio osmanski, ipak su neki osnovni nameti iz doba ugarskih kraljeva sačuvani u svom netaknutom ili prilagođenom obliku. Neposredno po zauzimanju Kipra i

Gruzije, Turci su uveli svoje zakone, kao što su to ranije uglavnom učinili i u Ugarskoj. Pa ipak se pouzdano može reći da su u prvom razdoblju Carstva lokalne uredbe zauzimale istaknutije mesto među osmanskim zakonima i da su, neosporno, mnogo uticale na razvoj tipično osmanskog kanuna.³⁷

Osmanlije su, isto tako, zadržale one zakone koji su određivali status pojedinih staleža, i to u obliku kakav su imali pre njihovog osvajanja. Stari osmanski rudarski statuti koji su važili u Srbiji i Bosni, kao i uredbe o vlaškoj organizaciji, bili su doslovni prevodi ranijih domaćih zakona. Kada su sredinom šesnaestog veka prestali biti pogranično stanovništvo, vlasni su potpali pod redovne osmanske zakone o raji.³⁸

Vršilac popisa imao je pravo da se pismeno obrati sultanu preporučujući mu, uz odgovarajuće obrazloženje, da se neki zakon ukine ili revidira. Takva potreba se obično javljala zbog žalbi lokalnog stanovništva ili iz neophodnosti da se državni prihodi povećaju. Ukoliko bi sultan prihvatio date predloge i izdao ferman, zakoni te oblasti su dopunjavani u smislu njegovog ukaza. Stoga je svaki novi popis bio presudan za utvrđivanje i modifikovanje zakonskih odredbi za pojedinu oblast.

Svaki sandžak³⁹ — osnovna administrativna jedinica Turskog carstva — imao je svoj popisni defter, a od Bajazita II zaveden je običaj da svakom defteru prethodi kanun-nama određenog sandžaka, na osnovu koje su rešavani lokalni sporovi. Glavna svrha kanun-name jednog sandžaka bila je da se odrede iznosi i način prikupljanja dažbina na timarima. To znači da su u kanun-nami tumačeni zakoni o državini i prenosu zemlje, o zakonskom

³⁷ Vidi H. Inalcik, *Raiyyet Rüşümü, Belleten*, XXIII (1959), 575-608.

³⁸ H. Inalcik, *Adâletnâmeler*, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* (Tursko istorijsko društvo, Ankara) II-3/4, 65-7.

³⁹ Vidi napomenu br. 2.

statusu raje, ili o njenom eventualnom oslobađanju od dažbina. Kanun-name su ređe sadržavale posebne liste sa navedenim tržišnim i carinskim obavezama u gradovima. U njima su se retko nalazili krivični zakoni ili zakoni koji su određivali status vojničke klase.

Mada je svaki sandžak imao svoje zakone, svi su se oni u suštini podudarali sa osnovnim državnim zakonom, Kanun-i Osmani. U stvari, postojao je jedan specifično osmanski zakonski sistem, fundamentalan za taj režim, tako da su Osmanlije svaki običaj koji je bio u opreci s tim sistemom smatrali i nedopustivom novotarijom. U svojim dvema kanun-namama Mehmed Osvajač je prvi put sistematizovao ovaj zbornik zakona — to jest Kanun-i Osmani.

Prvi od ova dva kodeksa, izdat neposredno posle osvojenja Carigrada, odnosi se na raju. Njegovo prvo poglavlje sadrži grupu krivičnih zakona primenjivanih na svu raju, dok se u odeljku koji se tiče oporezivanja posebno govori o muslimanima, a posebno o hrišćanima. Tu se, pre svega, sistematizovano i u skladu s popisnim defterima, nabrajaju one dažbine koje je raja dužna da plaća timarnicima, a to su rajinske dažbine: desetak, rad i, najzad, tržišne obaveze. Ova kanun-nama je zbornik zakona koji je važio do Mehmeda Osvajača, te je prirodno što su u njemu prisutni snažni lokalni uticaji.

Osvajačeva druga kanun-nama, nastala oko 1476, sastavljena je poslednjih godina njegove vladavine i tiče se državnih organizacija. Nišandžija koji ju je sastavio u predgovoru je napisao da je, lo carevom naređenju, prikupio zakone njegovih predaka i da je lično sultan dodao nekoliko pojedinosti. Svojim pismenim naređenjem na početku, Mehmed II potvrđuje ovaj zbornik, da bi na kraju zaključio: „U ovoj meri je država sređena. Neka moji sinovi, oni koji će doći posle mene, nastave da se bore za njen boljitak." U kanun-nami su nabrojani glavni velikodostojnici na Porti i u

Carskom saraju i navedena njihova ovlašćenja, unapređenja, rang, plate i mirovine, protokol i kazne. Zbornik nedvosmisleno odražava koncepciju sultana kao središta Porte i izvora sve vlasti, sadržeći uz to protokolarni sistem za čiji je okvir i osnovu uzet stepen blizine sultanu. Ovakva shvatanja i forme potpuno su tursko-islamski, a ne vizantijski, kako se to ponekad mislilo.⁴⁰

Pored te dve opšte kanun-name, Mehmed Osvajač je izdao i nekoliko zakonodavnih dekreta koji se odnose na rudnike, opticaj i kovanje novca, carine, monopole, prikupljanje nekih poreza, pored onih odredbi koje regulišu status pojedinih staleža.⁴¹ Ovi zakoni i uredbe, koji će uz neznatne ispravke ostati na snazi do sedamnaestog veka, odražavaju lokalni uticaj.

Kanun-nama Mehmeda Osvajača koja određuje status raje, mada je kasnijim dodacima i modifikacijama proširena, predstavlja srž zakonika Kanun-i Osmani. Prve krupne dopune svakako su unesene pre 1501. godine, za vladavine Bajazita II.

Osnovni principi zakonika Kanun-i Osmani formulisani su krajem četrnaestog veka, što će reći mnogo pre njihove kodifikacije u Kanun-nami Mehmeda Osvajača i u kanun-namama za pojedine sandžake Rumelije i Anadolije. U šesnaestom veku su kanun-name beglerbegluka u Anadoliji i Rumu (Amasija-Sivas) proširene tako što su obuhvatile i provincije istočne Anadolije, Sirije, Kipra i Gruzije. Na sličan način su kanun-name za sandžake Rumelije obrazovale osnovu zakonodavstva u Ugarskoj.

Iz kanun-nama s kraja petnaestog veka se vidi da je osnovni princip zakonika Kanun-i Osmani bio da „raja i zemlja pripadaju sultanu“. To znači da niko nije imao prava

⁴⁰ O ovom pitanju vidi M. F. Köprülü, *Alcune osservazione intorno aWinfluenza delle instituzloni bizantine sulle instituzioni ottomane*, Rim, 1953.

⁴¹ Zbirku zakona ove vrste priredili su R. Anhegger u H. Inalcik, *Ksnannsm-e-i sultani ber moceb-i 'örf-i 'Osmsni*, Ankara, 1956.

niti je mogao da bilo na koji način gospodari zemljom i seljaštvom bez sultanovog posebnog ovlašćenja. Ovaj princip je obezbeđivao sultanu apsolutan suverenitet u Carstvu i konačno otklonio sve vidove legalnog gospodarenja po provincijama. Dopuštao mu je da uspostavi timarski sistem i da donekle vrši kontrolu nad vakufima i privatnim posedima. Taj princip je u biti bio osnova osmanskog autokratsko-centralističkog režima.

Kanun-i Osmani je, u načelu, osuđivao kuluk i radne usluge, zamenjujući ih, u većini slučajeva, plaćanjem u gotovom novcu. Njime je uveden fiskalni sistem koji je u osnovnim crtama bio jednostavniji i manje podložan zloupotrebama negoli raniji slični sistemi feudalnih službi.⁴² Namirnice su se mogle rekvirirati i kuluk zahtevati jedino onda kad je to bilo u interesu Carstva, i tek pošto bi sultan za to izdao poseban dekret; u svim drugim prilikama, državni opunomoćenici su kupovali namirnice od raje po tržišnim cenama. Svrha ovakvih odredbi je bila da se spreči da vojnička klasa izrabljuje seljački živalj, te su, stoga, razrezivanje nameta prema imovinskom stanju i prikupljanje dažbina u skladu sa zakonom bili vladajući principi poreskog sistema. Kanun-i Osmani je pridavao veliki značaj utvrđivanju iznosa svakog danka, vodeći računa na koji će se način i u koje vreme prikupljati, a sadržao je i zaštitne odredbe koje su onemogućavale da se neki danak pod različitim imenom naplati dva puta. Fiskalnih obaveza je oslobađao neplaćene sveštenike, stare i nemoćne, žene i decu.

Krivični zakon se primenjivao širom Carstva. Bio je to zbornik kanuna kojim se dopunjavao šerijat i prema kojem su kadije delile pravdu. Za teške zločine, kao što su ubistvo, otmica, pljačka s nasiljem ili drumsko razbojništvo, ovaj

⁴² Vidi H. Inalcik *Osmanlılar'da Raiyyet Rüşumu, Belleten*, XXIII (1959), 575-608.

zakon je predviđao pogubljenje ili telesno sakaćenje, a zabranjivao je predstavnicima vlasti da umesto ovih kazni primaju otkup u novcu. Posebna poglavlja bila su posvećena preljubi, fizičkom napadu, pijančenju i raznim vrstama krađa, za šta su kao kazne propisivane globe ili batinanje ro tabanima. Krivični zakonik je bio sastavljen u duhu principa lex talionis, koji je činio osnovu i šerijatskog zakona. Ovaj zakonik je obuhvatao globe i kazne koje šerijat nije jasno propisivao. Na primer, konjokradici je odsecana šaka ili je morao da plati odgovarajuću globu, koja je iznosila dve stotine akči, oko pet zlatnih dukata. Za uzimanje alkohola kadija je određivao broj udaraca po tabanima, dok je sultanski zakon propisivao globu. Preljubnici su kažnjavani zavisno od imovinskog stanja — tri stotine akči plaćali su bogati, dve stotine akči sloj sa srednjim primanjima, a sto akči sirotinja. Zbog vanbračnih veza, neudata i neoženjena lica kažnjavana su sa sto, pedeset, četrdeset odnosno trideset akči, zavisno od imovinskog stanja.

Uobičajeni oblici telesnih kazni bili su amputacija šake ili noge, osuda na robijanje na galiji ili batinanje po tabanima. Batinanja, ili novčane globe umesto njih, bile su kazne za manje prestupe. Vlasti su se služile spravama za mučenje da bi od optuženog iznudile priznanje, a smrt u takvim slučajevima nije podlegala istrazi. Ukoliko počinitelj nedela ne bi bio pronađen, mogla se kazniti cela zajednica, recimo selo. Strogost kazne je zavisila i od toga da li je krivac bio muškog ili ženskog pola, slobodnjak ili rob, da li je u braku, muslimanske ili neke druge veroispovesti — s tim što je drugi član svakog od ovih parova plaćao polovinu propisane globe.

Carsko veće u prestonici, odnosno veća pod predsedništvom starešine one vojne organizacije kojoj je prekršitelj pripadao, sudili su članovima vojničke klase. U

sporovima koji su bili povezani sa javnim radom, sultan, njegovi veziri i ostali predstavnici vlasti mogli su izricati presude ili davati oprostene a da ih u tome nije ograničavala kanun-nama. Smrtna kazna bez prolivanja krvi, koja se izvršavala davljenjem gajtanom, bila je predviđena za članove dinastije i dostojanstvenike na visokim položajima.

Osmanski zakon pridavao je veliki značaj presedanu i ostavljao je široke diskrecione mogućnosti sudijama, koje su fermami često upućivali da jednostavno postupaju u skladu sa „zakonom koji se prema običajima primenjuje“. U kanun-nami Silistre, koja potiče iz doba Sulejmana I, piše:

„U slučaju da se u kanun-nami ne nalazi jasno pisana odredba, sporno pitanje kadija valja da zvanično uputi u prestonicu. Postupajući u skladu sa prispelim naređenjem, on treba da donese odluku kojom će razrešiti spor. Tu odluku dužan je da unese u svoj registar (sidžil) i da je potom primenjuje u sličnim prilikama.“

Sultan je zvaničnom poveljom imenovao kadije, nalažući im da tumače i primenjuju podjednako šerijat i kanun. Kadije su na raspolaganju imale zbirke kanuna, čije kopije nisu morale biti zvanično potvrđene. U svoje zvanične registre oni su jednostavno upisivali zakonodavna naređenja koja bi primili i bili su dužni da na osnovu njih dele pravdu. Ostavljano im je bilo na volju da, ukoliko žele, naznače modifikacije u kopijama kanun-nama kojima su raspolagali. Prema tome, osmanski zakon se nalazio u stanju neprestanog razvoja, i stotine kanun-nama, sa beleškama koje su doprle do nas, dragocen su izvor za njegovu istoriju.

Nijedno optuženo lice nije se moglo kazniti bez pismene kadijine presude. Isključivo pravo sprovođenja sudske odluke imao je beg, ali bez kadijine osude on nije mogao naplatiti čak ni najmanju novčanu kaznu. Štaviše, zakon je zahtevao od predstavnika Porte koji je no

sultanovom naređenju imao da izvrši kaznu da dovede optuženog pred kadiju i da kadija u njegovom prisustvu izrekne presudu.

U slučajevima obuhvaćenim građanskim zakonom, koji se nalazio u sklopu šerijata, i sam sultan je morao poštovati kadijine odluke. Na primer, u slučaju naslednih parnica, kada nije bilo direktnih naslednika, sporno imanje je ostajalo u rukama izvršioca u trajanju od jedne godine i tek posle tog perioda državna blagajna je mogla polagati pravo na imanje. Kadija je unosio u registar podatke o imovini svakog preminulog stranca koji nije bio musliman i odgovorno se starao o njoj sve dok se naslednik ne bi pojavio. Zakon je uskraćivao mogućnost Blagajni da konfiskuje takvu imovinu.

Ovde su prikazani idealni oblici osmanskog zakonodavstva. Sultani su, u praksi, ponekad morali da izdaju adalet-name, raspise kojima su izgladivali zloupotrebe provincijskih vlasti. Oni su se najčešće odnosili na slučajeve kada su kadije i ostali zvaničnici nametali raji kuluk ili nezakonito rekvirirali namirnice, odnosno kada su mimo zakona povišavali globe i dažbine.

Glava XI

Dvor

Značaj pokrajina i ličnosti u državi Bliskog istoka zavisio je od toga koliko su bili udaljeni od suverena. Provincije su se nazivale vladarevim „dobro zaštićenim teritorijama“, a grad u kojem je on živeo „postoljem njegovog trona“ ili „boravištem sultanata“. Njegova palata je bila izvor sveukupne vlasti, naklonosti i sreće. Državni poslovi su se vodili pred njegovim vratima, dok su dvorski činovnici bili njegovi robovi.

Osmanski dvor u Carigradu, kao i carske palate u Ktesifonu i Bagdadu pre njega, blistavo je izražavao tu ideju. Slično Vizantincima, Turci nikada nisu smatrali carskog kandidata legitimnim suverenom sve dok ne bi obezbedio neki prestoni grad ili oblast za koju se verovalo da je prebivalište svete moći. Tek pošto je osvojio Carigrad — sedište vizantijskih imperatora — Mehmed Osvajač je sebe smatrao punopravnim naslednikom vladarske sile Rimske imperije, te je, ušavši u ovaj grad, objavio: „Od sada je Carigrad moj presto.“ Naredio je da se smesta počne sa izgradnjom dvora u središtu grada, na prostoru foruma Tauri. Od 1326. do 1402. osmanska prestonica je bila Brusa

u Aziji, a do 1402. do 1453. Jedrene u Evropi. Novi glavni grad je kao most spajao dva kontinenta.

Dvor je završen 1455. godine, ali je ubrzo postao mrzak Osvajaču, jer se osećao nesigurnim usred grada, te je 1459. naredio da se podigne novi Saraj na rtu koji gleda na Bosfor i Mramorno more. Glavni deo ove palate dovršen je 1464, a 1478. bili su podignuti okolni zidovi. Novi dvor gotovo da je obrazovao poseban grad, sa svojim vrtovima, lovištima i paviljonima, i četiri stoleća je služio kao rezidencija osmanskih sultana.

Po osnovnom svom planu, Saraj podseća na staru carsku rezidenciju u Jedrenu, a sastoji se iz dva dela: Unutrašnjeg dvora, enderuna, i Spoljašnjeg, biruna. Iznad dvorane Carskog veća podignuta je kula zvana „Zdanje pravde“, simbolišući ideju da vladar treba da vidi sve nepravde koje se čine njegovim podanicima.

Svoj lični život sultan je provodio u Unutrašnjem dvoru, koji se sastoji od prostranog dvorišta sa svih strana okruženog zgradama, haremom i ostalim odeljenjima. Sve službe i organizacije koje su se starale o sultanovom opštenju sa spoljnim svetom nalazile su se u drugom dvoru. Ova dva dvora spojena su zgradom koja je imala portal nazvan „Vrata sreće“. Tu je sultan primao narod, delio pravdu, rukovodio Divanom i posmatrao svečane priredbe sa svog prestola, koji se postavljao u takvim prilikama. Desno od Vrata sreće nalazila se dvorana natkriljena kupolom u kojoj se sastajalo Carsko veće, a iza nje prestona dvorana gde je sultan primao državne dostojanstvenike i strane ambasadore.

Sultanov dvor je u pravom smislu bio središte vlasti. Namesnici, vojne starešine i svi oni koji su predstavljali carski autoritet poticali su sa dvora i bili sultanovi robovi-sluge. Dvor je stoga bio više no samo carska rezidencija. U njemu su sultanovi robovi sticali posebno obrazovanje, a no završetku školovanja postavljani su na visoke položaje u

državi. Takav sistem, poznat pod nazivom kul - robovski - sistem, bio je kamen-temeljac osmanske države. P. Đovio ovako opisuje 1537. kula: „To je onaj što se slepo i bez pogovora povinuje sultanovoj volji i njegovim naređenjima.”

Slično Abasidskom carstvu i islamskim sultanima u Egiptu i Iranu, i Osmanlije su imale robovsku vojsku, a upravne položaje poveravali su posebno školovanim robovima, jer je sultan, prenoseći svoju vlast isključivo na one koji su mu dugovali nedvosmislenu vernost, obezbeđivao svoju apsolutnu vlast. „On, sultan, može ih uzdići i uništiti a da se ne izloži nikakvoj opasnosti.”

U starom Iranu, vladajuća ahemenidska plemena raspolagala su velikom robovskom vojskom, a turski i mongolski vladari centralne Azije uzimali su u svoju ličnu pratnju vođe poraženih plemena.

Osmanlije su usvojile robovski sistem na inteligentan i dosledan način. Još tridesetih godina četrnaestog stoleća, učenjak Jazidžioglu je pisao da sultan može sebi obezbediti položaj jedino ako raspolaže blagajnom i robovima. Početkom narednog veka Ibn Kemal će zabeležiti da se nijedan od njih ne može uzdići iznad drugog niti poželeti sultanovu vlast upravo stoga što su svi robovi u sultanovoj službi jednaki. Od Evropljana je Makijaveli tačno primetio da je Osmansko carstvo apsolutistička monarhija zasnovana na robovskom sistemu.

U preosmanskim islamskim državama robovi su poglavito korišćeni u vojnoj službi. Birokratija, iz čijih su redova birani veziri, ostajala je u rukama domaćih muslimana, osobito uleme. Turci su se tog principa pridržavali sve do sredine petnaestog stoleća, kada je Mehmed Osvajač počeo da prenosi svoju carsku vlast prvenstveno na robove. Svi njegovi veliki veziri bili su robovskog porekla, izuzev Nišandži Mehmeda, birokrate iz jedne stare porodice iz Konje, koji je birao vezire među

visokim činovništvom i članovima uleme. Posle Osvajačeve smrti, međutim, janičari su, na podsticaj starih paša robovskog porekla, ubili Nišandži Mehmeda, a njegov leš su vukli carigradskim ulicama. Potom su novog sultana primorali da prihvati njihov uslov da će na položaj velikog vezira isključivo postavljati one koji imaju status roba.

U četrnaestom veku, ti robovi su pretežno bili ratni zarobljenici, jer je, prema šerijatu, petina od ukupnog broja ratnih zarobljenika postajala sultanovo vlasništvo. U isti mah su i deca aristokratskih porodica iz novoosvojenih zemalja dovodena ponekad na Portu kao taoci. Još jedan izvor bili su trgovci s robovima. Prema jednoj proceni iz sedamnaestog veka, samo je u Carigrad pristizalo godišnje dvadeset hiljada te vrste zatočenika. U petnaestom i šesnaestom veku, međutim, glavnina robova je obezbeđivana prikupljanjem mladića među sultanovim podanicima — devširmom — ali onovremeni zapisi pokazuju da je taj sistem primenjivan još krajem četrnaestog veka.

U šesnaestom stoleću, kada je trebalo prikuliti danak u krvi, sultan je fermanom imenovao po jednog opunomoćenika i janičarskog oficira za svaku oblast. Pod nadzorom lokalnog kadije i spahija, ta komisija bi u svakom selu sazvala svu mušku decu između osam i dvadeset godina starosti, zajedno sa njihovim očevima, i potom bi se pristupilo izboru dece koja bi im se činila podesnom. Pod danak u krvi isključivo su potpadala deca hrišćanskih seoskih žitelja koji su se bavili zemljoradnjom, dok su se gradska deca jedinčad izuzimala. Komisija je u spisak unosila ime i opis svakog deteta, a dečake u grupama od sto do sto pedeset odašiljala janičarskom agi u Carigrad. U jednom turskom izvoru s početka sedamnaestog veka⁴³

⁴³ *Kavanin-i Yeniçerîyan*, rukopis u Topkapi Sarayı Museum, Revan K. nos 1319, 1320.

ovako se objašnjava izuzimanje Turaka muslimana iz devširme: „Kad bi oni postali sultanovi robovi, zloupotrebljavali bi ovo preimućstvo. Njihovi srodnici po provincijama tlačili bi raju i odbijali da plaćaju dažbine. Sukobljavali bi se sa sandžačkim begovima i odmetali u buntovnike. Nasuprot tome, hrišćanska deca, kada pređu u islam, bivaju revnosna u veri i postaju neprijatelji svojih srodnika." Jedino su bosanske porodice koje su prešle u islam davale danak u krvi.

Porta je devširmu smatrala vanrednim nametom na raju, a nikako porobljavanjem sopstvenih podanika. To je, doista, bila okrutna mera, i mada su neke porodice, pretežno iz siromašnih planinskih krajeva, uz svoj pristanak davale decu, iz istorijskih izvora se vidi da je narod obično tražio načina da izbegne danak u krvi. Deca su prikupljana svake treće i sedme godine, zavisno od potreba. U jednom dokumentu se čini da je u šesnaestom veku putem harača u krvi oduzimano godišnje oko hiljadu dečaka, dok se u drugom, za isti vremenski period, navode tri hiljade.

Pošto bi mladići prisneli u Carigrad, najbolji među njima birani su za ičoglane, paževe na Porti, a događalo se i da lično sultan rukovodi tim izborom. Ičoglani su potom upućivani na dvor u Carigradu ili Jedrenu, gde su sticali posebno obrazovanje. Ostale bi, dok ne stasaju za janičarske korpuse, po ceni od jednog do dva dukata, unajmljivali turski seljaci iz Anadolije. Prema turskim izvorima, Mehmed Osvajač je ovaj postupak zaveo da bi dečaci naučili turski jezik i turske običaje. Pod strogom disciplinom, koju su sprovodili evnusi, paževe su u toku dve do sedam godina poučavali dvorski učitelji, a zatim su podvrgavani Drugoj selekciji, takozvanoj čikmi. Najsposobniji među njima stupali su u službu jednog od dva odeljenja u sultanovom Saraju —u Više i Niže odaje — dok su se ostali priključivali odredima kapukulu-konjice. U šesnaestom veku, u Dvorskim odajama boravilo je ni manje ni više no sedam stotina paževa. Oni su tu nastavljali

obrazovanje i istovremeno se obučavali u rukovanju lukom i strelom, u mačevanju, rvanju i bacanju koplja. Svaki od njih je, uz to, učio neki zanat ili lepu umetnost za koju je pokazivao smisao.

Evropljani koji su u to vreme putovali u Tursku zapazili su da su Turci obraćali posebnu pažnju na temperament i sposobnost svakog dečaka.⁴⁴ Svi koji bi ispoljili dar za verske nauke spremali su se za sveštenečki poziv, dok su se dečaci sa sklonošću za veštinu pisanja posvećivali činovničkoj karijeri. Sultani su sa velikim zanimanjem pratili njihovo obrazovanje, osobito Bajazit II, koji je čak ponekad dolazio da ih lično propituje.

Prema rečima Menavina, koji je i sam ičoglan, cilj takvog dvorskog obrazovanja bio je da se izgradi „ratnik-državnik i musliman, koji je u isti mah i čovek od pera i vrsni govornik, savršeno uglađen i besprekorno moralan“. Ipak je osnovni cilj školovanja bio da se kod polaznika razviju slepa poslušnost i odanost sultanu. Korišćena su sva sredstva, primećuje Riko, da se taj ideal usadi u mladiće koji su pohađali dvorsku školu i bili predodređeni da zauzmu najviše položaje u Carstvu. Učili su ih da će onaj ko umre služeći sultanu steći najveći blagolov.

Ak-age — beli evnusi — sprovodili su disciplinu i nadzor nad paževima. Svaki trenutak u danu ovih pitomaca bio je predviđen. Budili su se, spavali, obovali, odmarali se i zabavljali u utvrđeno vreme, nije im dopuštano da razgovaraju kad zažele i gde zažele, zabranjivano im je da opšte sa svetom van dvora. Vodeći momački život, na Porti su obično ostajali do svoje dvadeset pete ili tridesete godine. Motrilo se na svaki njihov postupak, a za povredu pravila kažnjavani su, zavisno od prestupa, ukorom, batinanjem po tabanima, isterivanjem ili smrtnom kaznom.

⁴⁴ B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, Mass., 1941,133.

Za vladavine Selima I, na Porti je služilo oko četrdeset ak-aga, kojima je rukovodio kapu-aga, glavni beli evnuh. On je bio ne samo nadzornik već i sultanov opunomoćeni zamenik u celom Saraju. Kapu-aga je sultanu davao preporuke za sva naimenovanja i unapređenja na Porti i bio njegov poverenik u svim državnim poslovima. Ali, kako je rastao uticaj žena u Saraju, aga harema, sve više se osamostaljiavao i pokatkad imao veću moć od kapu-age.

Paževi su se obično školovali četiri godine u nekoj od „odaja“ i, pošto bi još jedanput bili podvrgnuti odabiru, najpodesniji među njima prelazili su u odaje namenjene sultanovoj ličnoj službi, dok su ostali stupali u konjičke jedinice.

Sultanovu službu činile su četiri odaje — *Has-oda* (Lična odaja), *Hazine* (Blagajna), *Ćiler* (Ostava) i *Sefertli-oda* (Ratna odaja). Paževi koji su prelazili iz Nižih u Više odaje služili su u nekoj od poslednje tri spomenute odaje, a nakon još jedne selekcije mogli su stupiti u Ličnu odaju. Četrdeset paževa Lične odaje neposredno se staralo o sultanu, brinulo se o njegovoj higijeni, odelu i oružju i smenjivalo se na noćnoj straži. *Has-oda-baša* — starešina Lične odaje — bio je osoba najbliža sultanu i nikada se od njega nije odvajao. Posle kapu-age, to je bio najugledniji dostojanstvenik u Saraju. Sulejman I je 1522. godine svog has-oda-bašu, Ibrahima, postavio na najviši položaj, za velikog vezira.

Posle oda-baše, u Ličnoj odaji niži po rangu bili su: *silahdar*, pratio je sultana noseći njegov mač, *rikabdar*, pridržavao je sultanu uzengiju, *čohadar*, starao se o sultanovom odelu, *dulbend-oglan*, brinuo se o carevom rublju i *sir-ćatib*, njegov poverljivi sekretar. Osoblje Blagajne, gde su bile pohranjene sultanove dragocenosti, obično je brojilo šezdeset paževa. U Ćileru ih je službovalo trideset, ali je 1679. ovaj broj porastao na trideset četvoricu; dužnost im je bila da pripremaju hranu za sultana i služe ga pri obedu. Ratna odaja je osnovana na početku

sedamnaestog veka i obuhvatala je razne službe: perače rublja, sluge koji su pomagali sultanu pri kupanju, berbere, muzičare, pevače i druge. Oko 1679. ovo osoblje je ukupno brojilo 134 čoveka. Pošto bi neko vreme služili u raznim odajama, najsposobniji paževi su prelazili u Ličnu odaju, a ostali stupali u sultanovu konjicu.

Oni paževi koji bi u Ličnoj odaji konačno bili unapređeni u zvanje starijeg age imenovani su za provincijske namesnike, za upravnike pojedinih službi u Spolnjem dvoru, ili su postajali komandanti bilo u janičarskom korpusu, bilo u sultanovoj konjici. U ovim odajama služilo je 80 paževa 1475, 488 godine 1567, 900 godine 1612.

Svi ti dečaci, bez obzira da li su poreklom bili Grci, Srbi, Bugari, Arbanasi, Ugri ili Rusi, raskidali su sve veze sa svojom prošlošću. U Saraju su sticali temeljno muslimansko-tursko obrazovanje, i svi njihovi učitelji su bili Turci muslimani. Paževi su, pre svega, bili robovi osmanskog sultana — obrazovali su carsku svitu oko njega i od njega potpuno u svemu zavisili. Smatrali su da se anadolski Turci ili bilo ko drugi ne mogu s njima ravnati. Za njih, kao i za dinastiju, sveti rat je bio najviši ideal, neka vrsta ideologije koja sjedinjuje.

Spoljna služba je obuhvatala sve organizacije koje su regulisale sultanove odnose sa spoljnim svetom, a u njenu nadležnost su spadale i državne i protokolarnе kancelarije, kao i careva stajaća vojska. Starešine tih raznih odeljenja bili su miralem, *kapidži-baša*, *kapidžilar-čehaja*, *mirahor*, *čakirdži-baša*, *češnešr-baša* i *čauš-baša*. Među njih su se ubrajali i vojni komandanti — are janičara, ale spahijskih buljuka, komandanti sultanovih konjičkih odreda, *džebedži-baša*, glavni oružar, i *topči-baša*, glavni tobdžija. O ostalima će biti reči u daljem tekstu.

Miralem je bio čuvar sultanovih insignija — zastave, konjskih repova, čadora i vojne muzike. On je na cere monijalan način predstavljao novonaimenovane namesnike,

mašuci zastavom i konjskim repovima, simbolima sultanove vlasti. Početkom sedamnaestog veka miralem je pod sobom imao 1.063 momka, od kojih je 835 vršilo dužnost čadorskih slugu.

Kapidži-baša — starešina čuvara Vrata — rukovodio je čuvarima Vrata koji su stražarili na spoljnim ulazima u dvor. Ova formacija, organizovana u vojne jedinice, brojala je 1510. pet stotina, a 1660. godine 2.007 ljudi. Njegovom zameniku, *kapidžilar-čehaji*, i *čauš-baši* bila je poverena dužnost da održavaju red i protokol na zasedanjima Carskog divana. *Kapidžilar-čehaja* je pozivao tuženike i izvodio ih pred Carski divan, a isto tako bio nadležan za izvršenje kazne batinanja po tabanima. Starešine jedinica, koji su se takođe zvali kapidži-baše, potpadali su pod njegovu komandu. Ove dostojanstvenike Porta je upućivala u svojstvu poslanika, poveravala im da prenose naređenja namesnicima, da vrše nadzorničku dužnost i sprovede kazne.

Mirahor i njegov pomoćnik, niži mirahor, snosili su odgovornost za životinje, štale, kočije i nosiljke, i u Unutrašnjem i u Spoljnjem dvoru. Njegova organizacija brojila je 1540. godine 2.080 ljudi a početkom sedamnaestog veka proširila se na 4.322 službenika. Pored ostalih radnika, pripadali su joj štalski momci, sedlari, potkivači, veterinari i mazgari. Godine 1537. iste takve organizacije osnovane su u provincijama, i imale su više hiljada zaposlenih kojima je bila poverena nega pašnjaka, kao i odgoj stoke za transport i jahanje.

Čakirdži-baša, glavni sokolar, rukovodio je odeljenjem odgovornim za carsku lovnu perad. Pored tri spomenute službe u Saraju, postojala je i jedna njima srodna velika organizacija po provincijama. Raja koja je radila za ovu organizaciju oslobođena je poreza u naknadu za hvatanje i obučavanje sokola. Godine 1564. tim poslom se bavilo oko 3.500 ljudi.

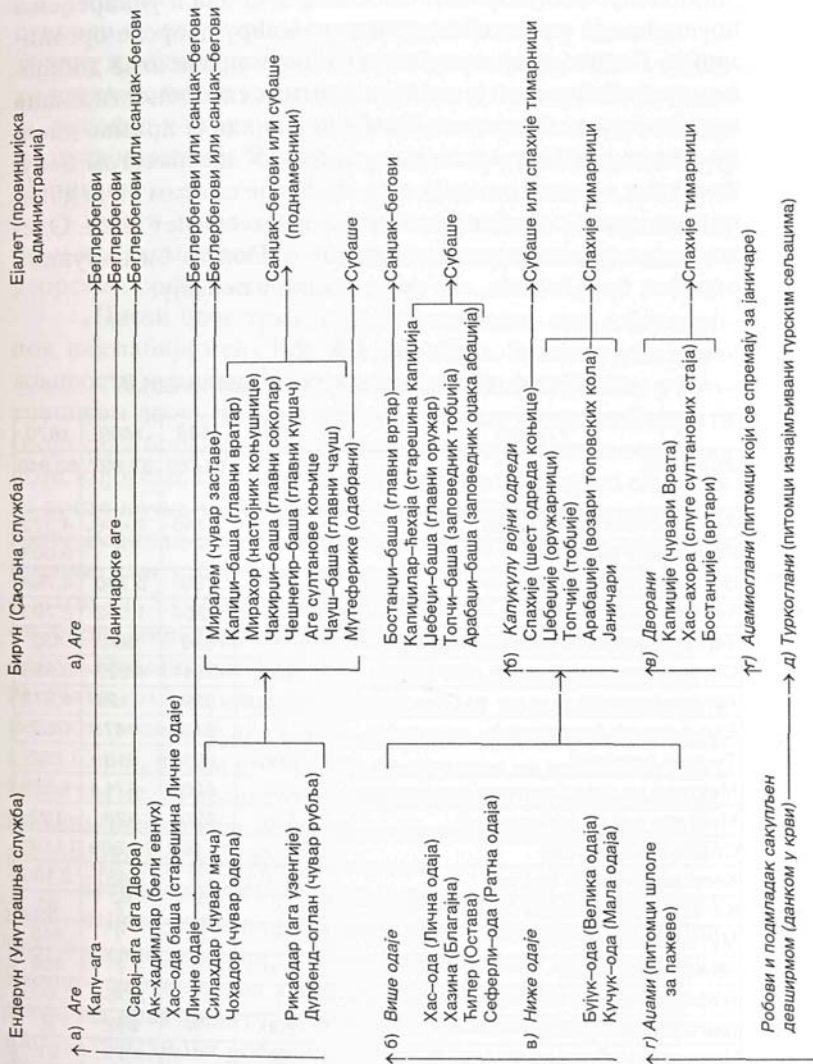
Češnegir-baša, glavni kušač, i njegovo ljudstvo služili su obede članovima Carskog divana, koji su doručkovali i ručavali u većnici. Oni su služili i na gozbama priređivanim stranim izaslanicima u dvorani Carskog divana. Čaušbaša je komandovao čaušima, kojih je u šesnaestom veku bilo tri stotine, a 1670. godine 686. Starali su se o disciplini i protokolu na zasedanjima Carskog divana i za vreme dvorskih ceremonija, a u vojnim pohodima nadziravali su vojnu disciplinu. Služili su i kao izaslanici i glasonoše. Prenosili su naređenja u provincije i uručivali nagrade i razrešnice sa dužnosti.

Sinovi paša i vazalnih gospodara obrazovali su posebnu grupu u Spoljnoj službi i bili poznati pod nazivom *muteferike*. Primali su dnevnu platu i na ceremonijama učestvovali odeveni u gizdave uniforme.

Tih šest starešina, pored age janičara i komandanta sultanovih konjičkih odreda, uživali su povlasticu da za vreme ratnih pohoda jašu pored sultana, te su ih otud nazivali „agama uzengije“. Kada su dobijali položaje izvan Saraja, imenovani su za sandžacke begove ili beglerbegove, dok su članovima njihove pratnje deljeni timari po provincijama. Među službenike drugog ranga u Spoljnoj službi spadali su baštovani zaposleni u dvorskim vrtovima u Carigradu, kuvari koji su služili u dvorskim kuhinjama, krojači i ostale vrste zanatlija. Tabele 1 i 2 daju predstavu o hijerarhijskoj lestvici ovih različitih grupa.

Pripadnici tih raznih službi obično su posle utvrđenog vremenskog perioda, prilikom čikme, dobijali unapređenje ili premeštaj. U šesnaestom veku, unapređenja i premeštaji vršeni su svake druge do pete godine, a u sledećem stoleću, svakih sedam do osam godina. Kad god bi novi sultan stupio na presto, vršena je čikma, kojoj je podlegala glavnina osoblja na Porti. Prilikom ustoličenja Mehmeda IV, 1649. godine, premešteno je oko tri hiljade paževa. Tabela 1 sadrži dijagram premeštaja u vreme čikme.

ТАБЕЛА 1

Podrobno razrađen sistem protokola i unapređenja predviđao je mesto svakog lica u okviru dvorske organizacije. Godine starosti bile su opšte pravilo za dobijanje unapređenja, ali je osoba izuzetnih sposobnosti imala mogućnosti za brz uspon. Svaki pojedinac je primao dnevnu platu u skladu sa svojim rangom. U šesnaestom veku, početnik u jednoj od odaja nagrađivan je sa osam akči dnevno, dok je has-oda-baša dobijao sedamdeset pet akči. Odelo je deljeno četiri puta godišnje. Pošto bi napunili određen broj godina, are su odlazile u penziju.

ТАБЕЛА 2
УПОРЕДНА ЛИСТА ДВОРСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Година	1480.	1568.	1609.	1670.
Јаничари	10.000 људи	12.789	37.627	53.840
Ацамиоглани (почетници)	?	7.745	9.406	4.372
Бостаније (вртлари)	?	?	?	5.003
Џебеџије (оружари)	?	789	5.730	4.789
Топчије	100	1.204	1.552	2.793
Топ-арабације (возари лафета)	?	678	684	432
Слуге ахора (коњушари)	800	4.341	4.322	3.633
Ашчије (кувари)	120–160	629	1.129	1.372
Ехл-и хиреф (занатлије)	?	647	947	737
Терзије (кројачи)	200	369	319	212
Мехтери чадора (постављачи шатора)	200	620	871	1.078
Мехтери алема (стегиноше)	100	620	228	102
Спахије (коњаници)	3.000	11.000	20.869	14.070
Капиџије (чувари Врата)	400 (?)	?	2.451	2.146
Капиџи-баше (главни чувари Врата)	4	?	?	83
Мутеферике (елита)	?	40	?	813
Чауши (пратиоци)	400	?	?	686
Нефери терсане (службеници Арсенала)	?	?	2.364	1.003
Шићар-халки (ловци)	200	?	592	2
Чешнегири (кушачи)	20	?	?	21
Саке (водоноше)	?	25	?	30

Age što su služile kao provincijski namesnici, sticali su iskustvo i veštinu u obavljanju administrativnih i vojnih poslova. Onaj među njima koji bi se osobito istakao, mogao je biti unapređen u beglerbega Rumelije, odnosno u starijeg provincijskog namesnika, a sa tog položaja mogao je biti biran za vezira u Carskom veću u Carigradu.

Lufti-paša, jedan od velikih vezira Sulejmana I, u svom kratkom autobiografskom napisu prikazuje život u dvorskim organizacijama:

„Pisac ovog traktata, Lufti-paša, sin Abdulmuinov, najslabiji među Božjim robovima. Zahvaljujući darežljivosti nekoliko sultana, ja, nišči, odgojen sam u Unutrašnjem dvoru za vladavine počivšeg sultana Bajazita (koji sada boravi u raju). Živeći pred vratima osmanske loze, kojoj sam, Bog mi je svedok, duboko odan, učio sam mnoge vrste nauka u Unutrašnjem dvoru. Po ustoličenju Njegovog Veličanstva Sultana Selima, sa položaja čohadara prešao sam u Spoljnu službu u svojstvu mufetike sa platom od 50 akči dnevno. Potom sam služio kao kapi-džibaša, miralem, sandžak-beg u Kastamoniji, kao begler-beg u Karamaniji i Ankari i, konačno, za vladavine našega sultana Sulejmana, povereni su mi položaji vezira i velikog vezira. Kada sam ja, ponizni i nesavršeni, napustio Saraj, nisam prestao da se družim sa mnogim članovima uleme, sa pesnicima i obrazovanim ljudima, nastojeći svim svojim snagama i sposobnostima da sticanjem znanja usavršim svoj karakter.”

Lufti-pašina odanost je tipična. Do sedamnaestog veka, neposlušni paša je bio redak izuzetak, te bi on, čim bi kapidžibaša stigao sa naredjenjem da se nad njim izvrši smrtna kazna, očitao svoje molitve i rezignirano poturio vrat dželatu, svestan da lokalno stanovništvo, kao ni sultanovi robovi iz njegove pratnje, ne bi za njega ni dlaku žrtvovali.

Ovakav sistem robova je zahtevao da svi, uključujući i sultana, do kraja poštuju njegovo ustrojstvo i tradicije, koji su se uvažavali isto onako kao kanuni ranijih vladara. Poput paževa, i sam sultan je određenih dana u sedmici učio sa nastavnicima. Do najsitnijih pojedinosti morao se pridržavati ceremonije čija su pravila određivala i same reči koje je valjalo upotrebljavati u pojedinim prilikama. Ni u haremu čak nije bio slobodan. Izuzimajući takve snažne ličnosti kao što su bili Mehmed Osvajač, Selim I i Murat IV, osmanski sultani su značili jedva nešto više od zupčanika u sastavu jedne mašine.

U tako krajnje razrađenom sistemu robova, paževi su nastojali da se svojom inteligencijom i sposobnošću istaknu među sebi ravnima, mireći se sa životom koji su vodili, u nadi da će njihovo odricanje jednog dana biti stotruko nagrađeno. Odgojeni u veri da se kreću Božjom stazom, smatrali su svojom dužnošću da Božju reč učine vladarkom sveta. Takva ubeđenja davala su smisao njihovom životu.

Dvorsko osoblje je pratilo sultana za vreme ratnih pohoda i njegova organizacija se ni tada ni u čemu nije menjala. Paževi su dobijali oružje i konje, dok je svako odeljenje u Spoljnoj službi i inače bilo ustrojeno kao vojni odred. U borbama za Mezekereš 1596. godine, intervencija dvorskih snaga od deset hiljada ljudi, koja je usledila u poslednjem trenutku, odlučila je ishod bitke.

Od Makijavelija, evropska autokratija je počela da se zanima za osmanski sistem robova. Godine 1624. M. Bodje je pisao: „Red i metodičnost s kojima se obučavaju ovi mladići dokaz su da od varvarstva Turci nisu zadržali ništa do ime." Opisujući osmanski sistem robova, Riko je 1688. godine zabeležio da je to, „ako se dobro razmisli i odmeri, jedno od najizrazitijih političkih ustrojstava u svetu, i nikako zanemarljiv stub Osmanske imperije". Libijeova

pretpostavka da se taj sistem možda razvio pod uticajem Platonove Države bez ikakvog je osnova.⁴⁵

Harem — prostor namenjen sultanovim ženama i porodici — obrazovao je dvor u dvoru i, kao i u svakom turskom domaćinstvu, sačinjavao je onaj privatni deo u koji je bio zabranjen pristup strancu. Svojom organizacijom harem je činio paralelu sa institucijom paževa i uklapao se u osmanski sistem robova, a taj njegov vid zanemaren je u preobilju maštovitih priča o njemu.

Za sultanov dvor žene su pažljivo odabirane među ratnim zarobljenicama ili na trgovima robinja. Devojke, činjenica je, nisu podlegale pod danak u krvi. Godine 1475. u Topkapi-saraju nalazilo se 400 robinjica a 250 u Starom saraju. Slično paževima, i devojke su niz godina provodile u učenju i sticanju raznih veština. Po dolasku u dvor, živele su u dvema velikim prostorijama, Većoj i Manjoj odaji i nazivane su adžamijama, početnicama. Pod strogim rugovođenjem *ćaja-kadune*, vrhovne nadzornice, odrastale su u uglađene i spretne žene. Uz osnove islama, učile su da šiju, vezu, igraju, pevaju, sviraju u muzičke instrumente, da prave lutke ili kazuju priče, već zavisno od svojih sposobnosti. Devojke su postupno sticale nazive kao što su džarija, šašrd, gediklija i usta. (Vredno je pomenuti da je takva hijerarhija, uključujući i poslednja tri termina, bila ustanovljena ne samo u esnafskoj organizaciji već i u birokratiji. Osmanska praksa je nalagala da se svaka veština ili zanat uči po sistemu šegrt-majstor.) Kao što su paževi pri unapređenju prelazili iz Čilera u Ličnu odaju, tako su među gediklijama odabirane uste za vršenje posebnih dužnosti prema sultanu. Žene iz ove grupe koje je sultan birao za svoju postelju isticane su titulom *has-odalik* ili *haseki* (hasećije).

⁴⁵ A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1913, 71.

Do Sulejmana I, turski sultani su se ženili i kćerima stranih vladara, koje su postajale njihove kanonski legalne supruge. Međutim, Sulejman je sklopio brak po šerijatu s ruskom robinjom Rokselanom, poznatom pod imenom Hurem-sultanija, ali su u razdoblju 1574-1687, kad je uticaj valide-sultanije prerastao u dominaciju dvorom, sultani prestali da sklapaju šerijatski legalne brakove. Prema šerijatu, valide-sultanije nisu bile legalne supruge. U sedamnaestom veku, Osman II i Ibrahim I su, suprotno običaju, sklopili legalne brakove. Pa ipak su četiri hasećije — četiri je bio šerijatski legalan broj supruga u islamskom svetu — počastvovane titulom kadune, uživajući poseban tretman.

Hasećija koja bi sultanu rodila dete sticala je izuzetne povlastice. Svečano krunisana i odevena u samurovinu, odlazila bi caru da ga poljubi u ruku, a za njenu ličnu upotrebu izdvajan je poseban deo harema. Prva žena koja bi rodila sina stajala je iznad svih ostalih i dobijala titulu *baš-kadune*. Poput paževa, i haremsko osoblje je primalo dnevnu platu, s tim što je svaka služba imala propisanu nošnju. Žene sa rangom višim od uste krznom su ukrašavale svoje haljine.

Valide-sultanija je imala potpunu vlast u haremu, dok se glavni crni evnuh — haremski aga ili *darusage-aga* — nalazio u istom odnosu prema njoj kao glavni beli evnuh, kapu-aga, prema sultanu. Kako je počev od 1574. godine rastao uticaj valide-sultanije, tako se povećavao značaj glavnog crnog evnuha, koji će konačno postati najuticajniji starešina u Saraju.

Priča se da su se žene u haremu, čim bi čule trupkanje sultanovih nanula sa srebrnim čavlima, skrivale od pogleda, jer je značilo uvredu za cara ako bi se licem u lice srele s njim. Kažnjavana je svaka žena koja bi prekršila pravila ili hijerarhiju harema, jer ako bi neka nova pitomica zadobila sultanovu naklonost, to bi potkopalo prava starijih usta i

uticaj valide-sultanije. Sama valide-sultanija je pažljivo birala uste koje će deliti postelju sa carem. Prema predanju, Rokselana, Sulejmanova omiljena žena, preselila je harem iz Starog u Novi saraj 1536. godine, i otada je njen uticaj i na sultana i na državne poslove neprestano rastao.

Želeći da obezbedi presto za svoju decu, Rokselana je pomoću spletke izvela da se Mustafa, sin njene suparnice, pogubi. Nekoliko pisama koje je ona pisala Sulejmanu I sačuvana su u dvorskoj arhivi, i evo šta u jednom od njih stoji:

„Gospodaru moj, tvoje odsustvo u meni je raspalilo vatru što ne jenjava. Sažali se nad ovom napaćenom dušom i pohitaj sa odgovorom, ne bih li u njemu našla bar malo utehe. Gospodaru moj, kad pročitaš moje reči, zaželećeš da ih napišeš još veći broj, kako bi izrazio svoju čežnju. Dok sam čitala tvoje pismo, tvoj sin Mehmed i tvoja ćerka Mihrimah nalazili su se pored mene i suze su im potocima lile niz obraze. Te njihove suze dovele su me do izbezumljenja... Pitaš me zbog čega sam ljuta na Ibrahim-pašu. Kada, Bože daj, ponovo budemo zajedno, objasniću ti i shvatićeš razlog.“⁴⁶

Većina dvorskih devojaka udavala se za paževe, kada bi ovi napuštali Saraj i prelazili u spoljne službe.

I najzad, valja istaći da ovakav osmanski sistem robova nije samo sultan prihvatao nego i svi slojevi vojničke klase. Sultanova palata bila je model pri izgradnji rezidencija vezira i državnika u prestonici i namesnika po provincijama. Beglerbegovima, sandžak-begovima i subašama u provincijama, pa čak i spahijama po selima, zakon je nametao obavezu da drže pratnju u srazmeri sa prihodom koji su ubirali sa svojih feuda. Da bi ojačali svoj uticaj, neke paše su držale veći broj kapikula no što je bilo

⁴⁶ Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Istanbul, 1950,31.

propisano. Rustem-paša, na primer, imao je u trenutku smrti 1.700 robova.

Paše su posle svakog pohoda preporučivale sultanu da dodeli timare onim njihovim robovima koji su se istakli naročitim podvigom. Tako je rob napuštao pratnju i postajao spahija. Paževi nekih vezira su posle smrti svojih gospodara neposredno preuzimani u službu na Porti. I sami robovi pripadnika vojničke klase imali su status vojnika.

Biti sultanov rob u osmanskome društvu je značilo čast i privilegiju i činjenica je da prevod reči „kul“ rečju „rob“ navodi na pogrešan put. U načelu, islamski zakon je smatrao slobodu osnovnim a ropstvo prelaznim stanjem. Oslobođanje roba tumačilo se kao čin dostojan pohvale, te ga je islamska religija podsticala. Šerijatski legalan brak sa robinjom bio je moguć. Iako su turske porodične tradicije i rodovske veze ostavljale svoj pečat na osmanskome društvu u periodu njegovog formiranja, značaj robova je postepeno rastao. Majke i učitelji osmanskih sultana obično su bili robovskog porekla, a Duka je čak zabeležio da se Murat II prema svojim robovima odnosio kao prema braći. Pa ipak su negdašnji vlasnici zadržavali izvesna prava nad svojim oslobođenim robovima, naime pravo nasleđa, što je bio važan činilac pri širenju sistema robova. Trgovcima je veoma pogodovalo da za trgovačke zastupnike uzimaju svoje prave ili oslobođene robove, a iz kadijskih registara se vidi da su oslobođeni robovi obrazovali najbogatiji i najuticajniji sloj u osmanskome društvu.

Osmanski sistem robova duboko je uticao na kulturni, politički i privredni život. Iz dvorske škole su izlazili ne samo umetnici i učenjaci već i vojnici, činovnici i zanatlije koji su radili za sultana i stvarali najlepša i najizvornija dela osmanske civilizacije. Saraj je bio glavni stvaralački izvor osmanske kulture. Veliki graditelj Sinan (14907-1588), na

primer, poreklom je bio iz Kajsarije, odakle je dankom u krvi kao dečak doveden u Carigrad. Svoje profesionalno znanje stekao je višegodišnjim iskustvom u vojsci i u arhitektonskom odeljenju Saraja, da bi na koncu postao sultanov glavni graditelj i tvorac mnogih zdanja širom Carstva, među koje se ubrajaju i takva remek-dela kao što su džamije Sulejmanija u Carigradu i Selimija u Jedrenu. Na Porti se razvio osmanski umetnički stil i aristokratski način života, koje su sultanovi robovi prenosili u sve kutove Carstva.

Klasična osmanska književnost i arhitektura po svom poreklu su dvorske umetnosti. Počev od petnaestog veka, dvorski graditelji su u izrazito osmanskom stilu podizali građevine s kraja na kraj Carstva, od Konje do Sarajeva. Većina turskih pesnika i pisaca imala je bar neke dodire sa Sarajem. Iz knjigovodstvenih dokumenata se vidi da je, zahvaljujući sultanovoj darežljivosti, njegovu materijalnu pomoć redovno uživalo oko dvadeset pesnika. Istoriografija je nailazila na sličnu potporu. Naporedo sa narodnim istorijama, koje su u početku pisane na jednostvanom turskom jeziku, dvorski pesnici i pisci u službi Mehmeda Osvajača stvarali su dela na visoko razvijenom književnom persijskom jeziku. Ubrzo potom počele su da se pojavljuju dvorske istorije pisane na turskom jeziku, ali podražavajući kitnjast persijski stil, tako da je vremenom stvorena posebna osmanska istoriografska škola.

Osmanska kultura je, u suštini, ostala dvorska kultura, zbog čega je i izgubila stvaralački duh. Svoje klasično savršenstvo dostigla je u šesnaestom veku, ali, svedena na služenje Saraju i zatvorena za spoljne uticaje, sve više je gubila svoju životnost.

GLAVA XII

Centralna administracija

Carsko veće (Divan-i humajun) i njegovi članovi

U državi Bliskog istoka deljenje pravde smatralo se naj-važnijim zadatkom Porte. Iako je Veliki divan, prethodnik osmanskog *Divan-i humajuna*, koji se sastajao u određeno vreme da sasluša žalbe naroda i ispravi nepravde, prvobitno bio visoki dvorski sud, u isti mah je predstavljao i vrhovni organ vlade. Ova institucija, koja je bila saobražena bliskoistočnom shvatanju države, sačuvala je svoj značaj od sasanidskih vremena. U seldžučkoj Anadoliji, gde je način na koji se sudilo bio najbliži turskom, sultan je dva puta nedeljno dolazio na Divan da sasluša žalbe potlačenih. Slučajevi koji su se mogli rešiti na osnovu šerijata prosleđivani su kadiji, dok su građanske parnice spadale u delokrug članova Divana. Lekar Bajazita I, Egipćanin Šems al-Din, zabeležio je: „Rano pre podne osmanski vladar bi seo na prostran uzdignuti minderluk. Narod bi stajao nešto dalje od njega, na mestu sa kojeg je mogao da vidi svog sultana. Svako koga je zadesila neka nepravda dolazi k njemu da iskaže svoju muku. Presuda se odmah donosi. U zemlji vlada takva bezbednost da niko, u bilo kom kraju

Carstva, ne bi dota kao natovarenu kamilu koju je vlasnik ostavio i nekud otišao.⁴⁷

Bertrandon de La Brokijer posetio je dvor Murata I u Jedrenu i opisao način na koji se Divan sastajao u to vreme: „Prošli smo kroz prvu kapiju. Pored vrata koja su se otvarala prema unutrašnjem delu stražarilo je trideset robova i svi su bili naoružani močugama. Ako bilo ko ushte da uđe bez dozvole, oni ga opomenu da se povuče; ukoliko je uporan, močugama ga izbacuju napolje... Čim je rečeni ambasador (Milana) ušao, naredili su mu da sedne pored vrata. Kad god stigne neki izaslanik, a to se događa gotovo svakodnevno, „il fait porte". U Francuskoj bi „faire porte" značilo „biti izveden pred kralja". Ono što mi nazivamo „Court du Rou", Turci zovu „Porte du Seigneur". Potom se pojavio sultan i uputio ka bočnoj galeriji, gde ga je čekalo pripremljeno sedište. To je neka vrsta sofe presvučene kadifom i uzdignute na postolju od četiri do pet stepenika. On se tu posadio po turskom običaju, kao što sede krojači dok šiju. Zatim su paše, koje su dotad čekale na određenom mestu pored galerije, ušle i prošle pored sultana. Čim su oni bili stupili na galeriju, svi ostali, koji obično prisustvuju divanu, zauzeli su svoja mesta. Ponameštali su se duž zidova galerije, što je moguće dalje od sultana."⁴⁸

Termin kapu ili *dergjah-i ali* — Visoka porta — prvobitno je označavao mesto sa kojeg je sultan pratio sporove i obavljao državne poslove, da najzad dobije značenje osmanske vlade.

Oko 1475. godine Mehmed Osvajač je prestao da lično predsedava zasedanjima Carskog divana. Ali, kako nije mogao da prenebregne osnovnu sultansku dužnost da lično sasluša žalbe, naredio je da se u „Kući pravde" otvori

⁴⁷ V. Grecu (izd.), *Moria Turco-Bizantina*, Bucarest, 1958 178.

⁴⁸ Isto, 187-97.

prozor sa rešetkom koji bi gledao na odaju Carskog divana. Kroz taj prozor mogao je da prati suđenje i raspravu.

U jednom zapadnom izvoru ovako je opisan taj prozor:

„U dnu tajne galerije nalazi se mali četvrtast prozor koji služi kao mesto za slušanje. Zatvoren je rešetkom od pletenog pruća i prekriven zavesom od krepa ili crnog tafta. Nazivaju ga „opasni prozor“, jer, kad god zaželi, car može da čuje i vidi sve što se odigrava a da ga niko ne vidi i da niko ne zna da je tu prisutan. Pokušaj da se bilo šta prikrije ili prećuti bio bi krajnje opasan, jer se na ovim skupovima raspravlja o svakojakim poslovima, bilo javnim ili privatnim.“⁴⁹

Pošto dostojanstvenici zauzmu svoja mesta u Carskom divanu, tužiocima se daje dozvola da uđu, i tad počinje zasedanje. Carski divan je do kraja sačuvao svoje prvobitno obeležje visokog suda. Jednom prilikom, kada je video da se narodni poslovi zanemaruju, Murat III je napustio mesto pored opasnog prozora i seo među vezire, jer je tako bio siguran da će se pitanjima na dnevnom redu posvetiti puna pažnja. Ahmed I se pobrinuo da se zasedanja Carskog divana u izvesnim okolnostima obavljaju u njegovom prisustvu, a kada se sudilo Kasim-paši, optuženom za ugnjetavanje naroda, zahtevao je od starijih članova uleme da i oni uzmu učešća u ovom suđenju.

U osamnaestom veku, Carski divan se više nije sastajao u Saraju, već su se svi državni poslovi obavljali u rezidenciji velikog vezira. Nasuprot tome, Mustafa III je 1766. godine naredio da ono zasedava u Saraju bar jedanput nedeljno, jer je „Carski divan svojevremeno osnovan sa ciljem da sultan sasluša žalbe onih kojima je učinjena kakva nepravda“.

⁴⁹ *Illustrations de B. de Vigenère Bourbonnois sur l'histoire de Chal-condyle Athénien, y Historie de la décadence de l'empire grec et l'établissement de celui des Turcs*, Rouen, 1660, 19.

Kada su petkom išli na molitvu, jašući kretali u lov ili se spremali u vojni pohod, turski sultani su lično saslušavali žalbe svojih podanika, jer „narod treba da oseti da se car brine za njegovo dobro". Na nevruz — dan prolećne ravnodnevice — 1591. godine, u vreme kada se Murat III nalazio u svojoj letnjoj rezidenciji na morskoj obali, nekolicina stanovnika Galate iskrcala se iz svojih barki i sultanu podnela žalbu protiv kadije Galate. Car je na licu mesta uklonio kadiju sa položaja. (U starom Iranu suvereni su zasedanja Velikog veća zakazivali na nevruz, sveti dan, da bi saslušali sporne slučaje-ve svog naroda.)

Svako lice, bez obzira na društveni status, moglo je uputiti molbu neposredno Carskom divanu, a kada su bile u pitanju važne stvari, raja je slala delegaciju u prestonicu. Stoga su pravda i bezbednost održavane na najvišem stepenu upravo u oblastima koje su bile u blizini glavnog grada. U udaljenim krajevima zemlje, tužiocu su odlazili u sud lokalnom kadiji, koji je njihove prigovore unosio u svoj registar i potom sultanu upućivao zvanično pismo u vidu žalbe, ili je u Carigrad slao svog predstavnika, ako je slučaj bio veoma hitan. Najvažnijim dužnostima Carskog veća smatrani su istraga povodom neke žalbe i ispravljanje učinjene krivde. Tužbe su obično podnošene zbog teških nameta, zloupotreba pri prikupljanju poreza ili ugnjetavanja stanovništva koja su vršile lokalne vlasti. Sultan je pokatkad nastojao da svoje podanike zadovolji nekim krupnijim gestom, na je prelazio preko zakonskih formalnosti i zanemarivao interese državne blagajne. Stoga je narod, bez obzira da li su u pitanju bili anadolski Turci ili balkanski hrišćani, u sultanu prirodno video najvišeg predstavnika pravde i simbol milosrđa, lič-nost koja može otkloniti svaku neispravnost.

Kada je godine 1661. jedna grupa stanovnika Denizlija poslala u Carigrad svoju delegaciju da se požali na ugnjetavanje neke znamenite ličnosti njihovoga grada,

članovi carskog veća, pod uticajem tuženika, oglušili su se o podnesene optužbe. Tužioci su tada povikali: „Ako ovde nema pravde, kud valja da idemo?“ Slušajući sve to iza zavese, sultan je zakazao divan za sledeći dan. Pošto se utvrdilo da su tužioci bili u pravu, tuženik je pogubljen.

Stranci su, takođe, kao krajnji izlaz imali prava da se obrate sultanu. Recimo kada su 1648. godine Englezi želeli da stave prigovor na carinske dažbine i kad su im veziri uskratili mogućnost da izađu pred samog sultana, oni su zapalili katran u bakračima privezanim za katarke svojih sedam brodova kako bi se vatra mogla videti iz Saraja. Car je opazio vatru i poslao svog *čajuš-bašu* da ispita o čemu je reč.

Sem u navedenim prilikama narod je mogao da se obrati carskom veću i kad su bile u pitanju odluke mesnog kadije. U tom slučaju, zavisno od prirode spora, tužba se mogla uputiti istom sudu na ponovno razmatranje ili prebaciti u drugi sud u istoj oblasti. Divan je neposredno saslušavao žalbe upućene protiv visokih državnih činovnika.

Deleći pravdu, sultan je često pribegavao i drugim merama karakterističnim za državu Bliskog istoka, kao što su upućivanje nadzornika i tajnih izaslanika i obnarodovanje *adalet-nama*.

Ponekad bi se neki sultan prerušio i lično vršio nadzor. Sulejman I je imao običaj da se preodene u spahiju, a Mehmed II u mevlevijskog derviša i, tako obučeni, umešali bi se u gomilu. Prilikom svojih inkognito obilazaka, Murat IV je izdavao naređenja da se bez milosti pogube prekršioći reda, nadajući se da će tako ojačati poverenje naroda u carsku, što će reći — u sopstvenu vlast.

Među glavne dužnosti velikog vezira spadalo je i povremeno proveravanje bezbednosti u glavnom gradu i vršenje nadzora nad pijačnim cenama, o čemu je izveštavao sultana. Car je budno motrio šta se zbiva u vojsci i u

provincijama, tajno šaljući dvorske robove da za njega prikupljaju obaveštenja. U provincijama se, međutim, obično od lokalnih kadija, koji su bili ovlašćeni da vrše zvaničnu inspekciju, zahtevalo da podnose izveštaje.

Adalet-name, još jedan instrument pravde, bile su sultanove opšte deklaracije u kojima su se nabrajale i pod pretnjom stroge kazne zabranjivale zloupotrebe koje bi počinili predstavnici vlasti u određenoj oblasti odnosno širom Carstva. One su se javno objavljivale narodu, i svako ko je želeo, mogao je od kadije dobiti jedan primerak.

Janičari i spahije imali su ista prava na podizanje tužbe, te bi se okupili ispred dvora da izraze svoje negodovanje protiv nekog državnog velikodostojnika. Njihovi protestni skupovi su ponekad ugrožavali čak i sam sultanov presto. Kada su 1588. godine spahije bile plaćene devalviranim novcem sa upola manjom vrednošću, na njihov zahtev šejhulislam im je izdao fetvu kojom je potvrdio tu nepravdu. Oni su se zatim uputili u Saraj da zahtevaju pogubljenje Mehmed-paše, tvorca ove finansijske reforme. Sultan je pored prozora, iza zavese, čuo njihovu žalbu i želeo je da je ne uvaži, ali kada su mu veziri objasnili da bi to bilo isuviše opasno, naredio je da se nad Mehmed-pašom i glavnim defterdarom izvrši smrtna kazna.

Primenom sile radi zadovoljenja pravde stvarao se opasan presedan. Godine 1632. *kapukulu-trupe* digle su se na ustanak i prodrle u Saraj. Tada je ispred Vrata sreće postavljen presto odakle je sultan mogao da sasluša žalbe svojih odreda. Svi velikodosnojnici, ulema i vojne starešine stajali su oko sultanovog prestola i raspravljali o uzrocima njihovog nezadovoljstva, ali su vojnici ostali pri svome, odnosno da je veliki vezir izdajnik sultana i države, i pred carevim očima su ga isekli na komade. Ovaj njihov čin je značio kršenje sultanovog autoriteta, jer je jedino on bio

ovlašćen da rešava spor u koji je upletena neka visoka ličnost.

Kada je Mehmed II prestao lično da predsedava većanjima Carskog divana, nadležnost za reviziju žalbi i saslušavanje sporova normalno je prebačena na velikog vezira, kome su kazaskeri (kadiaskeri) Rumelije i Anadolije, pored članova Carskog veća, pomagali u onim slučajevima koji su potpadali pod šerijat. Posle zasedanja Carskog divana, sultan je članove ovog veća primao u odaji iza Vrata sreće, da bi odobrio i potvrdio njihove odluke. Oni su pred svog suverena izlazili po određenom redosledu. Prvi je stupao aga janičara, a odmah posle njega kazaskeri. Potom bi se redali veliki vezir i ostali veziri, defterdari i nišandžija. Defterdari su napuštali sultana čim bi podneli finansijski izveštaj, ostavljajući velikog vezira da referiše o dnevnim poslovima i da od cara dobije potvrdu za posebno značajna naimenovanja i odluke.

U toj istoj dvorani sultan je primao strane izaslanike i tek imenovane namesnike, vojne starešine i kadije. U drugim prilikama, kad god je lično želeo da saopšti neko naređenje, ispisivao ga je svojom rukom i po kapu-agi slao velikom veziru. Pre no što bi doneo izvesnu važnu odluku, sultan je pozivao velikog vezira ili šejhul-islama u dvor da zajedno pretresu pitanje, bilo samo njih dvojica ili s njima još neki u koje je imao poverenja. Godine 1597, na primer, posle raspuštanja Divana, Mehmed III je, pored velikog vezira, pozvao još jednog člana Carskog veća u jedan od svojih paviljona pored mora, gde su raspravljali o ratu sa Austrijom. Sem ovih tajnih savetovanja, sultan je mogao, pre no što bi doneo neku važnu odluku, da sazove savetodavno veće, i tad bi predsedavao on lično ili veliki vezir. Pozvao bi šejhulislama, starije vezire i vojne starešine, pored ostalih savetnika, i svi su oni mogli slobodno da iznesu svoje mišljenje. Pre ne go što će napasti

Mameluke, Selim I je održao savetovanje na kojem je doneta odluka o otpočinjanju neprijateljstva. Ukoliko je veliki vezir smatrao da je takav sastanak potrebno održati, morao je za to dobiti dozvolu od sultana. Međutim, izvanredna savetodavna veća su u izvesnim prilikama donosila odluku o svrgavanju sultana i obrazovanju privremene vlade.

Kako je najvažniji zadatak Porte bio da deli pravdu, Carsko veće je u svojoj suštini predstavljalo vrhovni sud, ali je u turskoj državi ono bilo i neka vrsta kabineta u kojem se raspravljalo o tekućim pitanjima i donosile odluke o svim državnim poslovima i naimenovanjima.

U skladu sa tradicionalnim shvatanjem države na Bliskom istoku, glavne aktivnosti Porte spadale su u delokrug tri zasebna odeljenja — za politička pitanja, za pravosuđe i za finansije. Očuvanje državne vlasti, staranje o unutrašnjoj bezbednosti i odbrana teritorija od neprijatelja spolja bili su u biti politički problemi za koje su odgovornost snosili veziri. Dvojica kazaskera predstavljali su pravosuđe, a defterdari finansije. Pored njih treba spomenuti i nišandžiju, koji je rukovodio Kancelarijom: on je potvrđivao da naređenja i pisma koja šalje Carsko veće odgovaraju utvrđenoj praksi i da ne odstupaju od državnih akata. Nišandžija je na pojedine dokumente stavljao tugru, sultanov zvanični monogram, da bi im dao pravosnažnost. Rukovodioci te četiri službe, poznati pod nazivom „stubovi Carstva“, predstavljali su sultanov autoritet u Carskom veću i imali pravo da se samoinicijativno pojavljuju pred sultanom. Oni su jedino njemu bili odgovorni, i na kadijinom sudu moglo im se suditi samo ako su bile u pitanju građanske parnice. Jedino je sultan bio ovlašćen da donosi presude u vezi sa njihovom javnom delatnošću. Tako je godine 1596. predlog da glavnog defterdara treba izvesti pred sud zbog uzimanja mita odbačen pozivanjem na tvrdnju: „Glavni defterdar deluje na osnovu sultanovog

autoriteta i rukovodi Blagajnom u sultanovo ime. Rad u njegovoj kancelariji do današnjeg dana nije podvrgavan ispitivanju."

Beglerbeg Rumelije, prethodno starešina svih spahija, uživalaca timara u provincijama, oduvek je imao posebno pravo da sa vezirima sedi u Carskom veću i učestvuje u raspravama. Sulejman I je potvrdio to njegovo pravo. U nekoliko slučajeva je veliki vezir zauzimao ovaj položaj.

U drugoj polovini šesnaestog veka, kada je flota postala značajan činilac, kapudan-i derja, veliki admiral, biran je među vezirima i samim tim je imao pravo da sedi u Carskom veću. Aga janičara, ostali vojni komandanti i šejhulislam pojavljivali su se na Divanu samo prilikom vanrednih zasedanja.

Šejhulislam nije imao nikakvu političku vlast. Za vladavine Selima I, šejhulislam Ali Džemal jednom prilikom je svojevoljno otišao na zasedanje Carskog veća, koje je raspravljalo o smrtnoj kazni nad sto pedeseticom okrivljenih činovnika Blagajne. Smatrajući da se ta presuda kosi sa šerijatom, šejhulislam je zatražio audijenciju kod sultana. Šejhulislamovo mešanje razbesnelo je diktatorski nastrojenog Selima I, koji mu je saopštio da njegove reči znače „povredu sultanovog autoriteta" i da „niko nema prava niti kompetencije da dovodi u pitanje ono što sultan naređuje ili zabranjuje".

Prema tome, u klasično doba Carstva sultan je svoju političku i izvršnu vlast prenosio jedino na vezire. Samo su oni imali pravo, nalazeći se u provinciji ili u ratnom pohodu, da na osnovu međusobnog dogovora obrazuju izvanredno veće koje bi rešavalo sporna pitanja. Veziri su mogli da donose presude, čak i smrtnu kaznu. U Carskom veću svoj autoritet su primenjivali uz pristanak ili naređenje velikog vezira. Sultan je svom velikom veziru davao ovlašćenja da istupa kao njegov apsolutni zamenik, vršeći u njegovo ime političku i izvršnu vlast.

U Kanun-nami Mehmeda Osvajača ovim rečima je opisan veliki vezir:⁵⁰

„Valja znati da je veliki vezir, pre svega, glava vezira i vojnih starešina. On je veći od svih ostalih ljudi; on je u svim stvarima sultanov apsolutni zamenik. Defterdar je carev predstavnik u Blagajni, ali pod nadzorom velikog vezira. Na svim zasedanjima i u svim ceremonijama, veliki vezir zauzima mesto pre svih ostalih.”

Veziri, ulema, namesnici, vojnička klasa i raja podnosili su molbe i zahteve velikom veziru, a on bi ih, ako je to smatrao potrebnim, prenosio sultanu da bi dobio njegovo odobrenje. Potom bi izdavao naredjenja koja su nosila sultanov pečat. Predlozi za sva naimenovanja morali su se najpre podneti velikom veziru. Budući apsolutni carev zamenik, veliki vezir je imao pravo da donosi neke odluke ne savetujući se sa sultanom: „Niko, čak ni ostali veziri, ne sme se mešati u odnose velikog vezira i sultana, kao ni u njegove tajne odluke.” Vladar je velikom veziru poveravao svoj carski pečat, kao simbol njegove funkcije apsolutnog zamenika, a oduzimanje tog pečata bilo je znak da ga smenjuje sa položaja. Ovlašćenja velikog vezira dostizala su vrhunac kad bi postao vrhovni komandant u ratu, jer je tada imao pravo da donosi odluke ne savetujući se sa sultanom i da po svom nahođenju vrši naimenovanja i uklanjanja sa položaja.

Da veliki vezir ima status vojnog komandanta i sultanovog apsolutnog zamenika u građanskoj administraciji bilo je nezamislivo u ranijim islamskim državama, ali sasvim prirodno u Osmanskom carstvu. Prvi veliki vezir koji je posedovao takva ovlašćenja bio je Čandarli Hajredin za vladavine Murata I. Mehmed II je stvorio klasični tip osmanskog velikog vezira na taj način što je svog velikog vezira izabrao među robovima i kao

⁵⁰ U *Ta'rih-i 'Osman'ı Endjümeni Medjmu'asi*, dodatak, str. 10.

svom zameniku poverio mu apsolutnu vlast i središni položaj u državi. Prvi takav primer je Mahmud-paša, koji je vezirovao neprekidno od 1455. do 1468. godine. Za vladavine Murata II postojalo je suparništvo između Halil-paše, birokrate iz redova uleme, i beglerbega Rumerlije, koji je komandovao provincijskom vojskom. Mehmed Osvajač je u ličnosti Mahmud-paše za neko vreme bio sjedinio dužnosti velikog vezira i beglerbega Rumelije.

Pa ipak, izvesna ograničenja vlasti velikog vezira osiguravala su sultanov položaj. Dvojica velikih vezira izgubili su život navodno stoga što su poželili sultanat — Ibrahim-paša 1536. i Nasuh-paša 1614. godine — ali je činjenica da je moćni veliki vezir mogao čak i svrgnuti sultana sa prestola. Pri svemu tome, vlast velikog vezira nije bila neograničena. Pre nego što bi doneo neku značajnu odluku, veliki vezir je morao da se posavetuje sa ostalim članovima Carskog divana; činilac koji je doprineo smrtnoj presudi Ibrahim-paše bila je njegova navika da deluje ne obraćajući se za savet ostalim vezirima. Štaviše, glavari finansijskog i sudskog odeljenja Porte u svom delokrugu su neposredno predstavljali sultana, a on je imao punu kontrolu nad postavljenjima ovih zvaničnika. Murat III je jednog od svojih najbližih saradnika, Uvejs-pašu, naimenovao za defterdara ne bi li tako smanjio preterano jak uticaj velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Veliki vezir je imao pravo da nadzire defterdara, pa ipak, prema slovu Kanun-name Mehmeda Osvajača, „nijedna akća nije smela ući ili izaći iz Blagajne dok defterdar za to ne izda naređenje". Defterdar je, s druge strane, bio dužan da svakog meseca podnosi izveštaj velikom veziru. Zahtev za smenjivanje defterdara morao se podneti lično sultanu.

Isto popodne nakon zasedanja Carskog divana u Saraju, veliki vezir, defterdar i kazaskeri održavali su u svojim rezidencijama većanja na kojima se raspravljalo o poslovima vezanim za njihova odeljenja. Veliki vezir nije

komandovao janičarima, najvažnijim vojnim korpusom. Aga janičara, koga je neposredno imenovao sultan, u svojoj rezidenciji je održavao sednice posebnog veća na kojima je rešavao pitanja vezana za svoj korpus i slušao tužbe koje su podnosili pripadnici njegovih trupa. Suprotno tome, aga je prethodno morao da izvesti velikog vezira o svakoj peticiji koju bi podneo sultanu. Veliki vezir je, štaviše, odabirao janičarskog činovnika, koji je bio personalni službenik korpusa, što mu je omogućavalo izvestan uvid u administraciju. Kada sultan ne bi otišao u ratni pohod, izvestan kontingent janičara ostajao bi s njim. Doista su veoma retko svi janičari stavljeni pod komandu velikog vezira.

Od druge polovine šesnaestog veka *kapudan-i derja* je isto tako predsedavao jednom posebnom veću, u čiju su nadležnost spadala pomorska pitanja i sudski sporovi koji su izbijali u mornarici, naimenovanja i otpuštanja iz službe. Veliki vezir je, međutim, imao pravo da, s vremena na vreme, posećuje i vrši inspekciju Arsenala.

Kapu-aga je vršio nadzor nad dvorskim osobljem i administracijom nezavisno od velikog vezira, i obavljao sva naimenovanja i unapređenja u Saraju upućujući molbe neposredno sultanu. I u ovom slučaju je veliki vezir mogao da podnese caru predlog za smenjivanje *kapu-age* i naimenovanje nekog svog kandidata.

Ulema je predstavljala najveću silu, nezavisnu od velikog vezira. Kazaskeri Anadolije i Rumelije, koji su bili državni funkcioneri odgovorni za primenjivanje šerijatskog zakona, imali su ovlašćenje da imenuju i otpuštaju kadije i verske dostojanstvenike. Oni su donosili konačne odluke u sudskim sporovima koji su potpadali pod šerijat. Šejhulislam, glavar uleme, nije se smatrao članom Porte, pa ipak je vremenom počeo snažno da utiče na državne poslove. Prilikom naimenovanja novog šejhulislama, veliki

vezir je upućivao peticiju sultanu, koji nije bio obavezan da prihvati njegovu nominaciju. Tako je 1598. godine, uprkos energičnom zalaganju velikog vezira Jemišči Hasana da postavi svog kandidata, sultan ipak doveo svog učitelja na ovaj položaj. Hasan-paša se nalazio u stalnom sukobu sa šejhulislamima, čak mu je bilo pošlo za rukom da jednog od njih, Sun'ulaha, ukloni. Za razliku od njega, veliki vezir Džerah Mehmed, u nastojanju da očuva skladne odnose, savetovao se sa šejhulislamima o svim važnim državnim pitanjima. Optužbe koje bi šejhulislam naveo u svojoj fetvi dovodile su do obaranja sultana, a isto tako i do pada mnogih velikih vezira.

Šejhulislam je bio poglavar uleme. On je velikom veziru podnosio predloge o naimenovanjima, unapređenjima i otpuštanju osoblja u medresama, a od šesnaestog veka je imao ovlašćenje da predlaže imenovanja i smenjivanja kadija u važnim područjima, te je tako stekao punu kontrolu nad celokupnom organizacijom uleme. Kao što je veliki vezir bio apsolutni predstavnik sultanove izvršne vlasti, tako je šejhulislam postao apsolutni predstavnik carevog religijskog autoriteta.

Sva ta razna ograničenja onemogućavala su da veliki vezir prigrabi moć jednaku sultanovoj, ali je u svojstvu suverenovog apsolutnog zamenika on imao pravo da vrši vrhovnu kontrolu i nadzor nad svim državnim odeljenjima, i na taj način je održavao nezavisnost svoje administracije i jedinstvo svoje kontrole. Bez potvrde velikog vezira nije se moglo sprovesti u delo nijedno naimenovanje ili otpuštanje u bilo kojoj službi, niti izdati ma kakvo sultanovo naređenje. Čak je bio zaveden običaj da sultan ne odbaci nijednu odluku Carskog divana koju bi mu veliki vezir podneo radi potvrđivanja. Nezavisnost velikog vezira postala je ustaljen princip države Bliskog istoka.

U dekretu koji je napisao svojom rukom i kojim je Murat-pašu postavio za velikog vezira, Ahmed I je izjavio:

„Bez ičije preporuke ili zahteva dodeljujem vam položaj velikog vezira i šaljem vam svoj pečat." Tvrdi se da se 1656. godine Mehmed Ćuprilić prihvatio dužnosti prvog vezira pod uslovom da sultan ne odbaci nijedan predlog koji mu on bude podneo, da jedino on vrši sva postavljenja i otpuštanja, da u državnim poslovima sultan nema drugog savetnika do velikog vezira, da Porta ne štiti nijednog njegovog protivnika i da se nijedna kleveta protiv njega ne uzme u razmatranje.

Drugi vezir je obično bio kandidat za velikog vezira, ali su *kapu-aga*, *valide-sultanija* ili sultanov učitelj često igrali važnu ulogu prilikom samog izbora. Stoga je novi veliki vezir, onemogućen u nastojanju da sačuva svoju nezavisnost, tražio podršku među janičarima i ulemom, ili je pak nastojao da produži svoj mandat dodvorujući se pripadnicima uticajne dvorske klike.

Veliki veziri autokratskih sultana, kakav je bio Selim I, ostajali su u senci, dok su drugi, recimo, Gedik Ahmed (veliki vezir 1474, a vezir 1481-1482.) ili Mehmed Ćuprilić (1656-1661) posedovali diktatorske moći. Izvor Gedik Ahmedove snage bio je janičarski korpus, a Mehmeda Ćuprilića — dvor. Sve dok nije zaveden sistem kafesa, novi sultan je stizao u prestoni grad zajedno sa velmožama koji su služili na njegovom dvoru za vreme njegovog namesnikovanja u provinciji. Nastojanja velikih vezira da političku vlast uzmu u svoje ruke duboko su uticala na tursku unutrašnju politiku. Zaganos, učitelj Mehmeda Osvajača, žilavo se suprotstavljao velikom veziru Čandarli Halilu i podsticao novog vladara da opsedne Carigrad. Pošto je grad bio osvojen, Zaganos je naredio da se njegov protivnik pogubi, a sam je zauzeo mesto velikog vezira. Kada je stupio na presto, Selim II je doveo u nezavidan položaj ostarelog velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića, jer je postupao po savetima svog starog učitelja. Između 1579. i 1599. godine, učitelj Murata III i Mehmeda III,

Sa'dedin, vodio je glavnu reč u određivanju unutrašnje i spoljne politike države, pa je zvanični dvorski historičar načinio primedbu da „poslovi sultanata potpuno zavise od njegovog mišljenja". Posle ustanovljenja sistema kafesa, stav *valide-sultanije* postao je glavni činilac prilikom naimenovanja vezira. Godine 1596. Ibrahim je zadržao položaj velikog vezira isključivo na zalaganje majke Mehmeda III, sultanije Safije. Pa ipak, nijedna od sultanija majki nije imala takav uticaj kao žena Ahmeda I, sultanija Kosem, koja je, u dosluhu sa jednom frakcijom janičara, igrala presudnu ulogu u svim smenjivanjima velikih vezira i u svim ustoličenjima sultana, sve dok Mehmed IV nije stupio na presto. Ona je u svojim rukama držala sve niti Porte do trenutka kada je, po naređenju majke Mehmeda IV, sultanije Turhan, zadavljena 1651. godine.

Sultanov šejh je predstavljao još jednu ličnost skrivenog uticaja koja je delovala na odluke Porte. Svaki sultan je imao svog šejha koji mu je služio kao duhovni mentor i koji mu je, tako se verovalo, mogao proreći budućnost i pribaviti Božju pomoć, upravo onako kako su nekada šamani služili turske paganske vladare u centralnoj Aziji. Za vreme opsade Carigrada, Mehmed II se neprestano obraćao svom šejhu Akšemsedinu, tražeći od njega da ga duhovno vodi. Kako nije mogao da predvidi datum osvajanja, šejh je napisao da vojnicima nedostaje vera i savetovao da se na njihovo čelo hitno postavi neki neumoljiv i strog komandant.⁵¹ Duhovni savetnik Murata III, šejh Šudža — pripadnik derviškog halvetijskog reda — raspolagao je tolikom vlašću da je svako ko je pretendovao na visok položaj nužno morao najpre njega da poseti.

⁵¹ Vidi H. Inalcik, *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, 217-19.

Najslavniji među ovim uglednicima bio je šejh Ahmeda I, Hudai-efendija, koji nije samo podsticao sultanovu versku revnost već se mešao i u politiku. Po njegovom savetu, na primer, sa ruskim ambasadorom je sklopljen mirovni ugovor koji je obavezivao Ruse da napuste tvrđave u Tereku, Astrahanu i Kazanu. Zalagao se za oslobođenje grupe zatočenih kadija. Savetovao je, isto tako, da se Ahmed-paša postavi za namesnika Egipta.

I javno mnjenje je imalo veći uticaj na određivanje osmanske politike nego što se to obično misli. Već u drugoj polovini XI veka veliki broj kapukulu-odreda i zanatlija obrazovao je savez na koji su ih uputili zajednički interesi. I sami mnogobrojni pripadnici kapukulu-trupa postajali su zanatlje ili trgovci, dok su drugi ulagali novac u trgovačke ili zelenaške poduhvate. Carigradsko stanovništvo je u svako doba bilo spremno da se pobuni, a nemiri su najčešće izbijali u vreme finansijskih i ekonomskih kriza. Javnost je pružala podršku ustanicima, dok je takvoj narodnoj sankciji šejhulislamova fetva davala zakonsku vrednost. Upravo takve bune dovele su do obaranja sa prestola sultana Ibrahima 1648, Mehmeda IV 1687, Mustafe II 1703, Ahmeda III 1730. i Selima III 1807. godine.

Narodni ustanci su, po pravilu, mogli uroditi plodom jedino uz saradnju sa kapukulu-trupama. Pa ipak se 1651. godine dogodilo da su se stanovnici Carigrada digli protiv moći janičarske hunte. Do sedamnaestog veka seljačke pobune po provincijama bile su retke, jer je raji zakonom bilo zabranjeno da nosi oružje. Međutim, to što su seljaci napuštali zemlju i odlazili na razne strane bio je jedan vid pasivnog otpora koji je Porti zadavao isto toliko muka koliko i sami ustanci. Naime, država je ostajala bez izvora svojih prihoda, a uživaoci timara bez izvora dohodaka, što je potkopavalo vojnu snagu Carstva. Pod pretnjom da će

zemlja ostati pusta, Porta je često bila prinuđena da donosi mere povoljne po raju, ponekad čak snižujući namete.

Želja turskih sultana da zadobiju dobru volju javnosti bila je sila koja ih je gonila da postupaju pravedno. Ukoliko neki vladar ne bi bio popularan, narod bi počeo da širi glasine kako on ne poštuje šerijat, kako je sklon piću, ili pak da čini neke druge nedozvoljene stvari. Tiranin Murat IV je bio ovejana pijanica, a u isti mah najbeskompromisniji pobornik prohibicije alkohola. Da bi iskazali svoju odanost šerijatu, sultani su povremeno izdavali opšta naređenja sa ciljem da se kazne ona lica koja zanemaruju molitve ili oni pojedinci koji oskvrnjuju ramazanski post, a isto su tako zatvarali krčme i javne kuće. Nijedan sultan nije propuštao da petkom ode u džamiju i često je davao milostinju sirotinji i dervišima. Svake godine o prazniku prinošenja žrtava, ritualno se klalo na hiljade ovaca — tri hiljade samo u Carigradu — i delilo sirotinji. Sultan je svake godine slao u Meku i Medinu dar koji je vredeo desetine hiljada dukata, a prilikom kretanja tih karavana sa blagom do svetih mesta, priređivane su velike svečanosti i parade.

Sultani su se oduvek pribojavali verskih vođa, osobito popularnih šejhova i derviša, pa su nastojali da im od svoje dobre volje daju nezavisnost ili pak da ih obuzdaju strogim merama. Obično su šejhovi i derviši bili glavni pobornici opozicionih pokreta. Na primer, za vladavine Mehmeda III, jedan prestonički šejh je svojim propovedima toliko uzbunio narod da ga je Porta prognala iz grada. Međutim, zbog narodnih demonstracija bila je prisiljena da mu odobri povratak. Godine 1639. Murat IV je pogubio jednog šejha derviškog nakšibendijskog reda, po imenu Mahmuda, čiji je uticaj isuviše bio porastao, a u Ilginu je, takođe po naređenju ovog istog cara, izvršena smrtna kazna nad šejhom Sakarije koji je iza sebe imao oko sedam do osam hiljada sledbenika.

Gubitak nezavisnosti velikog vezira bio je glavni uzrok krize u prvoj polovini sedamnaestog veka. Mehmed Ćuprilić je 1656. godine sa diktatorskim ovlašćenjima naimenovan za velikog vezira, a posle njega je taj položaj zauzeo njegov sin Ahmed (1661-1676). Za vreme Ćuprilićevog vezirovanja, državni poslovi su obavljani u rezidenciji velikog vezira, te su zasedanja Carskog divana u Saraju izgubila svoj nekadašnji značaj.. Sultan je pratio tok događaja preko pisanih izveštaja, koje je vraćao pošto bi svojeručno dopisao svoja naređenja i želje.

Pošto su se efektivni državni poslovi sada obavljali u rezidenciji velikog vezira, veziri u Carskom veću pali su u zasenak, dok su trojica velikodostojnika koji su se nalazili u neposrednoj službi velikog vezira izbili u prvi plan. To su bili *ćehaja-beg*, opunomoćenik velikog vezira za politička i vojna pitanja, *čauš-baša*, koji je u Carskom veću primao žalbe i sudske tužbe, i *reisul-kutab*, koji je pre toga bio glavni sekretar Carskog divana i čuvar državnih uredbi i zakona. Na sastancima u rezidenciji velikog vezira svaki od ovih zvaničnika u stvari je predstavljao člana vlade, a 1720. godine dostigli su status vezira. U devetnaestom veku, vršiocci ovih dužnosti će, po istom redosledu, postati ministar unutrašnjih poslova, ministar pravde i ministar za spoljne poslove.

U isto vreme se i defterdarova rezidencija razvila u veliko, nezavisno odeljenje. Određenih dana u sedmici, defterdar je prisustvovao sastancima koji su se održavali u rezidenciji velikog vezira. Pre no što bi doneo ne-ku važnu odluku, veliki vezir bi održao opšti konsulta-tivni sastanak Carskog veća.

Birokratija

Osmanska administrativna i birokratska praksa bila je izdanak i produžetak drevnih tradicija preislamskih država na Bliskom istoku. Podela funkcija u okviru te administracije podudarala se sa spomenutim tradicijama. Islamska politička teorija je, pored „čoveka od mača" i „čoveka od vere", razlikovala „čoveka od pera", smatrajući ga stubom administracije, dok je u preosmanskim muslimanskim državama glava Porte, sa titulom vezira, obično bila ličnost koja se prethodno istakla u državnoj Kancelariji ili Blagajni.

Pisarska umetnost se ubrajala među praktične nauke. U ovoj profesiji postojale su dve glavne grane — korespondencija i finansije — a i jedna i druga su podrazumevale posebne specijalizovane veštine i zahtevale posebnu obuku. Mladi pisar se obučavao u samoj Kancelariji, koja je bila organizovana na principu sistema šegrt — majstor, kao i svaki zanatlijski esnaf. Radi bezbednosti, pisarski poziv je u mnogim razdobljima činio zatvorenu instituciju. U umajadska i abasidska vremena jedino su lokalni hrišćanski i persijski pisari bili u dovoljnoj meri upućeni u zakonitosti finansijskog i administrativnog poslovanja, i godinama su imali monopol u javnim poslovima halifata.

Kalkašandi (1355-1418) razlikovao je tri kategorije pisara: one koji su sastavljali naredenja upućivana namesnicima i zvaničnicima, one koji su sakupljali državne prihode i utvrđivali njihove izvore i one koji su vodili nadzor nad naimenovanjima i prinaldežnostima pojedinaca angažovanih u odbrani zemlje i održavanju društvenog reda. Ovakve birokratske kategorije odgovarale su osmanskoj praksi. Prvom grupom pisara rukovodio je reisulkutab sa svojom pratnjom, druga je radila u Blagajni, a na čelu treće nalazio se nišandžija.

Nišandžija, rukovodilac Kancelarije, često je poticao iz redova uleme. Veliki broj pisara koji su radili za Carsko veće bili su svršeni pitomci dvorske škole. Međutim, turski pisci iz šesnaestog veka kritikovali su taj običaj, jer su smatrali da se uvođenje robova u birokrati-ju suprotstavlja tradiciji i pravilima. Obično su pisare-vi rođaci ili poznanici ulazili u kancelarije kao šašr-di — šegrti. Tu su dugo vremena sdužili pod nadzorom kalfe, starijeg ćatiba, stičući potrebne veštine i znanja i negujući neku specijalnost. Oni su, takođe, imali na ras-polaganju profesionalne pisarske priručnike. Najstari-je od tih priručnika sastavili su persijski ćatibi u slu-žbi Abasida. Svoja znanja iz veronauke i prava pisari su dopunjavali pohađajući tečajeve u džamijama.

Rukovodioci pisarskih odeljenja — hadžeTjani — ispravljali su radove kalfe i upućivali ga kako da razvije svoje veštine. Kao i u zanatskom esnafu, šegrt je postajao pisar pošto bi položio ispit i o tome dobio potvrdu od svojih starijih. U registar je, zatim, upisivano njegovo hobo zvanje: mulazim, aspirant. U svakoj kancelariji je postojao utvrđen broj pisara. Uredba iz 1732. godine, na primer, propisuje da kancelarijsko osoblje Carskog veća treba da ima pedeset ćatiba, dvadeset šegrti i trideset pripravnika. Posle pisareve smrti, to mesto je zauzimao njegov sin, ukoliko je bio pogodan za takav posao, u suprotnom slučaju, službu je dobijao jedan od mulazima. Najvažniji uslov prilikom odabira ćatiba bilo je demonstriranje profesionalne sposobnosti pred starijim pisarima Kancelarije. Posle toga bi ime ovog kandidata prosledili velikom veziru, a ovaj bi to uputio sultanu. Nakon dobijenog odobrenja, izdavana je carska diploma kojom su se okončavale for-malnosti oko postavljenja. Godine 1537. za Carsko veće je radilo osamnaest pisara koji su ispisivali fermene; od njih su jedanaestorica bili stručnjaci za politička i ad-ministrativna naređenja, a sedmorica za finansijske ured be. U kancelarijama su se zapošljavali i

iskusni pisari i šegrti. Godine 1568. u odeljenjima Blagajne radila su 222 ćatiba, a krajem osamnaestog veka više od sedam stotina.

Osim centralne vlade, svoje kancelarije su imale i neke druge institucije, kao što su kovnica novca, carina, odeljenje za žitarice i više vojnih organizacija, među koje su spadali janičarski korpusi i topolivnica ili oružarnica. U provincijama su namesnici, kadijski sudovi i mnogobrojni važni vakufi raspolagali sopstvenim pisarskim osobljem. U svakoj tvrđavi je na sređivanju garnizonskih računa i obavljanju personalnih poslova bio zaposlen po jedan ćatib. Za svaki državni poduhvat, bilo da se radilo o izgradnji nekog objekta, o rudarstvu, manufakturi ili poljoprivredi, imenovani su odgovorni komesar i njegov pisar, koji mu je pomagao u poslu. Stoga je ukupan broj pisara bio znatno veći od ograničene grupe koja je radila u kancelarijama centralne vlade. Krajem šesnaestog veka, Ali Efendija je zabeležio da mnogi pisari bedno zarađuju ispisujući molbe i prepisujući rukopise. Hiljade registara i doslovno milioni dokumenata koji se i danas čuvaju u turskim arhivama dokaz su da je Osmansko carstvo bilo birokratska država.

Pisari su bili osnovni deo administracije ne samo u svim islamskim državama već i u Osmanskom carstvu. Oni su formulisali sultanove ukaze, predlagali administrativne mere, pripremali zakone i odredbe, i vodili računa o njihovoj primeni. Nišandžija, starešina državne Kancelarije, oduvek je bio član Carskog veća, a kao primer se može navesti više nišandžija koji su se uzdigli do položaja velikog vezira. Od 1699. godine, kada je Osmansko carstvo počelo da vodi miroljubivu, reformističku politiku i da pridaje veći značaj diplomatiji, broj velikih vezira koji je davala klasa pisara stalno je rastao. Do tog vremena, veliki veziri su, uglavnom, poticali iz vojničke klase.

Nišandžijin uspon na poslu obično se odvijao po utvrđenoj shemi. On bi prethodno dugo vremena služio kao te-skeredžija, onaj među pisarima koji je pisao ukaze Carskog veća i sticao iskustvo čitajući molbe, prateći rasprave i praveći nacрте za fermane. Potom bi dobio unapređenje u reisulkutaba, šefa kancelarija u službi velikog vezira, a zatim je mogao biti unapređen u nišandžiju.

U službi vezira radili su poverljivi pisari, koji su izvrsno poznavali tradicionalne principe rukovođenja državom, i u stvari su oni doprineli uspehu nekolicine velikih turskih državnika. Za vladavine Sulejmana I, recimo, proslavljeni Dželalzade, nekadašnji pripadnik pisarske klase, postao je poverljivi savetnik velikog vezira Ibrahim-paše, i kasnije je na položaju nišandžije, od 1525. do 1557. godine, veoma živo radio u administraciji i na nacrtima zakona. Slavni veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1564-1579) nije hteo da donese nijednu odluku u vezi sa državnim pitanjima a da se najpre ne posavetuje sa svojim poverljivim pisarom, Feridunom, koji je kao nišandžija službovao od 1573. do 1581. godine. Pisar Šamizade Mehmed bio je Čuprilićev savetnik. Pa ipak, sultanovi poverljivi pisari nikada nisu stekli onakav uticaj kakav su imali njima slični pisari u mamelučkom Egiptu, jer je osnovni princip osmanske vlade bio da između sultana i velikog vezira ne treba da postoji nikakav posrednik.

Pisari uglavnom snose odgovornost što su u Osmanskom carstvu zavedeni tradicionalni administrativni principi koji su važili na Bliskom istoku. Za razliku od članova uleme, nosilaca šerijata, oni su zastupali političke i svetovne interese države, i prva briga im je bila da očuvaju nezavisnost političke vlasti i centralizovanost vlade, da uvećaju državne prihode i zaštite raju. U vreme opadanja Carstva, oni su, uprkos otporu članova uleme, zavodili reforme smatrajući da je usvajanje evropskih ideja u

administraciji i u svim ostalim oblastima života jedini način da se Carstvo spase. Svi veliki veziri reformisti — Kodža Ragib, Halil Hamid i Mustafa Rešid — bili su profesionalne birokrate.

U Osmanskom carstvu, kao i u svim islamskim državama od Umajada i Abasida, očekivalo se da birokrati raspoložu enciklopedijskim znanjem, i stoga je prirodno što su oni ispoljavali zanimanje za sve oblasti praktičnih i korisnih nauka, kao što su književnost, jezici, kaligrafija, pravo, istorija i filozofija ili geografija, osnovi kalendara, zemljomerstvo i poljoprivreda. Pripadnici uleme nisu imali neposrednog interesovanja za ove predmete, pa su najznačajniji osmanski spisi iz tih oblasti dela profesionalnih pisara. Čatib Čelebija (1608-1657), najveći osmanski enciklopedijski znalac, bio je pisar Carskog divana. Istorijska i politička dela koja su stvarali pojedine birokrate najpotpunije izražavaju državne tradicije Bliskog istoka, te su stoga pripadnici ovog sloja, zajedno sa robovima obrazovanim u Carskom saraju, odigrali presudnu ulogu u stvaranju osmanske kulture.

Pa ipak, birokrati nisu uvek postupali u skladu s najboljim interesima države. Od kraja šesnaestog veka mito se bilo zacarilo čak i među najvišim slojevima činovništva. Krivotvorenje fermena kažnjavalo se odsecanjem šake ili pogubljenjem, ali je, uprkos tako strogim merama, krupan uzrok poremećaja u državnom sistemu bila činjenica što su pisari, u naknadu za mito, za jedan isti zemljišni posed izdavali više povlastica. Konstantno opadanje vrednosti akče, pri čemu se prinadležnosti nisu srazmerno povećavale, istodobno je podsticalo davanje i uzimanje mita. Godine 1595. dvojica čatiba u Blagajni su obešeni, a šestorica isterani iz službe zbog primanja mita. Godine 1598. veliki vezir je je ukorio pisare ovim rečima: „Mnogim svojim izdajama vi ćete potkopati Dobar red u našoj državi.”

GLAVA XIII

Provincijska administracija i timarski sistem

Provincijska uprava

Od prvih dana postojanja osmanske države, sultani su redovno imenovali i poveravali upravu nad izvesnom oblašću dvojici predstavnika vlasti — begu, koji je pripadao vojničkoj klasi i zastupao sultanovu izvršnu vlast, i kadiji, koji je poticao iz redova uleme i u ime sultana predstavljao pravosuđe. Beg nije mogao izvršiti nijednu kaznu a da prethodno od kadije ne dobije odluku, a kadija nije mogao sam sprovesti u delo nijedno svoje sudsko rešenje. Pri donošenju odluka i primenjivanju šerijata i kanuna, kadija je delovao nezavisno od bega. On je primao naređenja neposredno od sultana, kome se on, isto tako, morao neposredno obraćati molbama. Osmanlije su smatrale Da je ovakva podela vlasti u provincijskoj upravi bitna za uspešan rad administracije.

Još kao obična pogranična kneževina, osmanska država je bila podeljena na „sultanov sandžak" i sandžake čija je uprava poveravana sultanovim sinovima. Sandžak je bio administrativna jedinica sa vojnim namesnikom, sandžak-begom na čelu, koji je od sultana dobijao „sandžak" (zastavu), kao simbol svoje vlasti. Zbog naglog širenja

osmanskih teritorija na Balkanu posle 1361. godine, osetila se potreba da se nad svim sandžačkim begovima postavi beglerbeg, kako bi se sačuvala kontrola. Murat I je na ovaj položaj naimenovao svog odanog učitelja Šahina, i tako je u Rumeliji obrazovao prvi beglerbegluk.

Murat I će docnije svoga sina Bajazita postaviti za namesnika novoosvojenih oblasti na istoku sa sedištem u Kutahiji. Kada se Bajazit I prebacio u Rumeliju 1393. godine, smatrao je za potrebno da u Anadoliji, sa Kutahijom kao glavnim gradom, obrazuje još jedan beglerbegluk koji bi obuhvatao celu zapadnu Malu Aziju. Sem ovog beglerbegluka, osnovao je i treći sa središtem u Amasiji, kojim je, takođe, upravljao jedan od osmanskih prinčeva. Do sredine petnaestog veka, u Osmanskom carstvu su bila obrazovana ta tri beglerbegluka, i ona su do kraja činila stub Carstva.

Videli smo da se osmanska administracija na evropskim teritorijama postupno uspostavljala tokom osvajačkog razdoblja. Između oblasti koja je bila organizovana na principu sandžaka i koja se nalazila pod neposrednom osmanskom upravom i teritorija otvorenih za sveti rat prostirala se međuzona, koju je činilo neko krajište ili neka vazalna država. Begovi na granicama Carstva bili su nezavisniji u svome odnosu prema centralnoj vladi od begova koji su bili bliže prestonici. Pripadali su takvim porodicama kao što su Evrenos-oglu ili Mihal-oglu i bili su sultanovi namesnici na osnovu prava nasleđa. Položaj ovih begova u Osmanskom carstvu bio je sličan položaju Osmana Gazije pod Seldžucima. U tim pokrajinama spahije su obično bili robovi ili sluge ovih namesnika. Osmanlije su dinastijama vazalnih država ponekad davali autonomiju u unutrašnjim poslovima, uz obavezu da im plaćaju godišnji danak i šalju pomoćne trupe za potrebe rata. Njima je više odgovaralo da pojedine njihove oblasti zadrže status pograničnih *begluka* ili vazalnih kneževina.

U petnaestom i šesnaestom veku, međutim, Porta je upravu nad novoosvojenim teritorijama najčešće poveravala neposredno sandžak-begovima, nad kojima bi kasnije imenovala beglerbega. Tako je dolazilo do stvaranja novih beglerbegluka. Obrazovanje novih beglerbegluka gotovo je uvek bio dug proces, koji su usmeravali vojni razlozi. Recimo, trebalo je da prođe punih sto sedamnaest godina, od 1463. do 1580, na da provincija Bosna, koja se ranije nalazila u sastavu Rumelije, postane samostalan beglerbegluk osnovan protiv Austrije. Krajem šesnaestog veka, na području zapadnog dela Crnog mora od sandžaka je formiran beglerbegluk kao mostobran protiv kozaka. Godine 1520. u Osmanskom carstvu je postojalo samo šest beglerbegluka, a krajem Sulejmanove vladavine bilo ih je šesnaest.

Godine 1533. uspostavljen je alžirski beglerbegluk i predat na upravu Hajrudinu Barbarosi, u nastojanju da se celokupne turske pomorske snage ujedine protiv Karla V. Kao *kapudan-i derja*, veliki admiral, Barbarosa je pod svojom administracijom ujedinio Alžir, koji je lično bio osvojio, pored trinaest sandžaka na obalama i ostrvima Sredozemnog mora. Od poslednje decenije šesnaestog stoleća Porta je ograničavala veličinu beglerbegluka, u to vreme poznatih pod nazivom *ejaleti*. Oko 1610. Carstvo je bilo podeljeno na trideset dva ejaleta, koji su nabrojani na tabeli 3.

ТАБЕЛА 3

<i>Беглербеглук</i>	<i>Седиште</i>	<i>Датум освајања</i>	<i>Датум образов. бег</i>
Румелија	Једрене; касније Софија и Битољ	1361–85	око 1362.
Анадолија, западна Мала Азија	Анкара и Кутахија	1354–91.	1393.
Рум	Амасија и Сивас	1392–97.	1413.
Трапезунт	Трапезунт	1461.	око 1578.
Босна	Сарајбосна (Сарајево)	1463.	1580.
Караманија	Коња	1468–74.	1468–1512.
Кефе	Кафа	1475.	1568.
Дулкадир (Зулкадирије)	Мараш	1515.	1522.
Ерзерум	Ерзерум	1514.	1533.
Дијарбекир	Дијарбекир	1515.	1515.
Мосул	Мосул	око 1516.	1535.
Халеб (Алеп, северна Сирија)	Алеп	1516.	1516.
Шам (Дамаск, северна Сирија)	Дамаск	1516.	1517–20.
Траблус–Шам	Триполи (Либан)	1516.	око 1570.
Мисир (Египат)	Каиро	1517.	1517–22.
Јемен (са Аденом)	Забид, Сан'а	1517–38.	1540.
Џезаир-и бахр-и сефид (Егејски архипелаг)	Галипољ	1354–1522	1533.
Џезаир–Гарб (Алжир)	Алжир	1516.	1533.
Карс	Карс	1534.	1580.
Багдад	Багдад	1534.	1535.
Ван	Ван	1533.	1548.
Тунис	Тунис	1534.	око 1573.
Басра	Басра	1538–46.	1546.
Лакса (ал-Хаса)	ал-Катиф	око 1550.	1555.
Будим (Угарска)	Будим	1526–41.	1541
Траблус-Гарб	Триполис (Либиа)	1551.	1556.
Темишвар	Темишвар	1552.	1552.
Шехризор	Шехризор	1554.	?
Хабеш (Абисинија)	Суакин и Џида	1555–57.	1557.
Кипар	Никозија	1570.	1570.
Чилдир	Чилдир	1578.	1578.

Osmanska vlada je timarski režim mogla da zavede isključivo u onim oblastima gde su sandžački sistem, osmanski zakon i osmanska administracija bili uhvatili čvrste korene. Timarski sistem nije postojao u provincijama Egipta, Bagdada, Abisinije, Basre i Lahse, koje su zahvaljujući toj činjenici sačuvale izvesnu autonomiju. Sultan je u svakoj od ovih provincija stacionirao janičarske garnizone imenujući no jednog namesnika, defterdara i kadiju. Provincijski dohodak nije deljen spahijama u vidu prihoda sa timara, već je namesnik, pošto bi podmirio sve vojne i administrativne troškove u provinciji, bio dužan da svake godine u prestonicu šalje utvrđenu svotu koja se zvala *saljana*. Ove oblasti su zbog toga postale poznate pod nazivom saljanske provincije.

Administrativna organizacija naslednih sandžaka koji su se nalazili u nekim delovima istočne Anadolije, a kojima su upravljali plemenski poglavari, takođe se razlikovala. U tim sandžacima, poznatim pod imenom *hukumet* — samostalni — sandžaci, celokupan prihod je pripadao naslednom plemenskom begu, ali je on, na osnovu sultanovog naređenja, bio obavezan da daje utvrđen broj ratnika za vojsku. U značajnim gradovima te oblasti, sultan je imenovao kadiju i stacionirao janičarski garnizon.

Postojao je, prema tome, izvestan broj autonomnih provincija koje su se razlikovale od oblasti pod neposrednom osmanskom upravom. To su bile saljanske i hukumetske provincije; zatim hrišćanske vazalne kneževine Moldavija, Vlaška, Erdelj, Dubrovnik, Đurđijanska, Čerkeska i, U sedamnaestom stoleću, kozaci; konačno, valja spomenuti i potčinjene muslimanske kneževine — Krimski hanat, šerifat Meke i Gilan, koji se kratko vreme nalazio u sastavu Osmanskog carstva. Tripolis, Tunis i Alžir sačuvali su svoj prvobitni status pograničnih provincija. U šesnaestom veku, Porta je smatrala da ima pravo na teorijski suverenitet nad Venecijom, Poljskom i

Habsburškim carstvom, budući da su joj ove države plaćale danak, kao i nad Francuskom, u vreme kada je Fransoa I od Turaka tražio pomoć i s njima bio u savezu.

Međutim, u tipično osmanskoj provinciji bio je na snazi timarski sistem. Taj sistem, koji će odrediti ne samo karakter provincijske administracije Carstva već i njegovu finansijsku, društvenu i agrarnu politiku, nastao je iz neophodnosti da se velika carska vojska održava na osnovama srednjovekovne privrede. Sve ove institucije bile su ustrojene u skladu sa vojnim potrebama države.

Suštinski problem imperije na Bliskom istoku bio je nedostatak kovanog novca. Zlato i — čak, važnije — srebro činili su osnovu novčanog sistema, tako da je država, suočena sa retkošću ovih metala, imala teškoća pri finansiranju svojih velikih poduhvata, a osobito u održavanju velike stajaće vojske. Postojeće okolnosti onemogućavale su da seljak u gotovom novcu plaća svoj namet, desetak, te ga je on podmirivao u naturi. Međutim, srednjovekovna država praktično nije raspolagala instrumentima za prikupljanje i pretvaranje u gotov novac onih dažbina koje su podmirivane u naturi, već je, obično, ove izvore svojih prihoda ustupala oporezovanim zemljoradnicima. Država je na taj način gubila deo svog dohotka, odnosno njeni fondovi neophodni za podmirivanje vojničkih plata ostajali su prazni. Stoga se uobičajilo da se porezi u naturi, koji su pripadali državi, ustupaju vojnicima, s tim da ih oni sami ubiraju. Ovakav sistem raspodele zemljišnih prihoda bio je mnogo ranije ustanovljen u islamskim carstvima na Bliskom istoku. U Vizantiji se slično vojno poljsko dobro nazivalo pronija, kojoj je u Persiji u svemu odgovarao timar.

U takvom sistemu konjanik-spahija živeo je na selu gde je u isti mah bio i njegov izvor prihoda i gde je lako Morao prikupljati desetak, neku vrstu nameta na plodove, koji je isplaćivan u naturi. Njemu je pao u deo zadatak da desetak

pretvara u gotov novac, te je tako vojnik zamenio oporezovanog zemljoradnika. Jedna od prednosti ovog sistema bila je u tome što je konjanik, stub srednjovekovne vojske, lakše mogao da neguje svog konja u selu u kojem je i živeo.

U Vizantiji, kao i u državama koje će nastati na njenim teritorijama, seljak je imao obavezu da feudalcu godišnje daje po kolski tovar drva i stočne hrane i pola kolskog tovara sena. Sem toga, bio je dužan da kuluči na njegovom imanju i da mu svojim kolima čini razne usluge. Takvo stanje zatekli su Turci kada su osvojili Balkan, i bilo im je sasvim jednostavno da pronije pretvore u timare. Oni su vremenom, isto tako, u timare pretvarali i velika slobodna imanja u posedu hrišćanskih gospodara, pored još nekih zemljišnih dobara koja su pripadala manastirima. Timarski sistem je od samih početaka osmanske države bio izrazito obeležje osmanskog režima.

U klasičnom razdoblju Carstva, provincijske spahije, timarnici, obrazovali su glavninu osmanske vojske. Spahija je bio tipičan srednjovekovni konjanik naoružan starovremskim oružjem. U osmanskoj vojsci su se uglavnom janičari služili vatrenim oružjem. Prema jednoj proceni, oko 1475. godine, kada je kapukulu-konjica brojala tri hiljade boraca, a janičara bilo svega šest hiljada, dvadeset dve hiljade spahija sa timarima živelo je u Rumeliji, a sedamnaest hiljada u Anadoliji.⁵² Smatra se da je sto godina kasnije, za vladavine Sulejmana I, bilo šest hiljada kapukulu-konjanika, dvanaest hiljada janičara i četrdeset hiljada provincijskih spahija.

Da bi uspostavila timarski sistem i održavala trajnu i centralizovanu kontrolu, Porta je morala do najsitnijih pojedinosti da utvrdi sve izvore prihoda u provincijama i

⁵² Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo-de-Promontorio über den Osmanenstaat um 1475*, Sitzungsab. der Bayer. Akad. der Wissens., Phil.-His. Kl., II, 8, 1956.

sačini registre iz kojih bi se videla raspodela tih izvora. Neposredno posle osvajanja neke oblasti, a docnije svakih dvadeset, trideset godina, kada su promene u ubranom porezu bivale očigledne, Porta je u svaku pokrajinu slala no jednog svog opunomoćenika, koji se zvao *il-jazidži (Jazidžija)*, da utvrdi izvore prihoda. On je u detaljan registar (*defter*) upisivao ime glave svake porodice u svakom selu i približnu veličinu imanja, kojim raspolaže. Na kraju popisa, za svako selo ispisivao je ukupnu svotu novca koju je trebalo ostvariti od desetka, zatim *čift-resmi* — taksa na imanje koja je plaćana u gotovom novcu, a koju su hrišćani podmirivali pod nazivom *ispendža* — kao i od ostalih povremenih davanja, u koja su spadale globe ili ženidbeno-udadbene takse. Na taj način on je utvrđivao visinu prihoda koji bi trebalo da ostvari svako selo. Pošto bi takav registar bio upotpunjen, izdvajan je prihod sela predviđen za sultana (za centralnu, državnu blagajnu), vezire i begove, a ostatak je razdeljivan spahijama u vidu *timara* ili *zijameta*. Zijamet je u formalnom smislu bio subašino leno, sa godišnjim prihodom od dvadeset hiljada do sto hiljada akči. Posed sa kojeg se godišnje ubiralo više od sto hiljada akči zvao se *has*.

Potom je sastavljan još jedan, sumaran registar, koji je sadržao raspodelu prihoda sa hasa, zijameta i timara, dok je u kanun-nami, na početku onog prvog, detaljnog registra, navođena visina dažbina i uslovi pod kojima spahije u sandžaku imaju pravo da ih ubiraju. Seljak je svoje obaveze podmirivao u skladu s tim odredbama, a pružala mu se mogućnost da svoj status izmeni tek prilikom sastavljanja novih katastarskih spiskova. U slučaju spora, kadija se pri donošenju odluke rukovodio ovim registrima. Timar je bio nedeljiva i nepromenljiva jedinica.

Centralna vlada je po jednu kopiju svakog od tih registara čuvala u kancelariji nišandžije, odgovornog starešine. Drugu kopiju je dobijao beglerbeg provincije.

Površno posmatrana, institucija timara podseća na srednjovekovni evropski feudalni sistem. Pa ipak, postoje bitne razlike između ta dva sistema. Da bi uspostavila timarski sistem, osmanska država je morala da učvrsti svoju apsolutnu kontrolu nad zemljom, a toj kontroli nisu mogla stati na put nikakva prava privatnog vlasništva. Služeći se primerom ranijih muslimanskih država, osmanska vlada je svu obradivu seosku zemlju proglasila *mirijom*, carskom zemljom, to jest dobrima koja pripadaju državi. Jedini izuzeci su bili *mulkovi*, slobodna imanja, i vakufi, čiji je status sultan mogao no svom nahođenju da sankcioniše ili izmeni.

U takvom sistemu, obradiva zemlja je bila državno vlasništvo. Seljak koji ju je obrađivao imao je status naslednog zakupca, a kao nagrada za trud pripadalo mu je pravo na plodouživanje. Seljakova prava na zemlju prenosila su se sa oca na sina, ali bez dozvole nije mogao imanje preneti na drugo lice. Uticajne ličnosti, međutim, uporno su nastojale da ostvare prava privatnog vlasništva nad zemljom. Najkrupniji problem u društvenoj istoriji Osmanskog carstva, kao i ranije u abasidskom halifatu ili u Vizantiji, bila je borba između države i pojedinaca oko posedovanja zemlje. Kad god bi snaga države oslabila, površina zemlje koja se nalazila u privatnom vlasništvu ili koja je imala status vakufa naglo bi se povećala; odnosno, čim bi sultan uspostavio snažnu centralnu vlast, ukinuo bi prava na privatno vlasništvo i vakufe i ponovo zaveo državnu kontrolu nad zemljom. Bajazit I, a posebno Mehmed Osvajač, proslavili su se ovom vrstom reforme.

Kada je oko 1470. godine izvršio reviziju ukupnih zemljišnih poseda širom svoje imperije, Mehmed II je zaveo princip da se moraju vratiti državi svi vakufi koje prethodni sultan nije sankcionisao, odnosno čije zgrade više nisu postojale ili su izgubile svaku namenu. Na taj način je preko dvadeset hiljada sela i poljoprivrednih dobara

pretvoreno u mirijsku zemlju. Mehmed je tu reformu izvršio da bi povećao broj spahija sa timarima. U Anadoliji je, ipak, izvesna imanja ostavio u posedu pojedinaca i derviša, koja su im pripadala i u ranijim islamskim državama, ali je od svakog takvog posednika zahtevao da u vojsku šalje po jednog potpuno naoružanog konjanika. Za vladavine Mehmedovog naslednika Bajazita II nastala je reakcija protiv ovih reformi. Protivnici tih mera su tvrdili da se one kose sa šerijatom, te je glavnina privatnih poseda i vakufa vraćena ranijim vlasnicima. Selim I i Sulejman I, čiji su ogromni vojni poduhvati zahtevali sve veći broj spahija, obnovili su Mehmedovu politiku.

Godine 1528. oko 87 procenata zemlje imalo je status mirije. Naporedo sa povećanjem broja spahija u tom razdoblju, proširivala se i mirijska zemlja, i to na štetu starih zemljoposedičkih porodica i uleme. Što je više vojnih lica očekivalo da dobije timare to je država eksproprisala veće površine, ali je krajem šesnaestog veka ponovo počela da gubi kontrolu nad mirijskom zemljom. Osmanski istoričari smatraju da je to jedan od glavnih razloga opadanja Carstva.

U timarskom sistemu vladao je princip podeljene svojine, jer su pravo na istu zemlju istovremeno uživali država, spahije i seljaci. Spahija koji je držao timar, imao je izvesno pravo kontrole nad zemljom, i u tom svojstvu nazivao se „zemljoposedičkom“. U stvari, država nije davala spahiji samu zemlju, već ovlašćenje da od naroda prikuplja utvrđen iznos državnog prihoda na određenoj površini zemlje. Država mu je ustupala pravo na zemlju u vidu garancije njegovih prihoda.

Spahija je bio ovlašćen da sprovodi u delo nekoliko stvari. Starao se o primeni državnih zemljišnih zakona i mogao je zainteresovanim seljacima da iznajmljuje nenaseljenu zemlju pod ugovorom pošto od njih unapred

primi najamninu. Seljak je, sa svoje strane, pristajao da trajno obrađuje zemlju i da plaća razrezan porez. Međutim, nije mu bilo dopušteno da menja namenu zemlje, bilo da je reč o oranici, gradini ili livadi. Ukoliko seljak bez opravdanog razloga ne bi tri godine obrađivao svoju zemlju, spahija je mogao da je ustupi nekom drugom licu.

U slučaju da se neko nastanio na napuštenoj zemlji u ataru timara, spahija je od njega primao zakonom utvrđene fiskalne obaveze. Imajući za cilj povećanje površine obradive zemlje, država je nagrađivala svakog onog spahiju koji bi naseljavajući seljake na svom timaru proširio obrađene parcele.

Za svoje lične potrebe i održavanje stoke, spahija je dobijao jedan *čift* (baštinu) zemlje, čija je vrednost bila različita u raznim mestima i iznosila od 60 do 150 *dunuma* a pokatkad i vinograd ili voćnjak. Spahija, kao ni bilo koji njegov srodnik, nije mogao preuzeti u posed zemlju koju je držala raja, štaviše, u drugoj polovini šesnaestog veka spahijska imanja morala su se u celosti predati seljacima. Prema tome, spahija koji je uživao timar imao je položaj državnog činovnika sa obavezom da sprovodi važeće zemljišne zakone.

Glava porodice sa statusom raje imala je pravo na dovoljno veliki čift da se na njemu ishrani jedna porodica, ali više od toga nije mogao dobiti. Posle njegove smrti, sinovi bi zajedno obrađivali tu deonicu, jer se čift nije smeo deliti. Seljak koji je držao čift plaćao je spahiji *čiftresmi*, godišnju taksu u iznosu od dvadeset dve akče. Ovaj namet, koji je u početku ubiran umesto kulučenja, izjednačavao se sa vrednošću sena, stočne hrane, Drva i radnih usluga koje je u doba Vizantije seljak dugovao svom feudalcu. Kao što se vidi, Porta je nastojala da kulučenje u što većoj meri zameni plaćanjem utvrđenog iznosa u gotovom novcu.

Raja i timar

Država je spahiji davala izvesna prava nad rajom da bi mu i na taj način garantovala prihode. U najširem značenju reči, pojam raje, bilo muslimanske ili hrišćanske, podrazumevao je podanike proizvođače koji su, za razliku od pripadnika vojničke klase, plaćali dažbine. U užem smislu, raju su činili zemljoradnici, nasuprot gradskom stanovništvu i nomadima, koji su imali drukčiji status.

Spahija je sa timarom dobijao ne samo zemlju već i seljake na njoj. U petnaestom veku raja je predstavljala bitan činilac u svim poljoprivrednim poduhvatima, jer je obradive zemlje bilo više nego ljudstva koje je radilo na njoj. Malobrojnost seoskog stanovništva i obilje neobrađene zemlje na timarima bili su povod stalnih sukoba između timarnika, koji su pokušavali da jedan drugom preotmu raju. Spahija kome bi raja pobegla, gubio bi prihod, pa je upravo zbog toga zakon zabranjivao raji da napušta svoje prebivalište i odlazi na neko drugo mesto. Spahiji je davana mogućnost da u roku od petnaest godina prisili odbeglog seljaka da se vrati na njegovu zemlju, ali to nikako nije mogao učiniti bez kadijinog ukaza. Ako bi neko drugo lice, koje bi plaćalo desetak, došlo da radi na napuštenoj zemlji, spahija nije više mogao naterati odbeglog seljaka da se vrati, već je samo imao pravo da od njega traži čift-resmi. Ukoliko je taj seljak u međuvremenu počeo da se bavi nekim zanatom u gradu, bio je obavezan da spahiji plati naknadu koja se zvala *čift-bozan-akča* — namet zbog napuštanja zemlje — koji je iznosio godišnje nešto više od jednog dukata u zlatu. Međutim, spahija ga nije mogao prisiliti da se vrati.

Ovakve okolnosti su se, po svemu sudeći, izmenile u šesnaestom veku. Čini se da je stanovništvo Carstva naglo bilo poraslo jer je obrađivana veća površina zemlje. Iz zemljišnih registara za vladavine Sulejmana I se vidi da su

u to vreme obrađivane znatno veće površine zemlje nego ranije, što se može zaključiti na osnovu katastarskih popisa. Vrednost zemlje i prihodi sa nje povećali su se. Zakoni koji su zabranjivali seljacima da napuštaju zemlju nisu više bili tako strogi, naprotiv, podsticali su priliv stanovništva iz sela u gradove. Može se reći da je u tom razdoblju površina obrađene zemlje bila dostigla najviši stepen koji je dopuštala tehnologija onoga doba.

Država je spahiji davala još neka ovlašćenja: poveravala mu je odgovornost za red u selu. Polovina novca prikupljenog od seljaka na ime globe za sitne prekršaje pripadala je spahiji, a druga polovina sandžak-begu; međutim, pravo na određivanje kazni isključivo je imao lokalni kadija. Spahija je mogao da uhapsi prekršitelja, ali nije bio ovlašćen da mu presudi kaznu. Spahija je živio u selu koje je ulazilo u sastav njegovog timara i obavljao je svoje vojne dužnosti, ali se sam nije bavio poljoprivrednom proizvodnjom. Da bi spahija mogao živeti na selu, osmanske kanun-name su propisivale da seljak mora činiti spahiji izvesne sitne usluge. Bio je dužan da mu sagradi žitnicu, ali ne i kuću; zatim, morao je da prevozi spahijin desetak do njegovog ambara ili do pijace, ukoliko ona nije bila dalje od jednog dana putovanja. Seljak je, takođe, morao da kosi spahijinu livadu, ali ne i da seno prebacuje u njegovu štalu. Ukoliko bi spahija došao u selo, seljak je bio dužan da mu pruži trodnevno gostoprimstvo, koje je podrazumevalo i staranje o njegovom konju. Zakon je, uz to, odobravao običaj da seljak daruje spahiju o praznicima. U nekim oblastima sačuvao se običaj da seljak na spahijinom posedu radi jedan dan do tri dana.

U kanun-nami svakog sandžaka nabrojane su one dažbine i usluge koje je seljak bio dužan da čini, s tim što mu spahija nije mogao nametnuti nikakve druge obaveze. Porta je tome pridavala veliki značaj i činjenica je da glavne

odredbe u kanun-nami utvrđuju odnose između spahija i raje. Spahija koji je postupao suprotno tim propisima izlagao se opasnosti da izgubi svoj timar. Stoga se raja nesumnjivo nalazila u povoljnijem položaju od kmeta u srednjovekovnoj Evropi, a glavna razlika leži u činjenici što je osmanski seljak živio pod zaštitom centralizovane države i njenog nezavisnog zakonskog sistema. Pa ipak, sultanovi ukazi vezani za život raje koji potiču još iz petnaestog veka pokazuju da su spahije i begovi zloupotrebljavali svoja ovlašćenja. Nastojanja spahija da održe ranije feudalne običaje bila su potvrda tih zloupotreba. Seljaci su se žalili na nezakonite i preterano visoke globe, a posebno su stavljali prigovore na naviku sandžak-begova i kadija da borave u njihovoj kući pod izgovorom da održavaju red i gone sumnjiva lica, prisiljavajući ih da besplatno hrane ne samo njih već i njihovu mnogobrojnu pratnju i stoku. Seljaci su se, sem toga, žalili i na pokušaje spahija da od njih uzimaju novac u vidu nezakonitih nameta, kao i na njihova nastojanja da desetak prikupljaju u gotovom novcu, a ne u naturi. Sulejman I je izdao više ukaza kojima je zabranjivao takve postupke.

Glavninu podanika koji su pripadali raji činili su zemljoradnici vezani za timar ili has, ali su u okviru ove klase postojale socijalne razlike. Osmanski zakon, slično vizantijskom, delio je seljaštvo prema tome da li pojedini seljak drži ceo čift ili pola čifta zemlje, dok je bezemljaše razvrstavao zavisno od njihovog bračnog stanja, i na osnovu tih podataka razrezivan je porez raje. U negdašnjim vizantijskim i balkanskim zemljama, Turci su zatekli izvestan broj nepopisanih bezemljaša koji su se zvali *elefteri*, slobodnjaci. Raja koja je pobešla sa zemlje ili koja nije bila uneta u katastarske popise, pojedinci koji su napuštali roditeljski dom i neregistrovani nomadi tretirani su u osmanskom periodu kao jedna klasa. Bezemljaši su radili na timarima kao privremeni ili stalni poljoprivredni

radnici. Od ove druge grupe timarnici su primali desetak i ostale dažbine kojima je podlegala raja, a koje su bile razrezane prema broju dunuma. Ukoliko bi se bezemljaši na istom mestu zadržali tri godine, postajali bi raja tog spahije. Porta je uporno pokušavala da nastanjuje bezemljaše i nomade.⁵³

Robovi-napoličari obrazovali su posebnu vlast, čiji položaj veoma podseća na životne uslove kmetova u Zapadnoj Evropi. To su obično bili ratni zarobljenici ili kupljeni robovi koje su sultani i uticajni pripadnici vladajuće klase kao radnu snagu koristili na svojim imanjima i vakufima. Budući da lica u čiji bi posed dospela takva zemlja nisu mogla zapošljavati raj u unetu u katastarske registre, nastojali su da privuku nepopisanu raj u ili da na svojoj zemlji nasele robove koji bi je obrađivali. Većina imanja u posedu vladajuće klase bila je organizovana na takav način. Ovaj sistem je primenjivan od najranijih dana Osmanskog carstva, ali se rasprostranio tek početkom sedamnaestog veka.⁵⁴

I sama država je koristila napoličare za odgajanje pirinča ili druge poljoprivredne radove neophodne za podmirivanje potreba dvora i vojske. U nameri da obnovi napuštena sela oko Carigrada, Mehmed Osvajač je u njima naseljavao ratne zarobljenike, dajući im status napoličara. Njima je bilo zabranjeno da se žene izvan svog kruga, a imali su obavezu da državi predaju polovinu svoje žetve. U šesnaestom veku, ipak je većina napoličara prešla u redove raje.

Engleski putopisac H. Blaunt zabeležio je oko 1634. godine kako je svrha timarskog sistema da „ulije strah u

⁵³ Vidi Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğunda Göçebeleri iskân teşebbüsleri*, İstanbul, 1960.

⁵⁴ O. L. Barkan, *Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire ottoman aux XV et XVI siècles*, *Revue de la Faculté des Science Economiques de l'Université d'Istanbul*, II (1940), 198-254, 165-180.

narod koji živi u provincijama i natera ga da dobro obrađuje zemlju".⁵⁵ Jedan od glavnih zadataka ove institucije bilo je, u stvari, obezbeđenje javnog reda. Služba bezbednosti, koja je obuhvatala i sama sela, štitila je raju od razbojnika i gonila i kažnjavala prestupnike. Subaša i sandžak-beg bili su odgovorni za red u svojoj oblasti, te bi, s vremena na vreme, obilazili svoj sandžak da pohvataju pustahije. Sandžak-beg je imao isključivo pravo da izvršava telesne kazne koje bi odredio kadija.

Spahijska konjica

Prvenstveni zadatak timarskog sistema bio je da obezbeđuje trupe za sultanovu vojsku, to jest da održava velike konjičke snage, koje je kontrolisala centralna vlada. Spahija, uživatelj timara, negovao je svog konja, naoružavao se lukom i strelom, mačem, štitom, kratkim kopljem i buzdovanom i, ukoliko je dohodak sa njegovog timara premašao određenu svotu novca, ratovao je pod okloпом. Na svake tri hiljade akči timarskog prihoda, spahija je bio dužan da obezbedi po jednog *džebeliju*, kompletno naoružanog konjanika, dok je beg opremao po jednog džebeliju na svakih pet hiljada akči prihoda. Iz toga proističe da je početkom šesnaestog veka spahija sa prihodom od devet hiljada akči vojevao pod okloпом i davao tri džebelije i šator. Sandžak-beg je na taj način mogao imati veliku pratnju džebelija, i što je njegova pratnja bila veća, uživao je veći ugled. Veoma je teško stoga utvrditi brojno stanje spahijske vojske i broj džebelija.

Kada bi sultan naredio da se krene u ratni pohod, spahije bi se, pod zapovedništvom subaše, okupile pod sandžak-begovu zastavu. Sandžak-begovi bi se potom

⁵⁵ A Voyage into the Levant, y A Collection of Voyages and Travels... compiled from the curious and valuable library of the late Earl of Oxford, London, 1745, 533.

okupili pod zastavu beglerbega, a beglerbegovi bi se, u određeno vreme i na određenom mestu priključili sultanovoj vojsci. Potom bi sultan izvršio smotru svojih snaga, što je predstavljalo neku vrstu inspekcije. Spahije-timarnici služili su u lakoj konjici, a u bojnoj formaciji zauzimali su položaje na krilima obrazujući tako polumesec, što im je omogućavalo da brzo opkole neprijatelja. Kako ove trupe nisu dobijale platu iz centralne blagajne, a konji bi im se do izmaka leta izmorili, konjanici su nastojali da se vrate kućama početkom jeseni. Ratnička sezona je trajala od marta do oktobra, što znači da je osmanska vojska bila najslabija s jeseni. Svesni te činjenice, pojedine evropske vojskovođe, recimo Hunjadi, uvek bi je napadali u to doba godine.

Timari su se dobijali na molbu vojnog starešine. Sultan bi, zatim, na osnovu takvog zahteva izdao ukaz kojim se određuje vrednost timara budućeg spahije i, pošto bi se u sandžaku našao sličan upražnjen timar, beglerbeg bi podnosiocu molbe izdao *teskeru*, odnosno potvrdu. Molilac bi se sa teskerom zatim obratio centralnoj vladi i od sultana dobio povelju o ustanovljenju timara. Ovakav postupak je bio nezaobilazan kada se timar dobijao prvi put, ali su kasnije beglerbegovi, na osnovu sopstvenih povelja, mogli da dodeljuju timare u vrednosti do 5.999 akči u Rumeliji, a do 2.999 akči u Anadoliji. U petnaestom veku, i to naročito u pograničnoj oblasti, mnoge spahije su držale timare samo na osnovu potvrde koju bi im izdao sandžak-beg ili, čak, subaša. U šesnaestom veku, centralna vlada je pooštrila kontrolu nad dodeljivanjem timara. Uživalac timara, valja istaći, nije mogao izgubiti svoja prava bez sultanove zapovesti. Osmanski timarski sistem razlikovao se od evropskog feudalizma no ovoj jako centralizovanoj kontroli. Sem toga, u okviru timarskog sistema nije bilo nikakve hijerarhije ni vazalskog odnosa, za razliku od evropskog feudalizma.

Da bi neko lice moglo dobiti timar, moralo je pripadati vojničkoj klasi, dok je raji strogim zakonom bilo zabranjeno da uživa takvu mogućnost. Sin je postajao vojnik samo ako mu je otac bio pripadnik vojničke klase ili sultanov odnosno begov kul. Osmanlije su priznavale pripadništvo vojničkoj klasi i članovima odgovarajuće kaste u novoosvojenim državama, te su na taj način mnogi hrišćani koji su držali feude postali spahije sa timarima. Vremenom su oni sami ili njihovi sinovi prelazili u islam. U petnaestom i šesnaestom stoleću, slično janičarskom korpusu, robovi su sačinjavali veliki broj pripadnika spahijske konjice. Timare su mogli dobiti jedino oni Turci muslimani koji su bili vojni dobrovoljci ili oni koji su se podvigom istakli u ratnim pohodima, odnosno na granicama, kao i sledbenici pograničnih begova. Podaci iz 1431. godine za pograničnu oblast Albaniju pokazuju da su 16 procenata spahija bili bivši hrišćanski posednici feuda, 30 procenata Turci iz Anadolije, a 50 procenata sultanovi ili begovi robovi. Na kadije, ulemu i dvorske miljenike otpadala su preostala četiri procenta timara. Vremenom se broj spahija turskog porekla postepeno smanjivao. Sinovi preminulih spahija dobijali su timare slične onima kakve su držali njihovi očevi. Ako je, na primer, umrli raspolagao timarom čija se vrednost kretala između deset i dvadeset hiljada akči, njegov prvenac bi dobio timar sa prihodom od četiri hiljade akči, a drugi sin no rođenju timar od tri hiljade akči. Ukoliko je očev timar vredeo između dvadeset i pedeset hiljada akči, prva tri sina dobila bi timare u postupnoj vrednosti od šest, pet odnosno četiri hiljade akči. Očevi ni u kom slučaju nisu mogli ostaviti sinovima u nasleđe svoja lena kao u zapadnoevropskom feudalnom sistemu. Ukoliko svoje vojničke dužnosti ne bi obavljao sedam godina, spahija je gubio spahijski status i prebacivan je u katastarski registar namenjen raji, što će reći da je sada podlegao fiskalnim obavezama. Prema tome, krvno plemstvo bilo je

isključeno u timarskom sistemu. Ako bi spahija kome je oduzet posed ratovao sedam godina, mogao je, na osnovu zahteva vojnog zapovednika, ponovo dobiti timar.

U sastavu klase timarnika postojale su velike razlike. Begovi koji su dobijali imanja zvana *has* ili *zijamet* obično su prethodno službovali u Saraju. Beglerbegovi su ubirali između šest stotina hiljada i jednog miliona akči godišnje. Sandžak-begovi su držali posede zvane *has*, sa prihodom između dve i šest stotina hiljada akči, dok su subaše držale *hasove* ili *zijamete* koji su donosili od dvadeset hiljada do dve stotine hiljada akči prihoda. U petnaestom veku prosečni godišnji prihod spahije sa timarom iznosio je dve hiljade akči. U šesnaestom stoleću, taj iznos se popeo na tri hiljade akči.

U prvoj deceniji šesnaestog veka godišnji prihod sandžak-bega kretao se između četiri do dvanaest hiljada zlatnih dukata, dok je u istom razdoblju zarada najbogatijih vlasnika menjačnica i trgovaca u Brusi retko premašivala četiri hiljade. Begovi i imaooci *zijameta* obrazovali su najbogatiji sloj društva. Ovi odnosi su bili sasvim drukčiji u petnaestom veku, kada su prosečan spahija i janičar ili majstor-neimar, imali približno isti godišnji prihod, i to od trideset do četrdeset dukata. Za posebne zasluge, spahija je mogao dobiti povećanje od deset procenata vrednosti svog timarskog prihoda, te bi se na taj način njegov godišnji dohodak povećao na četiri stotine zlatnih dukata. Međutim, da bi dobio *zijamet*, spahija je morao učiniti nešto zaista izuzetno, jer je ova vrsta poseda gotovo isključivo bila rezervisana za sultanove robove ili begovske sinove.

Kasnije su begovi počeli zloupotrebljavati svoju vlast i timare su davali nepodobnim licima u naknadu za mito. Na taj način su u šesnaestom veku mnogi pojedinci iz redova raje postali spahije. Sulejman I nije imao dru gog izbora do da ozakoni ovakav priliv ljudi izvan klase, ali je naknadno

preduzeo oštre mere da ubuduće samo spahijski sinovi mogu dobijati timare. Stalna potražnja za timarima bila je u toku klasičnog razdoblja presudan činilac u unutrašnjoj politici Osmanskog carstva. Spahije kojima je bila oduzeta baština, kapukulu-trupe i dobrovoljci u pograničnim oblastima vršili su stalan pritisak zahtevajući timare.

Potreba za dodeljivanjem zemlje u vidu timara prisiljavala je državu da preuzima stalno nova osvajanja. Pripadnici kapukulu-trupa su, uz to, želeli rat da bi stekli posede, jer su timare i zijamete dobijali oni janičari koji bi se hrabrošću istakli na bojnopolju. Stoga je potreba za timarima bila ona sila koja je podsticala Osmanlije da proširuju svoje granice. Sem toga, postojalo je veliko suparništvo između anadolskih dobrovoljaca i uskoka duž granica koji su očekivali da dobiju lena, i spahija u zaleđu koji su već raspolagali takvim dobrima. Ta netrpeljivost je bila razlog što su pogranične snage u Rumeliji često zauzimale nepomirljiv stav prema centralnoj vlasti.

Problemom timara objašnjavaju se i nesuglasice između starih spahija u negdašnjim anadolskim kneževinama i tek uspostavljenog osmanskog režima. Osmanlije su ostavile zatečene posede nekim spahijama, a penzionisali su one u koje nisu imali poverenja, ali time nisu bila izgladnena trvenja između lokalnih spahija i onih pojedinaca kojima je sultan tek bio dao taj status. Na čelu pobune u Smirni i Saruhanu 1416. godine i karamanskih nemira koji su trajali od 1468. do 1511. godine stajale su lokalne spahije.

Za vreme buna prinčeva pod Sulejmanom I, iz ličnih razloga su se oko buntovnih carevića okupljali siromašni timarnici, lica koja su izgubila posed i ostali pojedinci što su čekali da dobiju timar ili penziju.

Samo je jedan deo državnih prihoda dodeljivan u vidu timara. Godine 1528. državni dohodak popeo se na 9.650.000 zlatnih dukata, od čega je 37 procenata razdeljeno spahijama. Oko 50 procenata pripalo je neposredno sultanu, što će reći ulilo se u državnu blagajnu. Veliki procenat te svote obezbedila su velika imanja, takozvani sultanovi hasovi. Ostatak su činili porezi koje su plaćali trgovci u gradovima, zatim carinske dažbine i prihodi iz rudnika. Jedino je centralna blagajna bila ovlašćena da prikuplja *džizju*, namet koji je plaćalo nemuslimansko stanovništvo, a koji je 1528. godine iznosio oko 750.000 zlatnih dukata. Veći deo prihoda centralne blagajne sultan je delio janičarima i kapukulu-konjici u vidu plate isplaćivane u gotovom novcu. Preostalom sumom podmirivani su izdaci za trupe koje su čuvale utvrđenja, troškovi oko izdržavanja Saraja i opravke javnih građevina.

Timari nisu dodeljivani samo vojnicima nego i dvorskim i državnim zvaničnicima, i to kao oblik plate ili penzije. Tako su timare i zijamete mogli dobiti čauši, muteferike i pisari zaposleni u državnim kancelarijama. Događalo se čak da sultan daruje svoje miljenike prihodom u vrednosti timara ili hasa, nazivajući taj dar „novcem za obuću" ili „novcem za stočnu hranu". U drugoj polovini šesnaestog veka porastao je broj timara koji su dodeljivani licima izvan vojničke klase i taj činilac je značajno doprineo raspadu ovog sistema.

Administracija i timarski sistem

Timarski sistem, od beglerbega do spahije, kao administrativna organizacija oličavao je sultanovu izvršnu vlast u provincijama. Spahijama je bilo povereno više administrativnih dužnosti. Oni su obrazovali neku vrstu policijskih snaga kojima su bili dužni da štite raju na selu i istovremeno su imali značajnu obavezu da prikupljaju porez

i primenjuju zemljišne zakone. Provincijskom administracijom rukovodio je beglerbeg, koji je zastupao sultanovu vlast u provinciji. On je presuđivao sporove među spahijama i sprovodio u delo sultanova naređenja. Beglerbegovi značajnih provincija, kao što je Egipat, imali su rang vezira i ponekad izvršnu vlast: mogli su da otpuštaju kadiju i izriču smrtne kazne.

Pod rukovodstvom beglerbega radili su *timar-deferdari* i *defter-ćehaje*, koji su rešavali sva pitanja vezana za timare, zatim *hazine-defterdari*, koji su se starali o izvorima prihoda namenjenih centralnoj blagajni. Svi ti zvaničnici imali su svoje posebne kancelarije. Činovnici kancelarija u nadležnosti beglerbega bili su organizovani na isti način kao u glavnom gradu: beglerbegovo veće sačinjavali su *ćehaja* — nastojnik, koji je vršio dužnost njegovog zamenika, *teskerdžija*, administrativni službenik, koji je obavljao poslove korespondencije, i pomenuti zvaničnici koje je imenovao sultan. U nadležnost beglerbegovog veća poglavito su spadala pitanja timara, parnice koje su vodile spahije i žalbe naroda. U slučaju potrebe gradski kadija je uzimao učešća u ovim raspravama.

Neki beglerbegluci bili su finansijski nezavisni. Pod beglerbegovim nadzorom, *hazine-defterdar* je sve troškove namirivao iz kase provincijskih prihoda i, pošto bi na kraju godine izvršio konačan obračun, višak novca je slao centralnoj blagajni.⁵⁶

Osnovna administrativna jedinica Osmanskog carstva od samog početka bio je sandžak. Izvestan broj sandžaka sačinjavao je beglerbegluk ili ejalet, a jedan od njih koji je nazivan „pašin sandžak“, bio je pod neposrednom upravom beglerbega. U sastav sandžaka ulazilo je više malih oblasnih jedinica poznatih pod nazivom *subašiluci*. Sam

⁵⁶ Vidi npr.. S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006 /1596-1597*, Mouton, Hague, 1969.

subaša živeo je u gradu i zapovedao spahijama koji su obitavali po selima u njegovom okrugu. Veća sela svakog sandžaka imala su zvaničnika, takozvanog *čeribašu*. On je organizovao spahije za vojni pohod i okupljao ih pod subašinu zastavu.

Delovi zemlje beglerbegovog hasa bili su razbacani po sandžacima, a delovi sandžak-begova poseda no subašilucima. Imanja, raštrkana u nekoliko sela ulazila su u sastav zijameta i spahijskih timara. Svrha ovakvog sistema bila je da se oblast beglerbegove kontrole proširi i spreči da iko zagospodari okrugom.

Provincije su bile podeljene na još jedan način, na *kadiluke* — administrativno-pravne oblasti kadija. Sam kadija je živeo u gradu a svoje predstavnike slao u pojedina mesta okruga i otvarao sudove. On je, pre svega, u svojstvu sudije primenjivao šerijat i kanun, ali je, u isti mah, bio dužan da vrši nadzor nad sprovođenjem sultanovih administrativnih i finansijskih naredbi. Imajući takvo ovlašćenje, bio je nadzornik finansijskog poslovanja, obavezan da bez odlaganja obavesti vladu o svakom protivzakonitom postupku administrativnih službenika. Izvršavajući sultanova naređenja, s vremena na vreme bi lično krenuo u inspekciju no provinciji.

Kadije su predstavljale stub osmanske uprave, a u petnaestom veku kadija je mogao biti unapređen u sandžak-bega ili beglerbega. Bilo je kadija koji su zloupotrebljavali svoja široka ovlašćenja. Kako je država ograničavala broj kadija, mnogi su se borili za taj položaj, baš kao i za timare. Dešavalo se da buduće kadije godinama čekaju na spiskovima aspiranata, te bi, čim bi dobili postavljenje, pregnuli da se obogate. Kadije su, docnije, postavljane samo na godinu dana: Sredinom šesnaestog veka, za kadije je u stotinama medresa širom Anadolije učilo tako mnogo polaznika da su postali težak teret za Carstvo; udružujući se

u bande, unosili su pometnju u gradove i pljačkali po selima.

Treći stub provincijske administracije bio je hazine-defterdar, koji je, kao i njemu srodan zvaničnik u centralnoj vladi, zastupao interese državne blagajne. Slično kadiji, bio je nezavisan. Imao je pravo da neposredno opšti sa prestonicom i da ulaže žalbe protiv beglerbega, kao i ostalih visokih činovnika. S druge strane, beglerbeg je mogao da otpusti svakog onog kadiju ili hazine-defterdara koji bi zloupotrebljavao svoju vlast, ali bi o tome morao odmah obavestiti glavni grad. To navodi na zaključak da je u provincijama postojao efikasan sistem proveravanja i ravnoteže. Centralizovana vlada je imala zadatak da no provincijama onemogućava one paše koje su težile prevelikoj moći.

Janičarski garnizoni stacionirani u važnim gradovima bili su još jedna sila koja je sprečavala lokalne vlasti da proizvoljno koriste svoju moć. Broj vojnika u ovim garnizonima kretao se od tri stotine do hiljadu pet stotina ljudi, zavisno od veličine grada, i oni su postupali isključivo na osnovu sultanovih naredjenja. Beglerbegovi nisu imali nikakvog uticaja na garnizone, koji su predstavljali sultanovu vlast nasuprot spoljnjem i unutrašnjem neprijatelju. Oni su smirivali sukobe između muslimana i hrišćana, pratili ambasadore prilikom njihovih putovanja i sprovodili karavane i novac, kada se prenosio u centralnu blagajnu.

Uporedo sa porastom nemira u drugoj polovini šesnaestog stoleća, teklo je i stacioniranje janičarskih garnizona no velikim i manjim gradovima. U sedamnaestom veku, kada je centralna vlast oslabila, adekvatna vlast u središtima udaljenih provincija, kao što su Alžir, Egipat i Bagdad, prešla je u ruke janičara, utirući tako put obrazovanju jedne nove vladajuće klase u provincijama.

III DIO

Privredni i društveni život

Glava XIV

Osmansko carstvo i međunarodna trgovina

Brusa kao središte međunarodne trgovine

Kada je u trinaestom veku osnovano veliko Mongolsko carstvo, Anadolija je postala glavni trgovački put između Istoka i Zapada. U to vreme su trgovci iz italijanskih pomorskih država dočekivali karavane sa Dalekog istoka i iz Irana ne samo u Pajasu na jugu i Trapezuntu na severu, već su isto tako putovali u unutrašnjost Anadolije, u Sivas i Konju. U doba Mongola postojao je carski drum koji je povezivao Tebriz sa Konjom preko Erzeruma, Erzindžana i Sivasa. Dvadeset tri veličanstvena karavan-saraja, koji potiču iz trinaestog veka, i danas stoje na putu između Sivasa i Konje. Sporedan krak carskog drumu između Sivasa i Carigrada nadmetao se sa morskim putem koji je vodio od Carigrada do Trapezunta. U to vreme su glavni trgovački artikli kojima su trgovali Istok i Zapad bile skupocene tkanine iz Flandrije i Firence, koje je na Istoku poglavito nosila gornja klasa, kao i razne vrste kineske i persijske svile.

U trinaestom veku Anadolija nije samo povezivala Evropu sa Istokom nego se preko nje obavljala i trgovina u

pravcu severa i juga, između hanata Zlatne Horde u istočnoj Evropi i arapskih zemalja. Začini, šećer i razne vrste tkanine sa juga razmenjivani su za krzna i robove sa severa. Italijanski trgovci su ovu robu prevozili morem, a muslimanski trgovci i kopnom, putujući iz Antalije u Konju i Sivas ili iz Alepa u Kajsariju, Sivas, Sinopu i Samsun. U tom razdoblju gradovi centralne Anadolije — Sivas, Kajsarija, Aksaraj, Konja, Amasija i Ankara — postali su značajna trgovačka središta.

Kada se u četrnaestom veku u Iranu raspalo Ilhanidsko carstvo i Osmanlije pokazale svoju moć u zapadnoj Anadoliji, političko, a s njim i trgovačko središte preselilo se u zapadnu Anadoliju, što je dovelo do promena u spletu trgovačkih puteva.⁵⁷ Brusa, koja je krajem četrnaestog veka bila ne samo političko već i trgovačko središte Osmanskog carstva, postala je najvažniji trgovački grad Anadolije i velika tržnica za razmenu robe između Istoka i Zapada. Oko 1391. godine stari emporijumi u zapadnoj Anadoliji, među koje su se ubrajali i Palacija, Altoluogo (Efes) i Smirna (Izmir), već su bili potpali pod osmansku upravu i povezali se sa Brusom. U to vreme su karavani iz Irana dospevali u ove morske luke ne samo preko Bruse nego i preko Amasije i Tokata, jer je Bajazit I, proširivši svoje granice na istok čak do Erzindžana, bio zagospodario i ovim karavanskim putem. Persijski karavani koji su prevozili svilu nisu više išli preko Trapezunta, već su češće putovali kopnom do Bruse. U petnaestom veku, gradovi Amasija i Tokat, koji su se nalazili na ovoj saobraćajnici, postali su posle Bruse najznačajnija ekonomska i kulturna središta u Anadoliji.

Bajazit je, 1391. godine, zauzeo Antaliju i Alaniju, glavne luke preko kojih se u južnu Anadoliju prevozila indijska i arapska roba. Trgovina sa ovim zemljama

⁵⁷ Vidi H. Inalcik, *Bursa and the Commerce of the Levant*, Journal of Economic and Social History of the Orient, III-2 (1960). 131-42.

obavljala se i duž drevnog kopnenog puta koji je dijagonalno sekao Anadoliju između Alepa i Carigrada prolazeći kroz Adanu i Konju. Ovim putem, koji je povezivao Brusu sa jugom, Osmanlijama je pošlo za rukom da potpuno ovladaju tek pošto su uništili Karamanide 1468. godine.

U to doba muslimanski trgovci su mogli bezbedno da putuju iz Arabije i Irana u Brusu. Za evropske trgovce, među kojima je bilo Venecijanaca, Đenovljana i Firentinaca koji su trgovali preko dva najznačajnija središta levantske trgovine, Carigrada i Galate, Brusa je bila najbliže tržište gde se kupovala roba sa Istoka i prodavale evropske vunene tkanine. Već 1333. godine Ibn Batuta je mogao da zabeleži kako je Orhan najbogatiji među turkmenskim sultanima u Anadoliji,⁵⁸ a samo devetnaest godina kasnije Đenovljani su sa Osmanlijama zaključili trgovinski sporazum. Krajem četrnaestog veka, Šiltberger je Brusu sa njenom trgovinom svilom i radinošću upoređivao sa Damaskom i Kafom, ističući da se persijska svila šalje iz Bruse u Veneciju i Luku,⁵⁹ koje su u to vreme bile središte evropske proizvodnje svile.

Trgovina persijskom svilom činila je osnovu razvoja i napretka Bruse. U petnaestom veku se evropska proizvodnja svile naglo proširila, dok je Brusa postala međunarodno tržište za osnovne sirovine ove radinosti, za svileno predivo izvanrednog kvaliteta, koje se proizvodilo u Asterabadu i Gilanu na severu Irana. Dž. Maringi, zastupnik u Brusi porodice Mediči i ostalih firentinskih kuća, zabeležio je 1501. godine da iz Irana svake godine stiže u Brusu veliki broj karavana natovarenih svilom. U svojim pismima on govori o nestrpljenju s kojim italijanski trgovci iščekuju dolazak ovih karavana, o navali pri kupovini robe i

⁵⁸ Gibb. (izd.), *The Travels of Ibn Battuta*, 450-52.

⁵⁹ J. E. Tefler (izd.), *Travels and Bondage*, London, 1879, 34.

o žestokom nadmetanju.⁶⁰ Trud se basnoslovno isplaćivao, jer je u Italiji svaki fardelo — oko 150 kg — donosio čistu zaradu od sedamdeset do osamdeset dukata. U Brusi se na oko hiljadu razboja dnevno tkalo po pet fardela svile. Cena svile je stalno rasla, sa pedeset akči po fardelu 1467. godine, skočila je na sedamdeset 1488, a 1494. na osamdeset dve akče. Prosečan karavan donosio je tovar od oko dve stotine fardela svile. Ha tabeli 4 navedeni su ukupni prihodi od carinskih dažbina na svilu u Brusi tokom pojedinih godina, na osnovu čega se može steći izvesna predstava o obimu uvoza.

ТАБЕЛА 4

Година	Приходи у златним дукатима
1487.	40.000
1508.	33.000
1512.	43.000
1521.	13.000
1523.	17.000
1557.	24.000

Naglo opadanje carinskih prihoda oko 1523. godine posledica je persijskih ratova, i mada posle sklapanja mira s Persijancima 1555. godine krivulja ponovo počinje da raste, daleko je ispod nivoa u petnaestom veku.⁶¹

Čak i pošto je Carigrad postao osmanska prestonica, Brusa je narednih sto godina i dalje važila za jedno od glavnih trgovačkih središta ovoga Carstva. Alep je, takođe, dugo vremena bio značajan centar trgovine svilom i takmac Bruse. Karavani sa tovarima iranske svile stizali su u Alep preko Erzeruma i dolinom Eufrata ili, češće, iz Tebriza

⁶⁰ G. R. E. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis* Cambridge, Mass., 1932, 122.

⁶¹ Vidi Harir u *Encyclopaedia of Islam*.

preko Vana, Bitlisa, Dijarbekira i Beredžika. Turci su između 1516. i 1517. godine zauzeli Alep i tako zagospodarili ovim putevima, te su se tada sva tržišta persijske svile dostupna Evropljanima našla u rukama Osmanlija. U šesnaestom veku oni su čak pokušali da persijskim središtima proizvodnje svile na severu, Širvanu i Gilanu, nametnu svoju neposrednu upravu.

Svila, međutim, nije bila jedini trgovački artikal koji se prodavao u Brusu. Mošusov miris, raven i kineski porculan činili su najveći deo roba koja je iz centralne Azije dospevala u Brusu, dok su persijski trgovci sobom odnosili evropske vunene tkanine, skupocene brusanske brokate, kadifu, a osobito zlatni i srebrni novac, koji je u Iranu imao veću vrednost.

Putopisac Bertrandon de La Brokijer ostavio nam je iz 1432. godine opis suvozemnog puta koji je vodio iz Damaska u Brusu. La Brokijer se u Damasku pridružio jednoj grupi hodočasnika i trgovaca koji su na povratku iz Meke putovali karavanom od tri hiljade kamila. U karavanu se nalazilo mnogo turskih uglednika kojima je sultan za vođu odredio jednog trgovca iz Bruse. Posle putovanja od pedesetak dana, La Brokijer je stigao u Brusu, gde je, pored firentinskih, zatekao i denovske trgovce iz Pere, koji su bili doputovali da kupe začine.⁶²

Robu koja se prevozila ovim karavanskim putem obično su sačinjavali laki i skupi artikli, kao što su začini, materije za bojenje, lekovi i tkanine. Oko 1487. godišnji prihodi od carina na šafran, gumlak i biber, na robu koja se uvozila u Brusu, dostizali su oko dve hiljade zlatnih dukata. Trgovina koja se obavljala karavanima isključivo je bila u rukama muslimanskih trgovaca, većinom iz Alepa i Damaska, od kojih su mnogi ulagali ogromne sume u svoje poslove. Godine 1500, na primer, jedan bo gati trgovac iz

⁶² Vidi moju studiju *Bursa and the Commerce of the Levant*, 137.

Damaska, no imenu Abu Bakr, prodao je u Brusi brodski tovar začina u vrednosti od četiri hiljade zlatnih dukata.

Mahmud Gavan, moćni vezir kraljevstva Bahmani u Indiji, svake godine je do 1480. slao svoje trgovačke zastupnike u Brusu da prodaju indijsku robu. Nekolicina njegovih agenata je čak 1481. prešla na Balkan da tamo trguje indijskim tkaninama i ostalim espapom.

Trgovac iz Firence Benedeto Dei tvrdio je da je oko 1470. godine sa ortacima kupovao u Brusi začine, pored pamuka i voska. Iz Maringijevih izveštaja takođe se vidi da je Brusa izvozila začine u Italiju, svededno koliko male bile te količine. Godine 1501. Maringi je pisao prijatelju u Firenci da je za njega nabavio tri vreće bibera i da mu, ako želi, može i više poslati. Ispostavilo se, međutim, da razlika između brusanske i firentinske cene bibera nije bila dovoljno velika u poređenju sa profitima koji su se mogli ostvariti u trgovini svilom. Maringi je 1503. zabeležio da se biber može prodavati po ceni od dvadeset sedam zlatnih dukata po *kantaru* — oko 56 kg — u Peri, u slučaju da sa drugih strana ne pristignu zalihe. Zvanična cena bibera u Jedrenu 1501. iznosila je samo osamnaest dukata po kantaru. Međutim, u to vreme Portugalci su već počeli da prevoze začine u Evropu neposredno iz Indije.

Osmanlije u indijski trgovački put

U šesnaestom veku, uprkos najvećim naporima, Portugalcima nije polazilo za rukom da preseku trgovačke puteve koji su iz Indije i Indonezije, preko Persijskog zaliva i Crvenog mora, vodili na Bliski istok. Čak su u drugoj polovini toga stoleća dozvoljavali da se začini namenjeni Bliskom istoku prodaju u Hormuzu.

Kada su 1509. godine Portugalci uništili kod Haula deo mamelučke flote, a mamelučki vladar se obratio za pomoć

osmanskom sultanu, Osmanlije su istog časa poslale u Suec materijal i ljudstvo za izgradnju brodova. Godine 1516. i 1517. oni su osvojili Siriju, Egipat i Hedžaz, dok su Portugalci uplovili u Crveno more preteći da zauzmu Meku i Medinu. Godine 1517. Selim I, koji se tada još uvek nalazio u Kairu, naredio je da se u Suecu izgradi flota koja bi isterala Portugalce iz Indijskog okeana, a 1517. i 1525. osmanski admiral Selman odbio je portugalske napade na Džidu i potom nastavio prodor ka Jemenu i Adenu.

Portugalci su no pravilu izbegavali otvorene sukobe sa Osmanlijama i, shvativši to, oni su prešli u ofanzivu. Tako su, 1538. godine, poslali konvoj od trideset brodova da isteraju Portugalce iz luke Diu u severnoj Indiji, ali je ovaj pohod propao uglavnom stoga što je bahmanijski sultan, lokalni muslimanski vladar, odbio da učestvuje u njemu plašeći se da su Osmanlije došle da uspostave svoju upravu u ovoj oblasti, a ne da njemu pomognu. Međutim, Osmanlijama je u to vreme pošlo za rukom da pokore Jemen i Aden.⁶³

Tokom šesnaestog stoleća u Osmansko carstvo su stizali začini direktno iz Indije i Indonezije. Uprkos povremenoj nestašici, evropski trgovci su na trgovima Alepa, Kaira, Carigrada i Bruse živo razmenjivali svoju robu za indijske proizvode. Godine 1554. samo su Venecijanci otkupili šest hiljada kvintala začina u Aleksandriji, a količina od dvanaest hiljada kvintala, koliko su oni 1560-1564. godišnje kupovali, bila je ista kao i u

⁶³ O osmansko-portugalskom sukobu na Indijskom okeanu vidi L. Dames, *The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century*, Journal of the Royal Asiatic Society, 1921, deo I; E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538*, nav. časopis, 1922, deo I; R. B. Serjeant, *The Portuguese of the south Arabian Coast*, Oxford, 1963; Hajji Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks* (prevof J. Mitchell), London, 1831; L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the Sixteenth Century*, Amsterdam, 1961.

vreme pre nego što je Vasco de Gama otkrio morski put u Indiju. Zbog toga je lisabonsko tržište povremeno zapadalo u krizu. Jedan portugalski uhoda upućen u Egipat izvestio je 1564. godine svoju vladu da je u Aleksandriju prispelo trideset hiljada kvintala začina.⁶⁴ Svake godine je u Džidu, morsku luku Meke, pristizalo po dvadeset brodova natovarenih začinima, te su se turski hodočasnici iz Meke vraćali snabdeveni začinima, bojama i indijskim tkaninama.

Godine 1526. prihodi od carina na začine koji su u Damask transportovani hodočasničkim karavanima popeli su se na 110.000 zlatnih dukata. Evropski trgovci su u samom Damasku kupovali jedan deo tih začina, a potom ih izvezili preko Bejruta, dok je glavina tovara odašiljana u Brusu i Carigrad, a odatle na Balkan i dalje na sever. Carinske uredbe u Brusi za 1545. godinu pokazuju da su evropski trgovci u ovom gradu kupovali začine, te su oko 1582. prihodi od carina na začine u Brusi dostigli svotu od 7.250 zlatnih dukata, četiri puta veću nego 1487. godine. Iz dokumenata se vidi da su sve do 1590. godine Venecijanci u Carigrad donosili štofove, a kupovali začine. Jedan ugarski trgovac prodao je 1547. godine u Brusi izvesnu količinu grube vunene tkanine, a kupio 110 kantara začina. Sredinom šesnaestog veka, međutim, Ugarska je počela da se snabdeva začinima sa Zapada.

U šesnaestom veku, začini su i dalje stizali iz Indije, ali ne samo preko luke Basre već i preko Crvenog mora. Dž. Eldred, koji je boravio u Basri 1583. godine, zabeležio je: „U luku Balsare (Basre) svakog meseca iz Ormuza uplove razni brodovi natovareni svakovrsnim indijskim proizvodima, kao što su začini, lekovi, indijske svile i pamučne tkanine.”

⁶⁴ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, 425-33.

Pomorske saobraćajnice koje su povezivale sirijske i egipatske luke sa Antalijom, Alanijom i Carigradom nisu bile manje značajne od suvozemnih puteva. Malipiero je, pišući sedamdesetih godina petnaestog veka, još uvek smatrao Antaliju središtem trgovine začinima u Maloj Aziji. Iz carinskih spiskova za 1559. godinu se vidi da je te godine ni manje ni više no pedeset brodova uplovilo u ovu luku, a svaki od njih je mogao da primi dvadeset do trideset trgovaca. Vlasnici ovih brodova većinom su bili muslimani. Na osnovu carinskih registara iz petnaestog i šesnaestog veka može se zaključiti da su glavni artikli koji su se iz Male Azije izvozili u Siriju i Egipat bili drvena građa, gvožđe i gvozdene alatke, brusanska svila, ankarsko sukno od kamilje dlake, pamučne tkanine, tepisi, prostirke, opijum, sušeno voće, krzno, vosak i katran. Iz Sirije i Egipta brodovima su se dopremali začini i indigo, egipatski lan, pirinač i šećer, kao i sirijski sapun. U to vreme su se carinski prihodi u Antaliji i lukama koje su zavisile od ovoga grada popeli na sedam hiljada zlatnih dukata godišnje.

Izvoz drvene građe iz luka južne Anadolije u Egipat bio je značajan znatno pre tog vremena. Na planinama Taurusa, veliki broj turkmenskih nomada, čije je staro plemensko ime vremenom zamenio naziv *tahtadži(je)*, drvoseče, bavio se obaranjem stabala, koja su potom eksportovana iz Antalije, Alanije, Finike i ostalih luka. Izvoz drvene građe bio je državni monopol, a carinski prihodi od tog artikla i katrana iznosili su 1477. godine 3.500 zlatnih dukata.

Sem toga, Antalija je bila i središte trgovine robovima, i preko te luke su se na jug izvozili beli, a uvozili crni robovi. Izvestan broj trgovaca iz Bruse koji su posredovali u ovoj tranzitnoj trgovini živeo je u Antaliji.⁶⁵

⁶⁵ O trgovini u Antaliji vidi moju studiju *Bursa and the Commerce of Levant*, 143.

Nakon osvajanja Egipta 1516. i 1517. godine, veći deo robe transportovao se direktnim morskim putem u Carigrad, te je drum koji je povezivao Antaliju sa Brusom izgubio svoj negdašnji značaj. U sedamnaestom veku Antalija će se svesti na beznačajnu lokalnu luku.

Egipat i Sirija su igrali presudnu ulogu u privredi Carigrada i Osmanskog carstva. Namirnice, kao što su pirinač, pšenica, ječam, začini i šećer, dopremene su za sultanov dvor jedrenjačama iz Egipta, a u šesnaestom veku Sirija je godišnje za turski dvor isporučivala 50.000 kg sapuna. Sudansko zlato je preko Egipta stizalo u Carigrad, dok je Blagajna u prestonici uzimala višak egipatskog dohotka u iznosu od pola miliona dukata godišnje. Centralna osmanska vlada je zahtevala da joj se taj iznos isplaćuje isključivo u zlatu. Ona je uz to postavljala Egiptu i druge finansijske zahteve. Tako je, na primer, 1532. godine Egipat poslao četrdeset hiljada zlatnih dukata kao poklon svetim gradovima Meki i Medini, dok je te iste godine za potrebe dvora izdato 13.866 dukata za šećer, začine i lekove, a 12.053 za nakit i tkanine. Bogate egipatske i sirijske provincije bile su jedan od glavnih izvora materijalne moći Carstva, pa su 1528. godine obezbedile jednu trećinu ukupnog dohotka turske države.

Stoga je savršeno razumljivo što su hrišćanski pirati, čija su se gusarska gnezda nalazila na Rodosu, Kipru i Kritu bez prestanka ugrožavali pomorski put između Aleksandrije i osmanske prestonice. U petnaestom veku Katalonci su bili najzaposleniji gusari u istočnom delu Sredozemnog mora. Do 1522. godine vitezovi sv. Jovana sa Rodosa gospodarili su putem koji je povezivao Carigrad sa Aleksandrijom. Posle osvajanja Egipta 1517. godine, bilo je apsolutno nužno da se osvoji Rodos. Sulejman I je, nakon duge opsade 1522. godine konačno zauzeo ovo ostrvo.

Da bi se zaštitili od gusara, osmanski brodovi su tim putem uvek plovili u konvoju, uz pratnju ratnih brodova.

Godine 1641, jedan Jevrejin no imenu Samuel opisao je kako je jedan konvoj od pedeset lađa napustio Carigrad i kako ih je dvanaest ratnih brodova sa admiralom sačekalo u Dardanelima, da bi ih zatim otpravili u Egejsko more.

*Osmansko carstvo i trgovina
na crnomorskom području*

Trgovina na crnomorskom području bila je jedna od najvažnijih grana osmanske privrede i dugo vremena nije imala stranih takmaca. Budući da su držali Dardanele, Turci su lako mogli odstraniti Italijane iz ove trgovine i tu oblast razviti kao sastavni deo svoje privrede svoga carstva, kao što su to učinili sa Egiptom ili Sirijom. Namirnice za snabdevanje Carigrada i egejskog basena, kao što su pšenica, riba, ulje i so, od davnine su dopremane iz severnog dela crnomorske oblasti. Pošto je osvojio Carigrad i učvrstio jaku kontrolu nad Dardanelima, Mehmed II je zabranio da se te namirnice izvoze u Italiju, dok su italijanski brodovi u Carigradu i Galipolju podvrgavani detaljnom pretresu. Kako su ti proizvodi pretežno sačinjavali trgovinu na Crnom moru, ovo područje trgovačke aktivnosti bilo je doslovno zatvoreno za strance. Osmanlije su 1475. osvojili luke Kafu i Azov u severnom delu crnomorskog basena, a Kilija i Akerman pali su im u ruke 1484. godine. Posle toga su u tu oblast iz vojnih razloga zabranjivali pristup strancima — što u to doba znači Italijanima. Italijanski brodovi koji su u petnaestom i šesnaestom veku plovili Crnim morem bili su ili venecijanske galije kojima se prevozilo vino sa Krita, odnosno Hiosa, ili brodovi sa bazom na Krimu, čiji su vlasnici Italijani postali osmanski podanici. U crnomorskim lukama, kao i u Moldaviji i Poljskoj, osmanski građani — Jermeni, naročito iz Kafe, Jevreji, Grci i Turci muslimani — počeli su od Italijana da preuzimaju levantsku trgovinu.

Dve godine pošto je, 1456, moldavski knez Aron III priznao osmansko sizerenstvo, sultan je moldavskim trgovcima dao izvesne povlastice, odnosno dopustio im je „da brodovima čiji su vlasnici trgovci dolaze u Akerman i slobodno trguju u Jedrenu, Brusi i Carigradu". U petnaestom veku, trgovina sa Akermanom i Kilijom donela je napredak kneževine Moldavije. Stari trgovački put koji je povezivao Kafu, Akerman i Kiliju sa Poljskom prolazio je preko Moldavije, te su se gradovi Sučava u Moldaviji i Lavov (Lemberg) u Poljskoj razvili u bogata stecišta trgovačke robe. Nastojanja Poljske da zagospodari Moldavijom, Akermanom i Kilijom ostala su bez uspeha. Kontrola nad ovim dvema lukama, kao i nad Kafom, za Turke je bila nužnost kako u privrednom tako i u političkom smislu.

Osmanski carinski registri za period od 1490. do 1512. godine pružaju iscrpne podatke o privrednom životu u Kafi, Akermanu i Kiliji, u tri velike prihvatne luke preko kojih su severne zemlje trgovale sa Sredozemljem.

Iz izveštaja za 1490. godinu se vidi da je za četiri meseca u Kafu bilo uplovilo sedamdeset pet brodova, od kojih je osam bilo grčkih, sedam italijanskih i jedan ruski („vasilan"), dok su preostalim komandovali muslimanski kapetani. Među muslimanskim vlasnicima brodova nalazila su se i dva osmanska državnika, Mesih-paša i Sinan-beg. Gotovo svi ti brodovi pristizali su iz Carigrada i Galate, Trapezunta, Azova, Sinope i Izmita. Bile su to uglavnom male lađe koje su u proseku mogle da prime robu trojice do petorice trgovaca.

Tim brodovima doplovilo je bilo sto pedeset sedam trgovaca, među njima šesnaestorica Grka, četvorica Italijana, trojica Jevreja, dvojica Jermena, jedan Moldovan i jedan Rus. Preostala sto tridesetorica bili su muslimani. Roba koju su oni doneli pretežno je poticala iz Carigrada i Bruse, iz južnog područja Crnog mora — Trape zunta,

Sinope, Kastamonije i Amasije — zatim iz središnje Anadolije, to jest iz Ankare, Sivrihisara, Bejšehira, Ušaka i Gerdesa.

Carigrad je ovim lukama služio kao tranzitno središte za evropske štofove, brusansku svilu, indijske začine i materije za bojenje, a posebno za pamučne tkanine iz zapadne Anadolije. Iz oblasti Kastamonije, čija je luka bila Sinopa, izvozili su se pirinač, gvožđe, pamučne tkanine i moher. Grad Tosija je bio važno središte proizvodnje mohera. Ova oblast je imala ne samo svoje lokalne proizvode već je služila i kao tranzitno središte trgovine indijskom i arapskom robom, kao što su svila, kana i druge materije za bojenje. Brokati protkani zlatom i razne vrste kadife, pored raznovrsnih svila koje su se tkale u Amasiji, gradu na putu svile koji je vodio iz Irana, prevozili su se brodovima preko Sinope u Kafu. Ova roba je svud bila na glasu, čak je bila tražena i na osmanskome dvoru. Međutim, i pamučne tkanine su bile značajne za tursku izvozna trgovinu. Merzifon, nedaleko od Amasije, postao je središte ove proizvodnje. Odatle je na hiljade truba pamučnih tkanina dopremano na Krim.

Pored navedene robe, u Kafu su dospevali i proizvodi iz zaleđa Trapezunta, i to poglavito vino, arak, lešnik i katarke za brodove. Glavni artikali centralne Anadolije koji se izvezili preko Kafe bile su pamučne tkanine, zatim moher i pirinač iz Ankare, opijum iz Bejšehira, kao i čuveni ćilimi iz Ušaka i Gerdesa. Iz egejskog basena dopremane su u Kafu masline, maslinovo ulje, pasulj, suvo grožđe, a osobito vino i sirće. Trgovci iz Bruse donosili su svilu, ćilime i boje.

Pamučne tkanine i sredozemni prehrambeni proizvodi bili su, pored vina, osnovni artikli koji su iz Anadolije, preko Kafe, izvoženi u Krimski hanat, Poljsku, Veliku kneževinu Moskoviju i u tatarske zemlje na području Dešt-i Kipčaka i Volge. Putem koji je povezivao Carigrad sa

Kafom prvenstveno su transportovani evropski štofovi i proizvodi koji su se izvozili iz arapskih i indijskih zemalja.

Kafa je bila glavna luka za izvoz na jug. Pšenica, brašno, loj, prečišćeno maslo, sir i med brodovima su sa Krima i iz Kubanske stepe prevoženi preko Kafe u Carigrad i bili osnovne prehrambene isporuke za ovaj grad i carski dvor. Godine 1600. samo su u jedan mah za dvorske kuhinje naručene dve hiljade kantara prečišćenog masla iz Kafe. Da bi se povećala proizvodnja žitarica i tako zadovoljile potrebe ovoga tržišta, aristokratija Krimskog hanata je osnovala kolonije u stepama, gde je naseljavala ruske zarobljenike kao poljoprivrednu radnu snagu. Polunomadi u severnom delu crnomorske oblasti takođe su gajili žitarice za izvoz.

Lov na morunu oko ušća Dona i proizvodnja kavijara bili su isto tako značajne privredne delatnosti ovoga kraja koji je snabdevao Carigrad i južne delove Carstva. Ranije su Venecijanci i Đenovljani brodovima prevozili brašno, ribu i kavijar u Italiju, dok je sada najveći deo ovih proizvoda odlazio za Carigrad. Država je uzimala deset procenata od ribljeg ulova, koji je uskladištavala ili usoljenu ribu u buradima prevozila brodovima. Do 1490. lovilo se godišnje oko sto hiljada moruna. Isporuke ribe, kavijara i meda neprestano su stizale u Kafu sa obala Čerkeske, preko luka Kope i Tamana.

Proizvodnja soli je bila tesno povezana sa industrijom ribe. Iz raznih rudnika na Krimu, a posebno iz solana u Sarukermanu kod Sevastopolja, upućivane su velike količine soli u Carigrad i Azov, gde su upotrebljavane za konzerviranje ribe. Krajem šesnaestog veka, krimski han je u proseku godišnje izvezio na tržište u Carigrad hiljadu do hiljadu dvesta tona soli.

Kafa i luke koje su od nje zavisile, Azov Kerč, Taman i Kopa, bile su centri trgovine robovima koje su hvatali

Tatari vršeći upade na rusku i poljsku teritoriju. Ti sužnji su obično dovođeni iz Tamana u Kafu, gde su razmenjivani za štofove, koje su anadolski trgovci dovozili na Krim. Činjenica da je osmanska država sredinom šesnaestog veka ostvarila na trgovini robovima godišnji prihod od sto hiljada dukata daje izvesnu predstavu o razmerama ovog tržišta. Taksa no robu iznosila je četiri zlatna dukata. Glavnina robova je upućivana za Carigrad, a jedan deo do Sinope i Inebolua. Do pojave Osmanlija trgovina robovima u Kafi nalazila se u rukama Đenovljana.

Tursko-tatarski narodi su preko Kafe otpremali na jug goveda, ovce, konje, konjsku opremu, čuvene tatarske lukove i strele, kao i safijan iz Kazana.

Međusobni kulturni afiniteti Osmanlija i muslimanskih stanovnika u oblastima severno od Crnog mora doprinosili su unapređenju trgovačkih i ekonomskih veza između ovih zemalja, a u petnaestom i šesnaestom veku Osmansko carstvo je uspostavilo trgovačke veze sa Rusijom. Sve do četvrte decenije šesnaestog veka, dobri odnosi između Krimskog hanata, Osmanskog carstva i Rusije išli su naruku osmansko-ruskoj trgovini. Moskovska roba transportovana je do Kilije i Akermana preko Černigova i Kijeva, a u Azov i na Krim preko Kurska, Belgoroda i Čerkeske. Krzno i gvozdene alatke činili su osnovne ruske izvozne proizvode, ali su, pored njih, na osmanskim tržištima već bili čuveni ruski lan, zubi morskog konja i živa. Rusi su 1497. godine, posredstvom krimskog hana, s kojim su se nalazili u savezu, dobili povlasticu da mogu trgovati u Osmanskom carstvu, te su se njihovi trgovci počeli da pojavljuju ne samo u Kafi, Akermanu i Kiliji nego i u Brusii. Ovi osmanski gradovi bili su glavna tržišta za plasman ruske samurovine i lisičine pre no što će se, u šesnaestom veku, Evropljani zainteresovati za tu robu. Prema osmanskom dvorskom protokolu, nošenje skupocenog krzna bio je znak najviše naklonosti i časti.

Godine 1492. Bajazit II je poslao papi na dar izvesnu količinu krzna i svilenih tkanina.

Kada su moskovski vladari uspostavili monopol na trgovinu krznom, osmanski sultan je naimenovao specijalnog dvorskog trgovca i sa akreditivnim pismom za cara poslao ga da u njegovo ime kupuje krzno. Sultan je, na primer, 1577. godine otpremio u Moskvu nekog Mustafu Čelebiju sa četiri hiljade zlatnih dukata da nabavi krzno. Ruski car je, opet, slao svoje opunomoćenike u Tursku da u Brusu kupuju teški brokat protkan zlatom. Jedan ruski trgovac je 1512. godine kupio svilu i taft u vrednosti od osam stotina zlatnih dukata.⁶⁶

Trgovina između severa i juga obavljala se i preko luka Akermana i Kilije gde se prodavala ista vrsta robe kao u Kafi. Činjenica da je preko sto dvadeset artikala — od čaša za piće i pamučnog konca do ženskih svilenih haljina i papuča — izvoženo iz Turske ukazuje na tesne trgovačke veze između ovih luka i južnih oblasti. Iz carinskih registara se vidi da je za četiri meseca 1490. godine u Akerman uplovilo dvadeset pet brodova, među kojima petnaest grčkih, šest muslimanskih, tri italijanska, dok je jedan pripadao nekom Jermeninu.

Kilija je predstavljala značajno središte za tranzit vina koja su dopremana sa juga. U carinskim knjigama ovoga grada piše da se burad sa vinom, koja su u Kiliju dospevala iz Moreje, sa Krita i iz Trapezunta, „ne prodaju u Kiliji, no se, pošto se namire uvozne dažbine, upućuju u provincije Poljske i Moskve, gde se razmenjuju za tamošnje proizvode. Carinski prihodi od tranzitne trgovine ovom robom u oba pravca popeli su se na šest hiljada zlatnih dukata godišnje". U drugoj polovini šesnaestog veka osmanska vlada je monopol na trgovinu vinom dala slavnom levantskom Jevrejину Josifu Nasiju, koji je,

⁶⁶ F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, Istanbul, 1960, 166, 191-3.

zahvaljujući toj prednosti, stekao ogromno bogatstvo i političku moć. Pošto je Nasi i od poljskog kralja dobio koncesiju, njegovi zastupnici su proširili posao čak do Lavova, gde su izazvali zavist poljskih trgovaca. Carinski podaci govore da su Venecijanci donosili velike količine vina sa Krita, a kada su 1592. godine Osmanlije zabranile strancima pristup u Crno more, kritski trgovci vinom pokušali su svoju robu da upućuju u Poljsku preko furlanije.

Moldavska trgovina je koristila Kiliju i Akerman kao svoje izvozne luke. Većinu trgovaca u ovim dvema lu-ama sačinjavali su moldavski podanici rumunskog, jermenskog, grčkog, tatarskog ili jevrejskog porekla. Oni su izvozili pčelinji vosak, med, prečišćeno maslo, loj, a pre svega razne vrste kože. Sem toga, na sever su otpremali robu koja se tu donosila iz područja južno od Crnog mora. Iz Kilije su se, isto tako, izvozili na jug bakalar i šaran, usoljeni i u buradima, koje su lovili oko ušća Dunava. Rusi su u Akermanu trgovali noževima, krznom i konjskom opremom.

Veliki broj trgovaca iz Carigrada i muslimanskih trgovaca iz Anadolije prodavao je pamučne i svilene tkanine u Kiliji i Akermanu, kao i u Kafi. Iz balkanskih gradova Sofije, Provadije, Plovdiva, Jedrena, Nikopolja i Silistre stizali su u luke Kafe, osobito u Kiliju, mnogobrojni muslimanski trgovci, koji su tu uglavnom živeli od tranzitne trgovine začинима, brusanskom svilom i anadolskim pamučnim i vunenim tkaninama. U Kiliju je, isto tako, uvožena obuća koja se pravila u Jedrenu, zatim grube vunene tkanine iz doline Tundže u južnoj Bugarskoj, kao i vunene tkanine iz Soluna i Dubrovnika. Sve to govori da je Kilija bila značajan centar ne samo za razmenu balkanske robe već i crnomorske tranzitne trgovine, i da je služila kao središnja tačka Đurđevu, Hršovi, Tulči, Isak-čiji, Maćinu i Braili — lukama u donjem Podunavlju.

Durđevo je bilo glavno tržište robe za Vlašku i osmanske zemlje. Tu su vlaški i moldavski trgovci razmjenjivali goveda, kožu, so, konje, vlaške noževe, lan, med i pčelinji vosak za biber, vunene tkanine, svilu, pamuk i prehrambene proizvode iz Sredozemlja. Tulča je bila važna pijaca robova. U poslednjoj deceniji šesnaestog veka, prihodi od carina i ostalih dažbina koje su važile za sve luke zavisne od Kilije, uključujući i Akerman, popeli su se na trideset hiljada zlatnih dukata. Oko 1575. godine u Kafi je, ne računajući dažbine na trgovinu robovima, ostvaren carinski prihod od približno četrdeset pet hiljada zlatnih dukata.

Zbog tako razgranate trgovine, te oblasti su postale sastavni deo osmanske privrede. Bilo je lako i srazmerno jeftino transportovati tešku robu iz tih krajeva u Carigrad, čije stanovništvo nije prestajalo da se povećava.

Povrh svega, Crno more je imalo vojni značaj. Za vreme persijskih ratova, velike količine žitarica brodovima su prevožene iz luka na Dunavu u Trapezunt, dok su gvozdena đulad iz Kigija, kod Erzeruma, preko Trapezunta upućivana Crnim morem i potom uzvodno Dunavom na ratišta u Ugarskoj.

Trgovina sa Evropom

Trgovinu Osmanskog carstva za zapadnim hrišćanskim svetom obavljale su do 1569. godine italijanske države, poglavito Venecija, i sve dok je Venecija bila glavna pomorska sila na Sredozemlju, ostale hrišćanske države kao ni Turci nisu mogle da izmene takvo stanje.

Pošto Venecija nije gospodarila samo trgovinom na Levantu već je na tom području imala i svoje kolonijalno carstvo, njeni odnosi sa Turcima bili su izuzetno složeni. Širenje Osmanskog carstva na štetu Vizantije značilo je za Veneciju gubitak trgovačkih teritorija koje je ona do tada

eksploatisala kako je htela, oslobođena svih dažbina i svake kontrole. Lokalna uprava u najvažnijim mestima na Levantu, koji je zahvatao prostor od Azova do Aleksandrije, davala je Veneciji i Đenovi trgovačke povlastice. Ove su potom zidovima ograđivale levantska naselja i pretvarale ih u utvrđene baze pod svojom administracijom. Osmanlije, međutim, rešeni da zagospodare selom tom oblašću, želeli su da tim krajevima nametnu svoju vlast.

Sa širenjem Osmanskog carstva u četrnaestom i petnaestom veku, i Venecija se, u želji da ojača svoj položaj prema ovoj novoj sili, opredelila za agresivnu politiku. Nastojala je da zaposedne svaku onu priobalnu oblast koju su Turci ugrožavali, i tako je u četrnaestom i petnaestom veku postala gospodarica najvažnijih strategijskih tačaka u Albaniji, Moreji i na Jonskom moru. Sem ovih područja, zauzela je Egejska ostrva, a 1489. godine i Kipar. Između 1423. i 1430. godine držala je Solun i čak razmatrala mogućnost da zauzme Carigrad pre no što to Turci učine. Venecijanci su se, u isti mah, trudili da se prilagode novim uslovima i iz trgovine sa Osmanlijama izvuku korist. Sve dok njihovi životni interesi nisu bili dovedeni u pitanje, nastojali su da izbegnu otvoreni rat sa Turcima.

Protiv ove velike sredozemne pomorske sile Osmanlije su koristile raznovrsnu taktiku. Kada je, za vladavine Bajazita I, sukob dostigao zenit, Turci su blokirali Bosfor izgrađivši tvrđavu Anadolu Hisari na mestu gde je more najuže. U Galipolju su podigli slično utvrđenje i unutrašnju luku opasanu zidom, gde su usidrili malu ratnu flotu. Godine 1416. Venecijanci su se pojavili pred Galipoljem, spalili osmansku flotu i pokušali da prodru u unutrašnju luku kako bi razorili celu pomorsku bazu. Ovim moreuzom konačno će zagospodariti Mehmed II.

Osmanlije su saradivale sa Đenovom, suparnicom Venecije. Oni su Đenovljanima dali *kapitulacije* još 1352. godine i odobrili im dugoročni monopol na eksploataciju stipse u Manisi, glavnom izvoru ovog sredstva potrebnog evropskoj tekstilnoj proizvodnji. Đenovske kolonije u zapadnoj Anadoliji — Foča i ostrvo Hios — postale su izvozne luke za anadolsku trgovinu. U naknadu za tako blagonaklon postupak, Đenovljani su u odsudnim trenucima slali svoje brodove u pomoć osmanskim suvozemnim snagama, naime 1421. i 1444, kada su im prevezli trupe preko Dardanela, koji su se u to vreme nalazili pod venecijanskom upravom. Tokom opsade Carigrada 1453. godine, Đenovljani su poštovali neutralnost.

U borbi protiv Venecije, Osmanlije su pribegavale i ekonomskoj taktici. Obnavljajući Venecijancima trgovačke povlastice i dopuštajući im da trguju žitom, ubedili su ih da treba da učine izvesne ustupke i smanje svoj ratni potencijal. Budući da je žito iz Anadolije, Makedonije, Trakije i Tesalije imalo izvanredan značaj ne samo za grad Veneciju sa ostrvima nego i za celu dolinu Poa, Bajazitu I se pružila prilika da kao političko sredstvo vešto iskoristi trgovinu žitom. Da bi, pre nego što će opsednuti Carigrad, odobrovoljio Venecijance i otupio njihovu budnost, Mehmed II im je podario dozvolu za izvoz žita. Nakon pada Carigrada pohitao je da Veneciji da kapitulacije, dozvoljavajući venecijanskim trgovcima slobodnu trgovinu u svojoj državi, pod uslovom da plaćaju carine koje su iznosile samo dva odsto od ukupnog prometa.

Politička zategnutost u Moreji i Albaniji konačno je nagnala Mehmeda Osvajača da se upusti u dug i opasan rat sa Venecijom, od 1463. do 1479. godine, koji ga je prisilio da preduzme ekonomske protivmere. Bacio je u tamnicu sve mletačke trgovce konfiskujući im svu robu. Istovremeno je tražio način da nastavi trgovinu sa Zapadom, podstičući Firencu i Dubrovnik da zauzmu mesto

Veneci je. Do tog doba otprilike, Venecija je, po pravilu, kupovala firentinske tkanine i prodavala ih na Levantu, tako da se u prvoj polovini petnaestog veka jedan od mletačkih duždeva mogao hvaliti kako je u Firenci nabavio šesnaest hiljada truba štofa koje je potom prodao na Levantu. Mehmed Osvajač je 1469. godine dao Firenci nove trgovačke povlastice. U to vreme je u Osmanskom carstvu trgovalo oko pedeset firentinskih kuća. Firentinski trgovci su sve življe poslovali i na brusanskom tržištu. Brusa je stoga postala trgovačko središte za prodaju firentinskih tkanina Anadoliji i Iranu, dok su firentinski trgovci u ovom gradu kupovali persijsku svilu. Mehmed II je održavao izvanredno dobre odnose sa Firentincima i čak pristajao da ide na pirove koje su Firentinci priređivali u Galati. I sam Lorenzo Mediči (1469—1492) poklanjao je veliku pažnju Osvajačevom prijateljstvu, jer je osmansko tržište bilo značajan izvor bogatstva za ovu porodicu. Pripajanjem Bosne i Hercegovine 1463. godine, Osvajač je otvorio nov direktan put do Firence preko Dubrovnika. Naporedo sa proširivanjem trgovine sa Firencem, drum koji je povezivao Dubrovnik sa Brusom, odnosno Carigradom, preko Foče, Novog Pazara, Jedrena i dalje ka Carigradu odnosno Brusi preko Galipolja, postepeno je bivao sve značajniji. Turci su strogo vodili računa o bezbednosti na ovoj saobraćajnici. Godine 1501. na primer, u blizini Foče ukraden je tovar svile, vlasništvo nekolicine Firentinaca. Sultan je smesta poslao svoje opunomoćenike, koji su pronašli jedan deo tovara i prisilili lokalno stanovništvo da plati ostatak.⁶⁷ Iz Dubrovnika je roba transportovana u Ankonu, slobodnu luku na papskoj teritoriji, a odatle odašiljana za Firencu. Sve veći broj osmanskih trgovaca — Grka, Jevreja i Turaka — koji su ovim putem prevozili svilu, začine i šećer na sajmove u Italiji, zadavao je Veneciji ozbiljnu brigu, na su

⁶⁷ Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, 120-1.

se čak širile glasine kako će se Ankona staviti pod zaštitu Osmanlija. Naselja duž ovog međunarodnog trgovačkog puta, kao što su Skoplje, Foča ili Mostar, prerasla su u svojevrstne levantske gradove. Još uvek selo, Sarajbosna (Sarajevo) uspostavila je trgovačke veze sa dalmatinskim lukama, sa Splitom i Šibenikom, ali ne i sa Dubrovnikom, i tako se razvila u veliki grad i središte Bosne. Slavni višegradski most preko Drine i mnogobrojni karavan-saraji spadaju među remekdela osmanske arhitekture iz šesnaestog veka izgrađena duž ovoga puta.

Najviše koristi od otvaranja balkanskog suvozemnog puta izvukao je Dubrovnik. Iako je Osmanlijama plaćala danak za vladavine Murata II, Dubrovačka republika je smatrala korisnim da sačuva dobre odnose sa Venecijom i svojim nominalnim sizerenom, ugarskim kraljem, pa je čak 1444. godine uputila krstaškoj floti nekoliko svojih brodova za borbu protiv Turaka. U to doba italijanska trgovina sa Balkanom, koja se poglavito sastojala u razmeni žitarica i pčelinjeg voska za zlato ili firentinske tkanine, mahom se obavljala morskim putem preko luke Arte. Kada su Turci proširili svoju vladavinu nad Bosnom i Hercegovinom i otvorili balkanski suvozemni put, Dubrovnik je dospao u potpunu zavisnost od Osmanskog carstva, te je njegov godišnji danak povećan na 12.500 zlatnih dukata. Kao država koja plaća danak, Dubrovnik je podlegao nižim carinama nego Venecija, dva odsto prema 4-5 odsto, koliko je Venecija bila obavezna da daje. Dubrovačka republika je postupno proširivala svoju trgovinu sa Osmanskim carstvom izvozeći na Zapad žito, pčelinji vosak, kožu, sirovu svilu i brusansku svilu, a uvozeći, kao i Venecija, prvenstveno vunene tkanine. Ovakva trgovina podsticala je razvoj tkačke radinosti u Dubrovniku, gde su prvi razboji počeli da rade u četvrtoj deceniji petnaestog veka. Pre no što će Turci otvoriti balkanski suvozemni put 1463. godine,

Venecija je nastojala da spreči uvoz vunениh tkanina na Balkan preko jadranske obale. Već u drugoj polovini petnaestog veka dubrovačka tkačka radinost se razgranala i dubrovačke vunene tkanine, mada ne visokog kvaliteta, dobro su se prodavale na trgovima u Carigradu, Brusi i Kafi. Skladište tkanina u Sofiji postalo je trezor Dubrovčana, a dubrovački trgovci su osnivali svoje kolonije u svim važnijim gradovi-ma na Balkanu — u Sofiji, Beogradu, Sarajevu i Jedrenu — kao i u Carigradu i Brusi.

Za vreme ratova između Venecije i Osmanskog carstva 1463-1479, 1499-1503, 1537-1540. i 1570-1573, Dubrovnik je igrao posredničku ulogu. Zahvaljujući tome, dubrovačka pomorska trgovina je procvetala, a njena trgovačka flota, čiji je kapacitet početkom šesnaestog stoleća iznosio dvadeset hiljada tona, dostigao je oko 1580. godine šezdeset pet hiljada tona. U razdoblju od 1537. do 1540, Dubrovnik je izrastao u ozbiljnog suparnika Venecije u trgovini začинима koja se obavljala između egipatskih i sirijskih luka, s jedne strane, i Srednje Evrope i Nemačke, s druge strane. Fugeri i Ulšteteri slali su svoje poverenike u Aleksandriju preko Dubrovnika, čiji su brodovi prevozili začine koje su oni kupovali. Dubrovčani su u Londonu 1531. godine na svoje lađe utovarili dvadeset pet hiljada truba grubog sukna za turska tržišta, pošto su u London iz Grčke bili prevezli suvo grožđe i vino.

Dubrovačka republika je ekonomski zavisila od Osmanskog carstva. U vreme kada se Osmansko carstvo ekonomski vezivalo za Italiju na zapadu, i Dubrovnik je napredovao pod sultanovom zaštitom. A kada je, u sedamnaestom stoleću, Turska postala privredno zavisnija od atlantskih država, Dubrovnik je počeo da opada.

Čim bi prestali politički ili vojni sukobi, Turci su bez oklevanja obnavljali trgovačke povlastice Veneciji. Ova republika je od samog početka gospodarila trgovinom

začinima u egipatskim i sirijskim lukama, a 1546. godine Turci su joj dali monopol na korišćenje rudnika stipse, pod uslovom da im u naknadu da dvadeset pet hiljada zlatnih dukata. Uprkos ratovima i sukobima, venecijanski privredni život u šesnaestom veku i dalje je, uglavnom, napredovao. Venecijanski brodovi na putu za levantske luke plovili su natovareni vunanim tkaninama, venecijanskim svilenim brokatima i satenima, hartijom, predmetima od stakla i ogledalima, a iz Egipta i Sirije donosili su začine, lekove, prirodne boje, svilu i pamuk. Iz Anadolije i Rumelije prevozili su žito, kožu, vunu, pamuk i svilu.

U šesnaestom veku levantski trgovi pod osmanskom upravom postali su bogatiji i privlačniji nego ranije, a u drugoj polovini tog istog stoleća Francuska, Engleska i Holandija počele su živo da trguju u ovim područjima, potiskujući dubrovačku i venecijansku trgovinu isključivo na Jadransko more.

Sulejman I je saradnju sa Francuskom protiv Habsburga smatrao okosnicom svoje politike prema Zapadu. Kada je zauzeo Egipat i Siriju 1517. godine, Selim I je obnovio trgovačke povlastice Francuzima, koje su im ranije bili dali mamelučki sultani. Sulejman I je to učinio prilikom svog stupanja na presto. Februara 1536. godine Žan de La Fore i Ibrahim-paša povelili su pregovore o širim kapitulacijama, koje međutim, sultan nije potvrdio, verovatno stoga što je u martu Ibrahim pogubljen. Prve punovažne francusko-osmanske trgovačke povlastice datiraju od 18. oktobra 1569. godine.⁶⁸ Njima je jedna zapadna monarhija prvi put dobila one povlastice sa važnošću za celo Osmansko carstvo koje je pre toga isključivo uživala Venecija. Docnije će trgovačke povlastice date Francuzima poslužiti kao uzor za sklapanje

⁶⁸ Vidi *Imtiyāzāt y Encyclopaedia of Islam*.

sličnih sporazuma sa Engleskom, Holandijom i ostalim evropskim državama.

Francuska je odmah počela da konkuriše Veneciji. Francuski konzuli u Osmanskom carstvu imali su svoje rezidencije u Carigradu, Aleksandriji, Bejrutu i Tripolisu u Libanu. Francuski brodovi koji su plovili na Bliski istok prevozili su normandijske tkanine, hartiju i nemačku gvoždarsku robu, dok su u povratku nosili toware vune, pamuka, konca i štofova, pamučnih tkanina i ćilimova iz Anadolije, a iz Alepa i Damaska svilu, začine, esenciju za parfeme, lekove i moher. Po završetku rata između Osmanlija i Venecije 1570-1573. Francuska je počela da potiskuje Veneciju sa Levanta. Početkom sedamnaestog veka u trgovini na Levantu učestvovalo je oko hiljadu francuskih lađa a robni promet popeo se na trideset miliona livri, što je predstavljalo polovinu vrednosti ukupne francuske trgovine. Pod francuskom zastavom su trgovali i drugi evropski trgovci, a osobito Englezi i Holandani.

Osmanlije su trgovačke povlastice bez izuzetka koristili kao političko oružje. Oni su, recimo, štitili kalviniste u Francuskoj u borbi protiv prošpanske Katoličke lige, a kad je Marsej, središte levantske trgovine, podržao Ligu, sultan je Francuskoj ukinuo trgovačke olakšice, a severnoafričkim gusarima dopustio da napadnu grad. Po ustoličenju Anrija IV, Osmanlije su obnovile povlastice Francuzima, pa je francuska trgovina tada dostigla najviši domet.

Sulejman I je još 1553. godine engleskim trgovcima dozvolio slobodnu trgovinu u Osmanskom carstvu, ali tu povlasticu oni nisu odmah iskoristili. Nadajući se da će neposrednom trgovinom doći do jeftinijih začina, tragali su za drugim putevima, a posebno ih je zanimala saobraćajnica koja je od Moskve preko Irana vodila do Hormuza. Zadatak jednog izaslanstva koje su Osmanlije poslale šahu 1562.

godine bio je da spreči ovakvo skretanje puta trgovine. Turci su 1578. najzad osvojili Azerbejdžan i Širvan, na su tako zagospodarili i tim putem. Engleski trgovci su se u to isto vreme ponovo obratili sultanu. Kako im je Španija bila zajednički neprijatelj, engleska i osmanska vlada jasno su uvidale prednost jednog takvog približavanja, te je sultan, uprkos nastojanjima Francuske i Venecije da ga spreče u tome, dao Englezima prvu trgovačku povlasticu 1580, a drugu, još širu, 1583. godine. Kraljevskom poveljom, Elizabeta I je 11. septembra 1581. osnovala Levantsku kompaniju. Osmanska vlada je Englezima snizila dažbine na tri procenta, dok su Francuzi i osali stranci plaćali pet procenata sve do 1673, jer im je tek tada pošlo za rukom da ih smanje na tri procenta. Holandani su trgovali pod engleskom zastavom do 1612. godine, kada su i sami dobili slične trgovačke povlastice.

Englezi su se žestoko nadmetali sa Francuskom i Venecijom, koje su ranije uživale monopol u trgovini s Levantom. Engleski pirati, pokatkad udruženi sa alžirskim gusarima, počeli su da napadaju trgovačke flote, ali se na žalbe koje su pristizale povodom toga kraljica Elizabeta pravila gluva. Sem toga, Englezi su svoje vunene tkanine izvrsnog kvaliteta prodavali no niskim cenama, a uvoz engleskog kalaja i čelika bio je izvanredno značajan za proizvodnju turskog oružja. Stoga je venecijanska trgovina počela naglo da opada, dok se Francuska 1630. godine smanjila na polovinu, prepuštajući Levantskoj kompaniji da gospodari osmanskim tržištem. Engleski konzuli su se nastanili u Smirni, Carigradu, Alepu i Aleksandriji. Pokušaji Engleza u poslednjoj deceniji šesnaestog veka da prodru na Indijski okean nisu naneli štetu Levantskoj kompaniji, jer su mnogi poslovni ljudi u Londonu smatrali da je trgovina sa Levantom važnija. Englezi su 1596. godine kupovali začine u Egiptu i Siriji.

Merkantilističke zapadne države su, malo-pomalo, izmenile karakter osmanskih trgovinskih povlastica i privreda Carstva je postepeno počela da zavisi od Evrope. Turski državnici su smatrali politički opravdanim da podstiču sve veći priliv prerađene robe u svoje Carstvo, sa ciljem da njome zadovolje potrebe domaćeg tržišta i da samim tim državnoj blagajni obezbede prihode od povećanih carinskih obaveza. Tako je Levant postao otvoreno tržište za evropski komercijalizam. Pa ipak, budući da se roba koja se uvozila iz Evrope svodila na nekoliko artikala, poglavito na vunene tkanine, rude i hartiju, takvo stanje sve do devetnaestog veka nije štetilo domaćim esnafskim manufakturama. Tek posle industrijske revolucije u Evropi, trgovačke povlastice će doneti porazne posledice osmanskoj privredi.

Srebro i srebrni novac su u početku bili najvažniji artikli u trgovini sa Zapadom. Da bi podstakli slobodan uvoz ove robe, Turci su ukinuli sve carinske namete na srebro, te je od devete decenije šesnaestog veka jeftino evropsko srebro, koje je bilo preplavilo levantsko tržište, izazvalo takvu revoluciju u cenama da se osmanska privreda iz osnova uzdrmala, a s njom i tradicionalni temelji ove države i njenog društva.⁶⁹

⁶⁹ Vidi H. Inalcik, Remarks on an Essay on the Economic Situation of Turkey During the Foundation and Rise of the Ottoman Empire Belle-ten, XV (1951), 656-61; Ö. L. Barkan, XVI. Asrin ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri, Belleten, XXXIV (1970), 557-607.

Glava XV

Osmanski gradovi i mreža puteva, gradsko stanovništvo,
esnafi i trgovci

*Sistem imareta u razvoj Carigrada, koji prerasta u
trgovačko središte*

U tradicionalnoj imperiji Bliskog istoka, država se starala o javnim zdanjima, naime o izgradnji i održavanju kanala, nasipa, puteva, mostova i karavan-saraja, jer se smatralo da se unapređenjem trgovine i zemljoradnje obezbeđuje bogatstvo vladareve blagajne. Muslimanski historičar al-Tabari (umro 923. godine) zabeležio je kako su Sasanidi zastupali mišljenje da je suverenova osnovna dužnost da osniva gradove i sela i gradi puteve i mostove. U islamskom periodu ovu tradiciju je potisnulo shvatanje da je podizanje javnih zdanja izraz pobožnosti i dobročinstva, te se na takve građevine, čak i kada ih je gradio sultan, počelo gledati kao na nezavisne institucije van delokruga države.

Pridržavajući se tradicije Bliskog istoka, Osmanlije su nastojale da svoja središta — Brusu, Jedrene i Carigrad — preobrazu u velike gradove, povećavajući broj njihovog

stanovništva i omogućujući im da se razviju u trgovačke centre. To se najbolje ogleda na primeru Carigrada.

Pre osmanskog osvajanja, broj stanovnika u Carigradu bio je pao na trideset do četrdeset hiljada duša. Posle osvajanja, Mehmed II nije mogao sprečiti svoje vojnike u pljačkanju Carigrada zato što im je to garantovao islamski zakon, jer se grad nije dobrovoljno predao, ali je Osvajač želeo da svoju buduću prestonicu preuzme što je moguće manje oštećenu. Neposredno nakon osvajanja, Mehmed II je preduzeo korake da Carigrad preobrazi u najveći prestoni grad na svetu.

Prvo, nastojao je da privoli odbeglice da se vrate, obećavajući im povraćaj imovine, slobodu veroispovesti i slobodu rada. Osloboodio je one zarobljenike koji su pripali kao deo plena i naselio ih u Fanaru, poštedevši ih čak izvesno vreme plaćanja dažbina. Drugo, naredio je provincijskim upravama u Rumeliji i Anadoliji da nađu četiri hiljade porodica koje će se nastaniti u Carigradu, objavljujući da će novim prestoničkim žiteljima pokloniti napuštene kuće. Te porodice nisu morale biti muslimanske, ali je bilo neophodno da bar neko od njihovih članova bude bogat čovek, trgovac ili zanatlija. Daleko od toga da su ova njegova naređenja bila u potpunosti ispunjena. Osvajač je, zatim, vršio odbir među trgovcima, imućnim ljudima i zanatlijama iz značajnih gradova koje je pokorio i dovodio ih u Carigrad. Na taj način je u raznim delovima carskog grada naselio hrišćane iz Amasre (1459), Stare i Nove Fokeje (1460), Trapezunta (1461), Korinta i Argosa u Moreji (1458, 1463), Karamanije (od 1470. do 1480), Eubeje (1473) i Kafe (1475). Prema rečima jednog savremenika, Dž. M. Andolela, „za kratko vreme novi stanovnici su sebi izgradili prekrasne domove i crkve". Ovim prinudno naseljenim licima nije bilo dozvoljeno da napuštaju grad, ali ih je zato država oslobađala nekih nameta i radnih usluga.

U pokušaju da Carigradu pribavi značaj svetske metropole, Mehmed Osvajač je zvanično priznao duhovne vođe grčke pravoslavne, jermenske i jevrejske crkve, za čije je središte odredio svoj prestoni grad. Posle osvajanja Egipta, Selim I je morao ukinuti funkciju nagida kako se ovaj ne bi sukobio sa glavnim rabinom u Carigradu.

Tokom petnaestog i šesnaestog veka, Turci su podsticali doseljavanje Jevreja iz Evrope, smatrajući ih elementom koji razvija trgovinu i donosi bogatstvo. Za vladavine Mehmeda Osvajača, u Carigradu se bilo naselilo toliko Jevreja da su oko 1477. godine, iza muslimana i Grka, zauzimali treće mesto među gradskim stanovništvom. Da bi obezbedio prehrambene proizvode neophodne gradu i Saraju, Mehmed Osvajač je u trideset pet napuštenih sela oko Carigrada naselio tridesetak hiljada seljaka koje je zaslužnjo ratujući sa Srbima i Morejcima i, protivno ustaljenom osmanskome običaju, nametnuo im ropski status, kako bi ih sprečio da napuštaju svoje naseobine.

Popis stanovništva izvršen 1477. godine u Carigradu i Galati sadrži podatke navedene u tabeli 5.

ТАБЕЛА 5

Заједница	Број породица
Муслимани	9.486
Грко-православни	3.743
Јевреји	1.647
Јермени	434
Грци из Караманије	384
Европљани настањени у Галати	332
Немуслиманско становништво из Кафе	267
Цигани	31
<i>Укупно</i>	16.324

Ovim zaokrugljenim brojkama svakako nije obuhvaćena vojna klasa. U to vreme ukupan broj stanovnika Carigrada morao je iznositi između osamdeset do sto hiljada.

Izgradnjom *imareta* — bili su to gradski objekti koji su izdržavani приходима vakufa — Carigrad je dobio javne

službe i tržnice, i ta činjenica imala je značajnog udela u njegovom razvoju. Imaret, staru instituciju Bliskog istoka, Osmanlije su oživele prilikom izgradnje Bruse, Jedrena i ostalih gradova. U pitanju su zdanja koja se mogu svesti na džamije, medrese, bolnice, hanove, vodovodne instalacije, puteve i mostove, i koja su osnivana i podizana iz verskih ili humanitarnih pobuda. U njihov sklop su ulazile i one institucije i objekti koji su obezbeđivali njihovo održavanje, kao što su gostionica, čaršija, karavan-saraj, hamam, vodenica, bojadžinica, klanica ili aščinica. Verske i humanitarne ustanove obično su bile u blizini džamije, dok su se trgovačke zgrade nalazile u njenoj najbližoj okolini ili na nekom drugom podesnom i prometnom mestu. Imareti su bili bitan deo u planovima svih osmanskih gradova, dajući im osobeni karakter, a donedavno su dominirali vidikom i velikih i malih gradova u Anadoliji i na Balkanu.

Osnivači su svoje imarete najčešće organizovali kao vakufe. *Vakfija (vakuf-nama)*, dokument o osnivanju zadužbine, sastavljala se u prisustvu kadije, koji ju je uvodio u svoj registar, a sultan potvrđivao. Činjenica je da su u islamskom društvu gotovo sve zadužbine osnivane kao vakufi. Na taj način su trajno obezbeđivana sredstva za izdržavanje neke javne građevine ili institucije, jer su se prihodi vakufa, ostvarivani iz raznih izvora, redovno trošili u dobrotvorne svrhe, pri čemu se nije krnjio kapital. Prema nekoj vrsti pravne fikcije, jedino je Bog imao vlasnička prava nad vakufom, od trenutka njegovog osnivanja, te je, čak i kada su se vlade i države menjale, trajnost takve javne službe bila zagarantovana. U vakfiji, koju je kadija unosio u svoj registar, osnivač je određivao namenu svog vakufa, uslove i način na koji će se njime upravljati imenujući *muteveliju*, glavnog staratelja. Međutim, u Osmanskom carstvu država je kontrolisala i potvrđivala sve ustanovljene vakufe, jer su oni imali karakter slobodne imovine.

Vakuf je finansijski i administrativno bio autonomna fondacija. Darodavac je imenovao muteveliju, a ako je vakuf bio veliki, obično i *nazira*, glavnog nadzornika. Mutevelija je snosio odgovornost za sva pitanja povezana s vakufom, preduzimao je korake za prikupljanje i uvećavanje prihoda, a ostvarena sredstva koristio za ispunjavanje darodavčevih uslova, za plaćanje osoblja zadužbine i njeno održavanje i opravku. U svojstvu inspektora, nazir je utvrđivao da li se poštuju odredbe prema kojima je osnovana zadužbina, a jedanput godišnje glavni opunomoćenici i činovnici vakufa sastajali su se da razmotre da li su ispunili svoje dužnosti propisane vakfijom. Ovo telo je moglo postaviti zahtev za uklanjanje mutevelije. Država je kadiji, ili posebno imenovanom inspektor, poveravala zadatak da pregleda račune svakog vakufa, a sve te mere predostrožnosti imale su za cilj da se trajno sačuva prava uloga ove institucije.

Sistemom vakufa stvarali su se kulturni i trgovački kompleksi zgrada u Carigradu. Svaki važniji osmanski grad imao je veliku džamiju i bezistan, te je stoga, posle osvojenja Carigrada, kada je Aja Sofija pretvorena u glavnu džamiju prestonice, Mehmed Osvajač naredio da se podigne bezistan kao sastavni deo njegove zadužbine. Sa svojim kamenim kupolama i gvozdenim vratima koja su odoljevala vatri i pljački, Mehmedov bezistan je bio monumentalna građevina gde se čuvala ne samo skupocena trgovačka roba već i novac i nakit gradskih bogataša. Nad čuvarima vrata ovoga bezistana, nad noćnim stražarima i trgovačkim posrednicima, vodila je nadzor Porta. Dućani su bili izgrađeni sa spoljašne strane centralnog bezistana, a niz radnji raspoređenih duž obe strane ulice i bočno sačinjavao je jedinstvenu čaršiju gde su poslovali majstori jednog zanata i trgovci koji su prodavali istu vrstu robe. Čaršija je obično bila prekrivena kamenim svodom — takva je bila i

tržnica u Carigradu — ili su se dućani nizali duž staza pod vedrim nebom i u senci drveća.

Bezistan Mehmeda Osvajača imao je 118 radnji sa magazama, a na okolnim pijacama bilo je izgrađeno još 984 dućana. Sve je to sačinjavalo glavni poslovni centar Carigrada, danas poznat pod nazivom Kapali-čaršija (Pokriveni trg). Bezistan u kojem su trgovci mogli da se okupljaju i pohranjuju svoju skupocenu robu obično je zauzimao središnje mesto u razvoju gradova. Orban Gazi je još 1340. godine podigao takav jedan bezistan u Brusi, koji je do danas ostao trgovačko središte ovoga grada. U svakom velikom naselju na Balkanu, kao što su bili Beograd, Tatar Pazardžik, Plovdiv, Sarajevo, Sofija, Skoplje, Bitolj, Cep i Solun, trgovački centri su se razvijali oko bezistana. Evlija Čelebija, putopisac iz sedamnaestog veka, podelio je gradove na dve kategorije, prema tome da li imaju ili nemaju bezistan.

Mehmed Osvajač je 1459. godine pozvao vodeće ljude svoga carstva i svakom od njih naložio da izgradi imaret u onom delu grada u kojem sam to želi. Veliki vezir Mahmud-paša i, kasnije, ostali veziri podigli su veoma lepe imarete u centru Carigrada i oko Zlatnoga Roga. Zadužbine namenjene dobru naroda podizane su oko džamije i nosile su darodavčevo ime, a ubrzo potom gradski žitelji bi počeli da se naseljavaju u blizini imareta i da osnivaju nove četvrti. Tako je Carigrad stekao svoj turski izgled.

Između 1463. i 1470. godine Mehmed Osvajač je izgradio Veliku džamiju i oko nje osam medresa, osnovnu školu, biblioteku i bolnicu, dva hana i javnu kuhinju. Da bi ovim javnim institucijama obezbedio sredstva za izdržavanje, u neposrednoj blizini je podigao veliki trg sa 318 radnji. U medresama je učilo šest stotina polaznika, dok su hanovi mogli da prime 160 putnika dnevno. Putnici, đaci, sluge na vakufu i sirotinja iz okoline dobijali su obroke u javnim kuhinjama. Dvojica lekara, od kojih je

jedan bio specijalista za očne bolesti, a drugi hirurg, kao i jedan apotekar, radili su u bolnici, kojom su rukovodili upravnik i njegov zamenik. Dva bolnička kuvara gotovila su hranu pod nadzorom lekara. U bolnici su bila zaposlena još dva pomoćnika, koje su odredbe vakfije obavezivale da se lepo ophode sa bolesnicima. Bolnice su primale one bolesnike koji nisu imali novaca da pozovu lekara kući ili da kupe lek. Kasnije su izgrađene još dve bolnice, jedna za žene, druga za nemuslimansko stanovništvo. Jedanput nedeljno lekar je obilazio siromašne bolesnike u njihovim domovima i određivao im lekove. Ukupni dnevni troškovi bolnice, koji su iznosili oko pet zlatnih dukata, podmirivani su prihodima fondacije.

Mehmed Osvajač je osnovao još neke imarete u Carigradu. Doseljenici iz Bruse i drugih anadolskih gradova nastanili su se oko njegove zadužbine izvan gradskih zidina u Ejupu, i tako se razvila velika varoš čiji su vakufi imali devet džamija sa odgovarajućim institucijama. Da bi ove zadužbine imale od čega da se izdržavaju, Mehmed je u Carigradu izgradio nekoliko trgova (u Galati je postojalo 260 radnji, a u Carigradu 783, ne računajući dućane u bezistanu i oko njega), trinaest hamama, izvestan broj bojadžinica, pekara, magaza, voskarnica, radionica za ceđenje ulja i pedeset četiri mlina. Godišnji prihodi samo onih vakufa koji su deo svojih sredstava odvajali za održavanje Aja Sofije iznosili su trinaest hiljada dukata.

„Sultan Mehmed je“, tvrdi savremeni istoričar Nešri, „stvorio Carigrad.“⁷⁰ Njegovi naslednici na prestolu, Bajazit II i Sulejman I, pored niza sultanija i princeza, državnika, uleme i trgovaca onoga doba, doprineli su da se Carigrad brzo razvije, osnivajući imarete u ostalim delovima grada. U jednom zvaničnom popisu iz 1546. godine zabeleženo je da su 2.517 vakufa osnovala lica koja nisu imala veze sa

⁷⁰ I. Neshri (izd. Fr. Taeschner), 182.

carskom porodicom, a tokom narednog pola stoleća taj broj je uvećan za 1.600 novih vakufa.⁷¹ Osmanskim sultanima je pošlo za rukom da razviju Carigrad u veliku carsku metropolu. Carigrad je bio najveći grad u Evropi u prvoj polovini šesnaestog veka, kada se broj njegovih stanovnika popeo na četiri stotine hiljada, a po nekim pretpostavkama, u drugoj polovini toga stoleća njegovo stanovništvo je poraslo na osam stotina hiljada.⁷²

Snabdevanje grada hranom i vodom predstavljalo je krupan problem. Stoga je Porta pribegavala merama kojima je sprečavala priliv doseljenika, pa je u sedamnaestom veku broj carigradskih žitelja ostao nepromenjen. U to vreme, stanovnici koji nisu bili muslimani činili su 40 odsto carigradskog stanovništva, i Galata, gde je Evropljanima bilo dozvoljeno da se nastanjuju, postala je središte međunarodne trgovine. Sredinom sedamnaestog veka, Carigrad je imao 152 džamije, 126 medresa, sto karavan-saraja i oko hiljadu javnih zdanja koja su osnovali sultani, paše i pojedinci nižeg ranga.⁷³ Redovno snabdevanje grada, dvora i vojske prehrambenim proizvodima i obezbeđivanje sirovina neophodnih zanatlijama značili su krupan činilac u određivanju krutog monopolističkog karaktera privrede Osmanskog carstva, gde je Porta strogo kontrolisala trgovinu ovom vrstom proizvoda.

Da bi sprečila profiterstvo i inflaciju, kao i zloupotrebljavanje uvezene robe, država je regulisala i nadziravala sve, od udaljenog proizvođača do

⁷¹ Vidi Ö. L. Barkan — E. H. Ayverdi (izd.), *Istanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, Istanbul, 1970. Valja istaći da je veoma mali broj vakufa zasni-vao nove verske i humanitarne institucije s trgovinskim ustanovama koje su ih izdržavale. Ovi vakufi su, uglavnom, bili malih razmera.

⁷² R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII siècle*, Paris, 1962, 44-7.

⁷³ Ove brojke navodi Hüseyin Hezarfen (vidi Barkan-Ajverdi, Увод). Uporedi s neosporno preteranim ciframa koje daje Evlija Čelebija, R. Mantran, 353-7.

maloprodavca u Carigradu. Cene prehrambenih proizvoda utvrđivane su u trenutku proizvodnje; jedino oni posrednici kojima bi država dala to pravo, kupovali su ovu vrstu robe; i, najzad, zavodene su stroge mere za sprečavanje krijumčarenja. Namirnice su prebacivane do posebnih kapana na merenje i potom razdeljivane predstavnicima trgovačkih esnafa. Krupnim trgovcima i vlasnicima brodova konfiskovani su roba i lađe ukoliko bi bili uhvaćeni u krijumčarenju ili nezakonitom sticanju dobiti. Trgovac kome bi država dala povlasticu da u određenoj oblasti kupuje ovce ili žito za Carigrad obavezivao se, imenujući svog jemca, da će svake godine isporučiti određenu količinu ove robe.

Usled neophodnosti da se Carigrad snabdeva prehrambenim proizvodima, različite poljoprivredne oblasti Osmanskog carstva vezivale su se samo za jedno središte, i ovaj činilac je imao uticaja pri obrazovanju integrisane privrede. Činjenica da se sredinom sedamnaestog veka u carigradskim furunama svakodnevno peklo hleba od 250 tona žita, pokazatelj je obima potreba ovoga grada. Kabasti prehrambeni proizvodi, kao što su žitarice, ulje, so ili ovce, lako su transportovani do Carigrada, tako da se broj lađa koje su prevozile hranu u carigradske dokove povećao na dve hiljade godišnje. U Carigrad su neprestano stizali transporti pšenice, pirinča, šećera i začina iz Egipta, stoke, žitarica, jestivih masnoća, meda, ribe i kože iz oblasti severno od Crnog mora, žitarica i kože iz Tesalije i Makedonije, pored vina i ostalih sredozemnih proizvoda iz Moreje i sa Egejskih ostrva. Oblasti u neposrednoj okolini prestonice takođe su zavisile od carigradskog tržišta. Iz Tekirdaga je dopremana tračka pšenica, iz Konstance i Mangalije dobudžansko žito. Drvna građa se uvozila iz Izmita. Dobrudža, ničija zemlja u srednjem veku, postala je žitnica Carigrada, i u njoj je osnovano stotine sela, a u njenim su lukama izgrađena državna skladišta za žito.

Pirinač iz doline Marice i zapadne Trakije bio je osnovna namirnica koja se isporučivala dvoru i vojsci. Iz ravničarskih krajeva Bugarske, Makedonije i istočne Trakije, trgovački posrednici slali su za carigradsku klanicu redovne isporuke ovaca i goveda.

Carigrad je predstavljao ekonomsku spojnicu između pojedinih oblasti ne samo kao tranzitni i posrednički centar nego i kao izvoznik manufakturne robe. Moglo bi se zaključiti da je razmena pamuka iz Merzifona, Tosija, Tira, Bergame, Denizlija, Larendea, Bora i Nigdeja u Anadoliji za prehrambene proizvode iz Rumelije i severnih krajeva države namenjene Carigradu, podsticala proizvodnju pamučnih tkanina u ovim oblastima. Istovremeno se u Carigradu razvila proizvodnja gotovih odela, vunениh i svilenih tkanina. Trgovački trougao koji oivičavaju severni deo crnomorske oblasti, Carigrad i Anadolija bio je stecište ogromnih svota novca koji je priticao u osmansku prestonicu i oticao iz ovoga grada. Država je znatan deo svog dohotka trošila na dvor i vojsku u Carigradu, a velike količine tog novca odlazile su u Anadoliju i na Balkan.

*Mreža carskih drumova,
karavan-saraji i musafirhane*

Carigrad je bio krajnji cilj ne samo pomorskih no i karavanskih puteva. Sudeći no jednom izveštaju, u osmansku prestonicu pristizalo je godišnje šest do deset karavana iz Irana, dva iz Basre, a tri do četiri iz Alepa.⁷⁴ Svaka tri meseca karavani su odlazili iz Carigrada za Iran i centralnu Aziju. Po jedan karavan godišnje prispevao je iz

⁷⁴ La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du Sueur de La Boullaye-Le Gouz*, Paris 1653, navod Mantran-a (nap. br. 3),481 (nap. br. 2).

Dubrovnika, mesečno jedan iz Poljske, a sedmično jedan iz Smirne.

Tri važna drumna povezivala su Balkan sa Carigradom: drevni put *Via Egnatia* koji je polazio iz albanskih luka i pružao se preko Ohrida, Bitolja i Soluna; veliki vojni drum koji je prolazio kroz Beograd, Sofiju i Plovdiv; i put što je vodio iz donjeg Podunavlja preko Tundžanske doline i Jedrena. Karavanskim putem iz Irana i Anadolije stizalo se u Carigrad preko Bolua, Izmita i Gebzea. Drum što je polazio od Ankare ulivao se u njega nedaleko od Izmita. Hodočasnički put iz Arabije i Alepa sastajao se kod Gebzea sa drumom koji je vodio iz Irana, nakon prelaska preko Izmitskog zaliva kod Dila, nedaleko od Iznika. U petnaestom i šesnaestom stoleću, od Carigrada do Bruse obično se putovalo morem preko Mudanije, ali se čini da je u sedamnaestom veku put od Gebzea, preko dilskog pristaništa, do Bruse postao važniji. Tako je Carigrad preko Bruse bio vezan sa Fočom, zalivom Češme, Hiosom i Smirnom.⁷⁵

Iako je Carigrad postao najveće tržišno središte u Carstvu, Jedrene i Brusa nisu izgubili značaj. Naprotiv, postali su najveći gradovi i trgovačka središta na Balkanu i u Anadoliji.

Konstantin Jireček je o osmanskim saobraćajnicama zabeležio da „od pada Rimske imperije u Evropi nije bilo države koja toliku pažnju posvećuje sistemu svojih puteva”.⁷⁶ Osmanlije su sve vreme u dobrom stanju održavali Rimski drum od Carigrada do Beograda, popravljajući ga i kaldrmišući oštećene delove grubo

⁷⁵ O putevima u Osmanskom carstvu vidi R. Taeschner, *Das anatomische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I—II, Leipzig, 1924-6; O. Zirojević, *The Constantinople Road from Beograd to Sofia*, Beograd, 1970 (na srpskom jeziku).

⁷⁶ *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prague, 1877, 113.

tesanim kamenom sve do Beograda. Sem toga, u ovim krajevima su gradili i potpuno nove puteve. Pojedinin selima duž glavnih drumova stavljano je u zadatak da prave i održavaju puteve, a u naknadu za tu uslugu njihovi stanovnici su oslobođani vanrednih nameta. Kola koja su prevozila putnike mogla su za mesec dana da prevale put od Beograda do Carigrada. Selim II je 1566. godine tu razdaljinu savladao za dve nedelje.

U Rumeliji i oblasti severno od Crnog mora teška roba prevozila se teretnim kolima. U planinskim predelima, mazge su bile uobičajeno prevozno sredstvo. Tokom borbi za Beograd 1521. godine, država je u Anadoliji i Arabiji unajmila trideset hiljada kamila za transport teške vojne opreme. Oko deset hiljada teretnih kola prevozilo je brašno i ječam iz Podunavlja. Ne samo država nego i pojedini trgovci unajmljivali su od nomada kamile, konje i mazge. Persijski karavani su u proseku raspolagali sa tri do četiri stotine grla, ali ih je bilo i sa hiljadu, na i više. Ovu stoku pretežno su iznajmljivali turkmenski nomadi, koji su je i terali. Krajem petnaestog stoleća, konj za putovanje od Tebriza do Bruse i natrag mogao se iznajmiti za oko devet zlatnih dukata.

Da bi osigurali lako i bezbedno putovanje glavnim drumovima, sami sultani su duž puteva gradili posebnu vrstu prihvatilišta, koja su izdržavali vakufi, a najviše državne i dvorske činovnike su podsticali da isto to čine, dajući im u baštinu velika imanja. Poneka od tih prihvatilišta bila su veliki kompleksi nalik na imarete po gradovima, s tom razlikom što su u ovom slučaju glavne građevine bile gostionica, karavan-saraj i, pokatkad, most. Džamije sa pratećim karitativnim institucijama gradile su se tu retko. Murat II je, na primer, 1443. godine izgradio preko reke Ergene, nadomak Jedrena, veliki kameni most sa 174 luka, dug 392 metra. Kod samog mosta podigao je han gde su putnici mogli dobiti prenoćište i hranu, zatim džamiju i

medresu, a rashodi za pokrivanje troškova hana i održavanje mosta podmirivani su prihodom koji su ostvarivali jedna bozadžinica, hamam i više dućana. Car je te izdatke podmirivao i delom sredstava koja su davali jedan karavan-saraj, hamam i radnje što je izgradio u Jedrenu. U okolini prihvatilišta naselio je narod, poglavito turkmenske nomade, sa ciljem da čuvaju i održavaju most, a u naknadu za to oslobodio ih je nekih poreza. Na drugoj obali reke nastanio je *jaje*, vojnike iz redova seljaka. Vremenom se broj stanovnika ove male naseobine povećao, i tako je nastao grad Uzuncuprija, gde je 1456. godine živela 431 porodica. Drugi primer je imaret koji je Hersek Ahmed-paša (Hercegović, umro 1517) osnovao na putu što je vodio iz Carigrada u Damask, i to kod prve stanice nedaleko od Izmitskog zaliva. Kasnije je taj imaret prerastao u grad Hersek.

U četrnaestom i petnaestom stoleću, gospodari krajišta podizali su slične zadužbine u pokorenim zemljama, a ova jezgra će docnije prerasti u osmanska kulturna i administrativna središta. Grad Sarajevo razvio se oko imareta čiji je darodavac bio pogranični gospodar Isa-beg, dok je iz imareta koji je osnovao Minet-beg na drumu između Sofije i Jedrena nikao Tatar-Pazardžik, jedan od najznačajnijih trgovačkih gradova u Bugarskoj. U ovom istom mestu, pored vojnog puta koji je vodio ka središnjoj Evropi, veliki vezir Ibrahim-paša podigao je još jedan karavan-saraj koji je, prema rečima Evlije Čelebije, nalik na tvrđavu, dominirao gradom. Karavan-saraj je imao dve stotine soba i osamdeset posebnih odeljenja gde su ugledne ličnosti mogle boraviti sa svojim porodicama. Sobe su se nizale oko senovitog dvorišta punog razgranatog drveća, dok je spoljnje dvorište, sa veštačkim jezercetom u sredini, moglo da primi pet do šest hiljada konja. Sluge su danonoćno prihvatale putnike, ne praveći razliku među njihovim veroisповestima. Posle zalaska sunca, svakom

gostu bi doneli posudu čorbe, veknu hleba i sveću, a svaki konj je dobijao po torbak ovsu. Po završetku večernje molitve svirala bi karavansarajska muzika, a potom su se zatvarale kapije. Narednog jutra, pre no što će se kapija ponovo otvoriti, gostioničar bi glasno upitao namernike, koji su tu proveli noć, da li im je šta nestalo. Ukoliko bi otvorio kapije a da to ne učini, smatrao se odgovornim za svaku nestalu stvar, pa je morao sam da je nadoknadi.

Buzbek, izaslanik Svetog rimskog carstva, koji je 1555. godine putovao za Carigrad konjskom zapregom, opisao je karavan-saraj u Nišu, žaleći se da se tamo „ništa ne može učiniti nasamo; sve je otvoreno i svak može da vidi šta onaj drugi radi". Ali je zato visoko ocenio posebna odeljenja u hanu. „Ovaj han raspolaže sa više izvanrednih posebnih odeljenja za smeštaj gostiju. Svako ima pravo da ih koristi, bio hrišćanin ili Jevrej, bogataš ili siromah, svima su jednako dostupni. Osećao sam se tamo kao da se nalazim u dvoru nekog princa."

Mehmed Osvajač je u svojoj vakufiji zahtevao da se prema svim putnicima što odsednu u hanu koji je on darovao ima lepo postupati i da se svim njihovim potrebama mora udovoljiti. U hanovima su se tri dana besplatno dobijali hrana i smeštaj, a potom su putnici bili dužni da nastave put.

Ove zadužbine, osnivane na jednakim razmacima duž velikih drumova, dokaz su širenja osmanske civilizacije. U osmanskom periodu je samo u Bosni i Hercegovini bilo izgrađeno osamnaest karavan-saraja, 232 gostionice, trideset dva hana, deset bezistana i četrdeset dva mosta, među koje spadaju i takva arhitektonska remek-dela kakav je mostarski most, sagrađen 1566. godine, Kozja ćuprija kraj Sarajeva iz oko 1550. godine i most u Trebinju.

Zdanja neuporedivo skromnija no što su hanovi — bunari, česme, mesta za molitvu i male gostionice — podizana su, isto tako, duž glavnih puteva. Njih su, obično,

gradili mesni dobročinitelji, opet kao zadužbine. Jednom reči, namernici koji su se kretali drumovima od Carigrada do Damaska, ili od Erzeruma do Beograda, imali su na raspolaganju sve što im je bilo neophodno, i to uglavnom besplatno.

Bilo je paša koji su sa preteranim zalaganjem osnivali takve zadužbine. Veliki vezir Mahmud-paša, kada je uklonjen sa dužnosti 1637. godine, bio je optužen da je gradio nepotrebne gostionice koje su samo opterećivale narod.

Značajan činilac prilikom osnivanja vakufa bila je ustanova *temlika* — sultanovog darovanja prava vlasništva. Pozivajući se na ovu ustanovu, državnici ili žene na dvoru mogli su da se obrate sultanu s molbom da osnuju neku zadužbinu i da od njega, kao slobodno dobro, dobiju zemljišni pojas koji je u nekim slučajevima mogao obuhvatati više sela. To imanje bi, zatim, ostavili u baštinu sa dobrodetelnom namenom. Na taj način su ne samo obezbeđivali sebi spasenje na drugom svetu no istovremeno dugotrajna i sigurna sredstva za život svojih porodica i potomstva, imenujući ih za mutevelije ovih zadužbina. Potomci druge ili treće generacije uglednih ličnosti u Osmanskom carstvu živeli su često udobno i skrovito kao mutevelije vakufa, obrazujući posebnu vrstu zemljoposedničke klase.

Karavan-saraji i bezistani bili su dobro utvrđeni protiv razbojničkih provala. Buzbek je odbio da putuje suvozemnim putem od Budima do Beograda plašeći se pustahija koji su se zvali „hajduci“. Poznati su mnogi slučajevi otimanja državnog novca po carskim drumovima. U šesnaestom veku, bezbednost na drumovima bila je bolja no u sedamnaestom, kada ni carske trupe nisu mogle savladati bande pljačkaša naoružanih puškama. Oko 1647. godine razbojnik no imenu Kapa Hajdaroglu dejstvovao je u planinskoj oblasti nedaleko od Eskišehira, napadajući

karavane koji su iz Irana, Damaska i Smirne putovali za Carigrad. Tek posle najvećih napora, vlastima je pošlo za rukom da ga uhvate. Sredinom sedamnaestog veka, jedan razbojnik, hrišćanin, sa pet stotina ljudi izvršio je noćni napad na bezistan u Bitolju a da nije naišao ni na kakav otpor.

Zbog takvog stanja Porta je preduzimala mere obezbeđenja na drumovima — ustanovljavala je *zavije* i postavljala *derbendžije*, čuvarke klisura, u neposrednoj blizini planinskih tesnaca, gazova i mostova. Za javnu bezbednost, odnosno za održavanje određenog puta ili mosta, često se smatralo odgovornim celokupno stanovništvo nekog sela, a u naknadu za to oslobođano je izvesnih poreza. Vlasti su silom vraćale svakog onog derbendžiju koji bi napustio svoje stražarsko mesto. Sredinom šesnaestog veka država je naimenovala za derbendžije 2.288 seoskih porodica u Anadoliji i 1.906 na Balkanu. Zavije su bile ustanove koje su se prvenstveno starale o sigurnosti putnika na drumovima.

Zavije, koje su bile značajna institucija u Osmanskom carstvu, osobito no njegovom osnivanju, predstavljale su prototip imareta. Zavija je bila zadužbina namenjena smeštaju putnika u gradovima ili, češće, duž dalekih drumova i puteva van ljudskih naselja, koju je osnivao šejh ili derviš. Šejh odnosno derviš, osnivač zavije, dobijao je od svog vladara mali komad zemlje kao slobodno imanje i ostavljao ga u baštinu svojoj zadužbini. On i derviši, koji bi se oko njega okupili, obrađivali su zemlju i od ostvarene zarade izdržavali sebe i podmirivali troškove zavije. Njeni nasledni upravljači bili su šejh i njegovi potomci, slično mutevelijama na čelu drugih zadužbina.

Početkom osmanskog perioda zavije su igrale presudnu ulogu u kolonizaciji turskih naseljenika duž granica i u oblastima koje su Osmanlije pokorile. Derviši, odnosno

siromašni doseljenici koji su se predstavljali za dervişe, dolazili su iz Anadolije u novoosvojene krajeve, odabirali parče zemlje i tu organizovali zaviju, pošto bi od sultana dobili potvrdu da ta zemlja ima status vakufa i da je namenjena osnivanju zavije. Kako su žitelji na zaviji oslobođani poreza, novi doseljenici su jatovice stizali na to isto mesto, koje je tako postajalo jezgro novog turskog sela. Na taj način je nastala većina turskih sela osnovanih u četrnaestom veku u zapadnoj Anadoliji i na Balkanu. Ova zadužbinska dobra su u isti mah služila kao prihvatilišta tek prispelih doseljenika, pa čak i gazija.

Šejh, osnivač zavije, pripadao je jednom od mnogih verskih redova, ali je većina njih sebe ipak nazivala „ahijama“. U tek pokorenoj Trakiji ahije su osnovale na stotine zavija.⁷⁷ Ahizam je manje bio verski red a više društvena organizacija, i o njoj nam je Ibn Batuta, koji je 1333. godine putovao u Anadoliju, ostavio upečatljiv opis:⁷⁸

„Zavije se sreću u svim zemljama turkmenskog al-Ruma, u svakom kraju, gradu i selu. Na svetu ne postoji ništa što bi se moglo uporediti s njima po brizi za namernike i po usrdnosti s kojom im se služi hrana i udovoljava njihovim potrebama, zaustavljaju posegle ruke napasnika i ubijaju pripadnici bandi i drugi lupeži koji im se pridružuju. Na njihovom dijalektu ahija je čovek koga su udruženi članovi verskog reda, sa ostalim mladim neoženjenim ljudima, kao i sa pojedincima koji su odlučili da se nikada ne žene, izabrali za svog vođu. Ahija gradi musafirhanu i oprema je ćilimima, svetiljkama i raznim drugim stvarima. Njegova sabraća rade danju kako bi zaradili za život, i nakon popodnevne molitve predaju mu svoju zajedničku zaradu. Tim novcem se kupuju voće,

⁷⁷ Ö. L. Barkan, *Kolonizator Türk Dervişleri*, Vakıflar Dergisi II (1942), 305-53.

⁷⁸ Ibn Battuta, 419.

hrana i ostale stvari neophodne za život u musafirhani. Ako tokom dana u grad prispe neki putnik, oni mu daju smeštaj.⁷⁹

Kada se Osmansko carstvo razvilo u snažnu centralizovanu državu, Porta je ukinula većinu zavija, jer su one, otprilike početkom šesnaestog veka, uglavnom izgubile svoju pravu svrhu, mada su još uvek uživale povlasticu da ne plaćaju izvesne namete. Međutim, sve dok su zavije imale status vakufa, država nije mogla njihovu zemlju koristiti u finansijske i vojne ciljeve. Stoga je Porta ukidala sve zavije koje se nisu nalazile na drumovima i koje namernicima nisu činile nikakve usluge, kao i one zavije što svoje prihode nisu trošile na humana djela, radičega su i bile osnovane. Ukidanjem vakufa država je dolazila do zemlje. Sredinom šesnaestog stoljeća, u Maloj aziji je postojalo hiljadu sto ovakvih musafirhana. U namjeri da obnovi sela razorena u toku persijskih ratova, Sulejman I je dozvolio da se zavije osnivaju duh erzerumskog puta.

Gradsko stanovništvo, esnafi i trgovci

U duhu tradicionalnog shvatanja društva na Bliskom istoku, seljaci, trgovci i zanatlije činile su tri proizvodne klase. Trgovci i zanatlije pripadali su gradskom stanovništvu, ali su se zanatlije nalazile na nižoj društvenoj ljestvici. Po sultanovom naređenju, pripadnici svake od ovih klasa nosili su odijelo koje je obilježavalo njihov položaj u društvu, dok je zanatlijama i dućandžijama bilo zabranjeno da se odijevaju u skupocjene haljine gornjih klasa.

I gradsko i seosko stanovništvo bilo je podijeljeno u dvije kategorije, na muslimane i nemuslimanski ževalj. Međutim, ova podjela koju je nametao šerijat nije

⁷⁹ Takođe vidi Akhi u *Eyclopedia of islam*.

odgovarala stvarnoj socijalnoj i ekonomskoj klasifikaciji u osmanskome društvu. Činjenica je da su trgovci i zanatlije, bez obzira da li su bili muslimani ili ne, pripadali istoj klasi i uživali ista prava; bogati jevrejski, grčki i jermenski trgovci oblačili su se i ponašali kao muslimani. S vremena na vrijeme, sultani bi pregli da ispune odredne šerijata izdajući zakone koji su zabranjivali nemuslimanskom stanovništvu da se odijeva na isti način kao muslimani, da drži robove i jaši konje, ali su ti njihovi dekreti ostajali bez odziva. Esnafi su, isto tako, ponekad pokušavali da, u skladu sa šerijatom, prave razliku između muslimana i pripadnika drugih vjera. Međutim, na to ih je obično pobuđivala ekonomska konkurencija.

Pripadnici raznih vjerskih grupa živjeli su u različitim dijelovima grada i imali svoje duhovne vođe. U svakom mjestu postojale su odvojene četvrti za muslimane, hrišćane i jevreje, dok su cigani stanovali u posebnom kraju, bez obzira kojoj su vjeri pripadali. Svaka muslimanska opština, pored svog imama, vjerskog staratelja zajednice, imala je i čehaju, koji je bio njen svjetovni predstavnik. Hrišćanski sveštenisi i jevrejski rabini vršili su sličnu dužnost u nemuslimanskim četvrtima, predstavljajući svoju pastvu pred Portom. Ovako stanje nije kvarilo dobre odnose između muslimana i pripadnika drugih vjeroispovijesti. Muslimani su se često ženili djevojkama druge vjere, a da one nisu morale da promijene svoju vjeru. Djeca su, međutim, morala biti muslimani.

Esnafi zanatlija bili su osnova privrednog života u gradovima, a članovi esnafa su sačinjavali veliki dio gradskog stanovništva. Porijeklo esnafa u islamskom svijetu nije sasvim jasno⁸⁰, ali se, ipak, čini da postoji velika sličnost između islamskog i srednjovjekovnog evropskog esnafskog sistema. Jedna općeprihvaćena teorija zastupa

⁸⁰ B. Lewis, *The Islamic Guilds*, *Economic History Review*, VIII, 1 (1937), 20-37.

gledište da su korporacije grčko-rimskog sveta nastavile da se održavaju pod islamskom administracijom, ali su se do desetog veka potpuno pretopile i dobile islamski karakter. U desetom stoleću pojavili su se karmačani, predstavnici jednog verskog, društvenog i političkog pokreta, koji su se suprotstavljali upravi abasidskih halifa i u toj borbi se organizovali u esnafe. Tako su stari islamski esnafi postali karmačanska duhovna bratstva u onoj meri u kojoj su bili i profesionalne organizacije. Posle mongolskih osvajanja u trinaestom veku, verski redovi sufija, a posebno etika *futuve*, snažno su uticali na esnafe. Društva nazivana *futuve*, koja su mladi, neoženjeni radnici organizovali u većim gradovima, podsećaju na bratovštine iz doba Rimske imperije. Prema etici *futuve*, savršen čovek je plemenit, požrtvovan, disciplinovan, poslušan prema višima od sebe i trezven. Prilikom ulaska u ovu organizaciju obavljao se simboličan obred, posle kojeg je novi član u potpunosti prihvatao *futuva*-etiku. U trinaestom i četrnaestom veku isti pokret je pod nazivom *ahizam* preovladavao u anadolskom društvu. U duhu *futuva*-principa, po gradovima je svaka kategorija zanatlija bila organizovana tako što se na njenom kormilu nalazio *ahija*, koga su majstori birali iz sopstvenih redova. Kako u Anadoliji u tom periodu nije bilo jake centralizovane vlasti, *ahije* su obavljale i neke javne dužnosti, postajući na taj način politička sila u gradovima. U stvari, od svog nastanka, islamski esnafi su predstavljali opoziciju naroda prema vladajućoj vojnoj i administrativnoj klasi.

U početku su *ahije* zauzimale značajno mesto u osmanskoj državi i društvu, ali ih je država, naporedo sa razvojem apsolutizma i centralizma, sve čvršće podvrgavala svojoj kontroli. U gradovima se *ahizam* stoga sveo na esnafsku organizaciju, ali je, uprkos tome, *futuva*-etika i dalje živela među zanatlijama.

Preterano je, međutim, tvrditi da je država stvarala i kontrolisala osmanske esnafe, ili da su oni obrazovali društveno neizdiferencirane zajednice.⁸¹ U društvu Bliskog istoka, grupe ljudi sa zajedničkim idealima i interesima još u drevna vremena su se organizovale prema određenom obrascu, i takav isti obrazac i, najčešće, ista terminologija susreću se i na dvoru, u vojsci, medresama, među verskim redovima i esnafima. Najvažniji član tako organizovane grupe obično je predstavljao svoju organizaciju pred spoljnim svetom i rukovodio njenim spoljnim poslovima. Tu ličnost Osmanlije su nazivale *ćehaja*, Arapi *šejh*, a Anadolci trinaestog veka *ahi*. Zanatski majstori su u esnafima birali za ćehaju onog svoga člana koji je bio sposoban da sprovodi u delo esnafske propise i da valjano zastupa zajedničke interese pred Portom. Ovaj izbor je imao prvorazredan značaj, jer se esnaf bez ćehaje nije mogao smatrati nezavisnim. Kada je izvesna grupa zanatlija u okviru jednog zanata želela da se odvoji, njeni članovi su birali svoga ćehaju i obraćali se mesnom kadiji, koji ih je potom ubeležavao u svoj registar kao nezavisan esnaf. Zanatski majstori imali su mogućnost da, ukoliko to smatraju potrebnim, uklone svoga ćehaju, a dosledno su se suprotstavljali mešanju vlasti u izbor novog rukovodioca. Sačuvan je izvestan broj dokumenata kojima esnafi odbacuju one ćehaje koje je beg ili kadija želeo da im nametne, i činjenica je da je centralna vlada obično svojom obavezom smatrala da uvažava autonomiju esnafa.

U srednjovekovnom društvu ovakve zajednice su nastojale da nađu versko i moralno opravdanje za svoje postojanje, kao i za postojanje svojih pravila, na se na čelu svakog zanatskog esnafa nalazio šejh, predstavnik moralne i

⁸¹ G. Baer, *The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds*, Intern. Journal of Middle East Studies, I (1970); takođe Harīr y Encyclopaedia of Islam.

religijske vlasti. Dok je u arapskim zemljama šejh bio glavni administrator esnafa, u srcu osmanske Rumelije i Anadolije on je zadržao položaj duhovnog vođe. Šejh je obavljao važne zadatke u esnafu — predsedavao je svečanostima na kojima su primani novi šegrti i proglašavani novi majstori, i određivao je i izvršavao kazne u nadležnosti svoje organizacije. Njega su birali iskusni esnafski majstori, svestrano upućeni u etiku futuve. Šejh je imao svog pomoćnika u licu koje je rukovodilo ceremonijama. Vlasti su sa esnafima saobraćale preko ćehaja, koji su, između ostalog, prikupljali esnafske dažbine i isporučivali ih vladi.

Iznad esnafskog ćehaje nalazio se gradski ćehaja, s kojim su se zanatlije savetovale o pitanjima zajedničkim za sve esnafe, i koji je sa ostalim uglednim ličnostima predstavljao grad pred višim vlastima. Drugi važan član esnafa bio je *jışt-baša*, zvaničnik koji je rukovodio unutrašnjim poslovima esnafa. On je, takođe, biran među starim i iskusnim majstorima, i ukoliko bi ćehaja odsustvovao sa dužnosti, zamenjivao bi ga *jigit-baša*. *Jigit-baša* je na tržištu nabavljao sirovine i delio ih majstorima, proveravao da li izrađena roba odgovara esnafskim propisima i potom je isporučivao drugim esnafima ili prodavnicama. Sem toga, dužnost mu je bila da obaveštava šejha o svakom prekršaju esnafskih pravila i da ga, kao i ćehaju, izveštava kad god neko zatraži da bude unapređen u majstora. U nekim esnafima, ove zadatke je s vremena na vreme obavljao *jigit-bašin* pomoćnik. Svaki esnaf je, pored spomenutih rukovodilaca, birao među majstorima i po jednog ili dvojicu stručnjaka zvanih *ehl-i hibre*, koji su besprekorno, do tančina, poznavali svoj zanat. Oni su iskazivali svoje mišljenje o kvalitetu robe, rešavali nesuglasice oko cena, pomagali pri utvrđivanju tržišnih cena i biranju radnika. Izbor ovih stručnjaka imao je

poseban značaj u finim zanatima, kao što je tka-nje svile. U ponekim esnafima, *ehl-i hibre* je, isto tako, obavljao i izvesne dužnosti ćehaje i jigit-baše.

U većim i razvijenijim esnafima, ovih šest ljudi obrazovalo je odbor koji se zvao „Šestorica“. Međutim, u većini esnafa spominju se samo šejh i ćehaja ili i jigit-baša. Svi ovi zvaničnici poticali su iz redova majstora, ali nije tačno poznat način njihovog izbora. Čini se da su na ove položaje bili imenovani kandidati na osnovu jednoglasnog mišljenja, i da su posle izbora, ukoliko niko nije osporio pravo izabraniku, svi majstori odlazili kadiji da njihovu odluku ubeleži u svoj registar.

Esnafi su se strogo pridržavali svojih utvrđenih pravila i odredbi. Opšte regule, principi i svečani obredi obrazovali su se tokom vekova, a mnogi od njih zapisani su u futuva-priručnicima, esnafskim diplomama i fermanima. Članovi esnafa raspravljali su i odlučivali o svakom novom pravilu, koje je potom kadija unosi u svoje spise. Činom registrovanja, odredbe su dobijale zakonsku važnost. Pored njih valja spomenuti i propise *ihtisaba*, kojima su utvrđivane cene i kvalitet izrade. Esnafski majstori i predstavnici vlasti su zajednički određivali propise *ihtisaba*, a potvrđivao ih je sultan. Država se mešala u esnafsku organizaciju prvenstveno da bi za sebe obezbedila prihode od dažbina kojima je podlegao ovaj društveni sloj i da bi obezbedila primenu zakona *ihtisaba*.

Ihtisab je stara islamska institucija. Država Bliskog istoka smatrala je svojom najvažnijom dužnošću da štiti narod od nepravde i izlazi u susret njegovim žalbama. Kuran je propisivao da, za dobro islamske zajednice, vlast mora živo čuvati opšteprihvaćena društvena merila i prohibicije. Ove postavke su činile sastavni deo verskih zakona sakupljenih pod nazivom *hisba* ili *ihtisab*, čija je primena bila jedna od halifinih dužnosti.

Odredbe hisbe u praksi su se prvenstveno odnosile na trgovinu i imale za cilj sprečavanje prevara i nezakonitih zarada, utvrđivanje prikladnih cena na tržištu, kao i kontrolu težine i kvaliteta proizvoda. Na taj način su metodi za kontrolisanje cena i sprovođenje nadzora nad svim vrstama merenja bili uključeni u okvire šerijata pod nazivom hisba. Ovi metodi su se primenjivali još u najstarijim državama Bliskog istoka.

Osmanska država je strogo vodila računa o primeni odredbi ihtisaba. Ovi zakoni kojima su podlegali esnafi pregledani su prilikom ustoličenja svakog novog sultana. Država je vodila nadzor nad svim vrstama merenja, a *muhtesib*, zvaničnik koji je sprovodio u delo odredbe ihtisaba, neprestano je kružio pijacama starajući se o primeni zakona. Prekršitelja propisa muhtesib je privodio kadiji i potom ga šibao ili mu uzimao globu, zavisno od kadijine presude. Muhtesib je, zatim, udarao pečat na neke vrste robe, kao što su drvena građa, crep ili tkanine, i to zavisno od njihovog kvaliteta, a na prodaju nepečatanih proizvoda stavljao zabranu. Mesni kadija i muhtesib imali su ovlašćenje da prilagođavaju tržišne cene, utvrđene prema ustaljenom postupku. Istaknuti predstavnici društva i opunomoćenici esnafa održavali bi većanja u kadijinom prisustvu. Oni su se dogovarali o količinama i kvalitetu sirovina, izračunavali ukupne izdatke za radnu snagu i određivali tržišne cene, predviđajući zaradu od oko 10 odsto, ili, ukoliko se radilo o visokostručnoj zanatskoj izradi, najviše do 20 odsto. Ponekad je spiskove sa tržišnim cenama u Carigradu pregledao lično sultan.

Da bi mogla da kontroliše cene, sprečava profiterstvo i prikuplja dažbine, država je određivala izvestan broj uslova za prodaju sirovina i gotovih proizvoda na pijacama. Roba namenjena prodaji na gradskim trgovima morala je ući u grad na određene kapije, a odatle predviđenim ulicama nastaviti put do naznačenih pijaca, odnosno karavan-saraja,

gde se prodavala pod nadzorom dežurnog zvaničnika. Propisi su nalagali da se skupocena roba bez izuzetka prodaje preko specijalnih mešetara, pod kontrolom vlasti. Vlasnik je dobijao dozvolu za prodaju robe pošto bi se ona izmerila u prisustvu esnafskih predstavnika, i odredile tržišne takse zavisno od njene količine. Predstavnici esnafa — čehaja i jigit-baša — na licu mesta su kupovali potrebnu robu i sirovine, koje su docnije delili majstorima svog esnafa. Država je od esnafskih majstora prikupljala propisanu dažbinu na dućan, pored još jednog nameta na pojedine zanatske proizvode. Sem toga, postojala je i taksa na prodaju, koja se određivala prema težini robe ili visini cene, i njoj su podlegali svi proizvodi što su se prodavali na tržištu. Posebnim kanun-namama utvrđivana je visina taksi za gradove i tržišta svake provincije. Zahvaljujući tome što su esnafi gravitirali prema određenim tržištima i što su svoje proizvode prodavali u određeno vreme, država je lako prikupljala namete. Ukoliko bi se zanatlije raštrkale u nameri da izbegnu svoje finansijske obaveze, država bi ih prisilno vraćala na određenu pijacu.

Vlasti su se mešale u esnafske organizacije isključivo onda kada je trebalo zaštititi interese državne blagajne ili potrošače uopšte, ali pri tom nije zalazila u njihova interna pitanja. Pa ipak su esnafi svojim odredbama priznavali vrhovnu vlast države. Kadija je unosio u registre sve promene na rukovodećim mestima i sve odluke pojedinog esnafa. Ukoliko njegovi članovi ne bi bili u stanju sami da reše međusobne sporove ili da kazne prekršioce esnafskih pravila, svoj slučaj su prosleđivali državnim vlastima, ali su se najpre morali posavetovati sa mesnim kadijom i tek potom se obratiti Carskom veću u prestonici.

Državi je u načelu bilo stalo do očuvanja tradicionalnih esnafskih odredbi. Pre no što se izgradilo centralizovano

Osmansko carstvo, esnafi su bili mnogo slobodniji i znatno uticajniji. Krajem trinaestog i početkom četrnaestog veka, nigde u Anadoliji nije bilo jake uprave, na su, kao što primećuje Ibn Batuta, ahije, rukovodioci uticajnih esnafa u velikim gradovima, posedovale veliku vlast i moć. U to doba su članovi esnafa nosili oružje i imali ovlašćenje da kažnjavaju izgređnike. Uz to, esnaf nije bio samo privredna organizacija, njega su s društvom povezivale snažne veze. Prožimala su ga religiozna i mistička shvatanja etike futuve i slavio je svog sveca zaštitnika za koga je vezivao svoje tradicije. U osmanskome periodu, kada je mesto ahije zauzeo ćehaja, versko obeležje esnafa je oslabilo. Da bi sačuvali svoj uticaj, esnafski prvaci počeli su da pozivaju državu da aktivnije učestvuje u poslovima njihove organizacije. Tako se ustalio običaj da esnafski rukovodioci posle izbora dobiju povelju od bega ili sultana, što je doprinosilo jačanju njihove vlasti u esnafu. Uz pomoć države uspevali su da onemoguće nove struje opasne za esnafski sistem, od kojeg su, naravno, zavisili njihovi materijalni interesi.

Slično Mamelucima, i Osmanlije su gotovo no pravilu davale podršku starijim majstorima u esnafu, nastojeći da sačuvaju njegovo tradicionalno ustrojstvo. Ova konzervativna politika zasnivala se na ubeđenju da bi svaka novina mogla gurnuti društvo u bezvlašće i anarhiju, a tada bi državna blagajna izgubila izvore svojih prihoda. Kad god su esnafski majstori želeli da država istupi u njihovu korist, u svojim molbama su oprezno isticali takva shvatanja. I najzad, administrativni i vojni interesi zahtevali su stabilnost cena i kvalitet robe. Ovakva konzervativna politika vođena je sve do devetnaestog veka, kada su reformistički nastrojeni državnici prihvatili evropske liberalne ideje. Konzervatizam je sprečavao privredu Bliskog istoka da raskine sa ograničenjima koja je nametao esnafski sistem i onemogućavao je da se u osmanskoj

državi razvija snažna buržoazija. U devetnaestom veku, uvoz robe evropskih manufaktura sabio je esnafsku delatnost u tesnac, a oko 1840. godine, suočeni sa evropskim industrijskim kapitalizmom, osmanski esnafi su bili ekonomski uništeni.

Ekonomski rečeno, struktura esnafa predstavljala je pokušaj da se, pri rešavanju izvesnih problema, zadovolji zakon ponude i potražnje. Opuномоćenici esnafa na veliko kupovali su sirovine na tržištu no utvrđenim cenama i razdeljivali ih majstorima, jer su se sve do moder-nog doba, zbog nerazvijenog sistema saobraćajnica, sirovine mogle dobiti samo u ograničenim količinama. Propisi su predviđali da odgovarajuće sirovine dospeju do esnafa po realnoj ceni, a ne da padnu u ruke posrednika ili šičardžija. Štaviše, valjalo ih je tako razdeliti esnafskim majstorima da nijedan od njih ne ostane bez posla. To je bio glavni razlog stvaranja esnafske organizacije. Zbog nedovoljnih količina sirovina, cene su često skakale izazivajući u gradovima nezaposlenost, što je predstavljalo ozbiljan ekonomski problem. Do nestašice je dolazilo zbog gomilanja robe, špekulacije, nastojanja nekih zanatlja da stvaraju preterano velike zalihe sirovina, zbog zainteresovanosti nekog drugog esnafa za istu vrstu espapa, kao i zbog toga što bi trgovci iz neke druge oblasti ili zemlje koji bi ponudili višu cenu pokupovali takve artikle. Esnafi su se obraćali Porti s molbom da spreči prvu i poslednju od navedenih mogućnosti, te je sultan izdavao ukaze na osnovu kojih se kažnjavalo profiterstvo i kojima se predviđalo da strani trgovci na tržištu mogu kupovati robu tek pošto lokalno stanovništvo zadovolji svoje potrebe. Ponekad je država stavljala potpunu zabra-nu na izvoz nekih važnih sirovina. Da bi se onemogućilo sukobljavanje interesa pojedinih zanatlja, esnafima je jedino preostajalo da kupuju sirovine na veliko i razdeljuju ih na pravedan način. Pojedini esnaf

je od sultana mogao pribaviti ukaz kojim bi se zabranjivalo da određene sirovine dospeju u ruke drugih i koji bi tom esnafu davao monopol na specifikovanu proizvodnju.

Kako se raspolagalo veoma ograničenom količinom sirovina, nužno je bilo odrediti broj prodavnica i radionica. Budući da je vladala i nestašica radne snage, posebno visokoobučениh zanatlija, predstavnici esnafa kontrolisali su i distribuciju radnika. U Brusi, recimo, tkači kadife sastajali bi se utvrđenog dana u sedmici na određenom mestu, gde bi ih esnafski opunomoćenik, *ehl-i hibre*, rasporedio na rad kod raznih majstora. Ovakvim postupkom obezbeđivala se raspodela kvalifikovanih radnika i sprečavalo otimanje majstora o radnike.

Drugi ekonomski činilac koji je određivao strukturu esnafa bila je ograničenost tržišta. Zbog rudimentarnog privrednog sistema i nerazvijenih saobraćajnica, gradski esnafi su, uglavnom, radili za ograničeno lokalno tržište, koje je zahvatalo grad sa okolnim selima. Štaviše, gotovo svi osmanski gradovi petnaestog stoleća bili su doista mali.

Neophodnost da se proizvodnja uskladi prema ograničenom tržištu određivala je još neke karakteristične vidove esnafa. Prvo, nužna ograničenja proizvodnje dovodila su do restrikcije broja prodavnica i radionica u posedu pojedinih esnafa. Stoga je država svakom esnafu davala monopol na prostoru njegovog grada ili tačno određene oblasti. Sem toga, kako je svaki esnafski majstor morao svoje izradevine da prodaje na tom ograničenom terenu, isključivala se mogućnost nadmetanja u okviru samog esnafa. Da bi se sprečila konkurencija, proizvedena roba je morala odgovarati tačno utvrđenim merilima. Način proizvodnje, vrste sirovina i alata, a posebno specifičnosti radionica, bili su predviđeni. Ehl-i hibre i jigjit-baša budno su nadziravali proizvodnju, a finalni proizvodi bi još

jedanput bili pažljivo pregledani pre no što bi se pojavili na tržištu. Zatim, zanatska roba se mogla prodavati isključivo na određenim trgovima ili u određenim radnjama, a bilo je i takvih esnafa čije je proizvode na veliko prodavao jigit-baša ili ćehaja.

Da bi se očuvala ravnoteža između proizvodnje i tržišta, jedino je kvalifikovanim majstorima davano pravo da otvaraju sopstvene dućane, i takvo stanje se održavalo zahvaljujući delimično esnafskim tradicijama, a delimično ličnim interesima priznatih majstora. Bilo je izuzetno teško postati majstor, a još teže otvoriti samostalnu radnju. Aspirant je mogao steći majstorsko zvanje pošto bi tri do pet godina proveo u sticanju iskustava i veštine. Posle tog vremena polagao je ispit i prolazio kroz ceremoniju prilikom koje bi ga šejh opasao keceljom, simbolom majstorskog zvanja. Za vreme šegrtovanja, polaznik je podvrgavan strogoj disciplini i samoodricanju, živeći u svetu nedokučivih simbola i retorike junaštva. Etika futuve razvijala je kod mladog zanatlje svest o apsolutnoj poslušnosti, skromnost i prezir prema bogatstvu, učeći ga da pohlepu i nadmetanje smatra najružnijim moralnim nedostacima. Novoproглаšeni majstor dobijao je alat i radionicu pod kontrolom starijih majstora. Mnogi novi esnafski majstori koji nisu raspolagali kapitalom za otvaranje radnje radili su kod starijih zanatlija kao kalfe ili su stupali u ortakluk.

Uprkos ovakvoj krutoj organizaciji, ipak su se već u petnaestom veku ispoljile društvene i ekonomske razlike u esnafima. Među tkačima kadife u Brusi, na primer, pravila se razlika između posednika razboja i dućana i tkača koje su oni zapošljavali. Pojedini vlasnici radionica imali su po desetak razboja, čiji je ukupni kapital iznosio 2.500 do 3.000 zlatnih dukata. Zatim, tkači kadife koji su proizvodili skupe tkanine za inostrano tržište imali su razvijen esnaf. U

tradicionalnijim esnafima, čiji su članovi bili, recimo, kožari, majstor koji bi se dovoljno obogatio i osamostalio morao je napustiti esnaf i smatran je trgovcem.

U mnogim esnafima po velikim gradovima, među koje su spadali Carigrad, Brusa, Solun i Jedrene, a osobito u esnafima što su proizvodili robu za inostrano tržište, ispoljavala se sve veća društvena i ekonomska razlika među onim članovima koji su postali preduzimači sa kapitalom i pojedincima kod njih zaposlenim. U pomenutim gradovima zanatska proizvodnja je naglo rasla. U Carigradu je broj radionica u kojima se tkao brokat zvanično bio utvrđen na stotinu, ali je 1564. godine ipak skočio na trista osamnaest. Ni sultanovi ukazi čak nisu ovu cifru mogli da svedu na zvanični maksimum. Gradsko stanovništvo šesnaestog veka u Osmanskom carstvu je prosečno poraslo za 80 procenata, na se u tim razmerama proširivalo i tržište za plasman zanatskih proizvoda. Tako su stvoreni povoljni uslovi za esnafske majstore i kalfe koji su radili pod platom, podstičući ih da se upuštaju u nezavisne poslovne poduhvate. Mnogi od njih su otvarali samostalne radnje u raznim četvrtima grada i počinjali sami da proizvode. Predstavnici esnafa nisu bili kadri da se sa uspehom bore protiv njih, kao što su to činili u prošlosti, te su tako ovi odmetnici ne samo učestvovali u povećanim profitima zanatskih majstora nego su istovremeno podrivali odredbe i uticaj esnafa. Menjali su tradicionalna merila proizvodnje, snižavali su kvalitet robe i jeftinije je prodavali. Zavodili su nove oblike i stimulisali potražnju. Trudeći se da sačuvaju svoj monopol na tržištu koje se stalno širilo, stari majstori su vršili pritisak na vlasti da preduzmu energične korake protiv njihovih konkurenata, tvrdeći za njih da su to neiskusne novajlije koje niti su naučili svoj zanat, niti su stekli majstorsko pravo, i da snižavanjem kvaliteta i podizanjem cena štete narodu i narušavaju državne zakone

ihtisaba. Kada su konkurenti starih majstora zaveli popularnu, ali skupu modu obuće sa kljunom, opančarski esnaf u Carigradu optužio ih je pred vlastima da narod vode putem kaćiperstva i nemorala. Ne birajući sredstva, stari majstori su se borili da zatvore radnju svakom onom majstoru koji bi uveo tehničke novine. Snažnom podrškom tradicionalnom ustrojstvu esnafa, vlada je onemogućavala razvijanje posebnih organizacija radnika, zanatlija i majstora evropskog kapitalističkog tipa.

Zbog konzervativne politike vlade, u esnafima je jačao monopol starih zanatlija. Majstori koji su imali radionice počeli su ih kao takozvane porodične nasledne razboje ostavljati svojim sinovima, zetovima ili rođacima, tako da su vremenom titule majstora, ćehaje i jigit-baše postale nasledne, prelazeći sa oca na sina ili, veoma retko, na starog kalfu. Početkom osamnaestog veka ove titule su najzad izgubile svaku vezu sa zanatom ili zanatstvom i počele da označavaju samo legalnost posedovanja.

Ulazak kapukulu-trupa (janičara) u gradske esnafe bio je još jedan činilac koji je doprineo opadanju osmanskog esnafskog sistema. Pošto su vojnim povlasticama bili oslobođeni kontrole muhtesiba i kadije, janičari su ustrojstvo esnafa mogli menjati prema sopstvenoj koristi. Često su zanemarivali zvanično utvrđene tržišne cene, snižavali kvalitet proizvoda i otvarali radnje gde su želeli, ne stekavši prethodno majstorsku diplomu. Isto tako, često su primoravali priznate majstore da ih uzimaju u ortakluk i s njima dele profite, a najgore od svega je bilo to što je njihovo zloupotrebavanje sirovina ostajalo nekažnjeno. Svi ovi činioci znatno su doprineli rastočavanju tradicionalnog ustrojstva esnafa i opadanju zanata uopšte.

U naprednim gradovima obrazovani su novi esnafi kao ogranci starih, da bi proizvodili nove vrste robe ili obavljali određenu etapu proizvodnje. Tako su štavioći koji su

obrađivali kožu u više boja, kao i predioci svile i tkači u tekstilnoj radinosti, stvarali posebne esnafa. Zanatlije što su se u velikim gradovima bavile jednim zanatom proizvođači za dva različita tržišta mogli su obrazovati posebne esnafa. Kada bi grupa koja je radila u specijalizovanom ogranku nekog zanata postala dovoljno brojna, birala je svog ćehaju i obraćala se kadiji s molbom da im dozvoli obrazovanje posebnog esnafa. Glavni esnafi su se često suprotstavljali ovakvim nastojanjima, na su odbijali da priznaju izabranog ćehaju tvrdeći za majstore novog esnafa da su nekvalifikovani. U takvom slučaju, odobrenje vlasti bilo je presudno za ustanovljenje esnafa. One bi potvrdile legalnost takvog esnafa, ukoliko bi smatrale da se to ne kosi sa odredbama hisbe, odnosno da ne šteti narodnim interesima.

Udruženi esnafi su se često međusobno sukobljavali, dok su se esnafi čiji su članovi delovali kao preduzimači nalazili u prilici da druge esnafa dovedu u zavisen položaj. Ovakva vrsta potčinjenog esnafa nazivala se *jamak*. Na primer, u visoko razvijenoj radinosti svile u Brusi, trgovci koji su trgovali sirovom svilom obrazovali su esnaf sa organizatorskim ovlašćenjima. Uvoženu sirovu svilu koju su kupovali u bezistanu davali su predilačkom esnafu da je preradi u konac, zatim bojadžijskom esnafu da je oboji i najzad su pripremljene kanure prodavali tkačima. Jamaci su, s vremena na vreme, pokušavali da se oslobode dominacije većih esnafa na taj način što su odbijali da rade za njih, ali kako su takvi njihovi postupci dovodili do nezaposlenosti i opadanja prihoda od poreza, vlada je obično podržavala glavne esnafa. Obrazovanje novih organizacija neosporno je predstavljalo dinamičan vid esnafskog sistema, a njihov broj je zavisio od veličine i razvijenosti grada. U Carigradu je bilo oko sto pedeset značajnih esnafa, u Brusi, u petnaestom veku, oko šezdeset, a u sedamnaestom veku, u Manisi ih je bilo oko pedeset.

(Ceni se da je stari Rim imao sto pedeset, a srednjovekovni Kairo dvesta pedeset esnafa.)

Esnafi su se razlikovali po stepenu razvijenosti, koji je zavisio od prosperiteta grada i potražnje njihovih proizvoda na stranom tržištu, ali se u velikim gradovima, uglavnom, ispoljavala težnja ka neograničenom sistemu proizvodnje. Domaće radinosti su se razvile izvan esnafskog sistema. U Anadoliji se, na primer, tkačka radinost po seoskim kućama — koja je snabdevala trgovce pamučnim tkaninama — proširila iz gradova u sela, a veliki deo njihovih proizvoda bio je namenjen inostranom tržištu. U radinostima koje su redovno snabdevale državu tkaninama na veliko zapažaju se nagoveštaji kapitalističke proizvodnje. Tako se, recimo, tkačka radinost u Solunu, koja je svake godine za potrebe dvora i janičara isporučivala na hiljade truba grubog sukna, razvila pod državnom kontrolom i zapošljavala je oko hiljadu jevrejskih porodica. Tu su se proizvodile vunene tkanine ne samo za celo Carstvo već i za inostrano tržište. Godine 1664. doneta je odluka da se na jednom mestu koncentrišu sve radionice u kojima se za državu tkalo fino crno sukno.

Da bi zadovoljila sopstvene potrebe u vatrenom oružju i barutu, država je u Carigradu osnivala oružarnice i barutane koje su zapošljavale stotine radnika, i u koje je država ulagala svoj kapital. Na njihovom čelu nalazili su se komesari koje je imenovala Porta. Za vreme kiparskog rata, 1571. godine, Kagithana, barutana u Carigradu, proizvodila je sedamnaest tona baruta mesečno. Na ovom polju, međutim, nisu se sretali privatnici. Iako je u Carigradu i Brusi u više preduzeća bio zaposlen veliki broj radnika, osmanska radinost nije, uglavnom, nikada prevazišla sistem ograničene proizvodnje.

Šegrti, radnici pod platom i robovi sačinjavali su glavnu radnu snagu esnafa. U tkačkoj radinosti Bruse, robovi koji su izučili ovaj zanat bili su glavni izvor radne

snage, i dobijali su slobodu pošto bi istkali ugovorenu količinu tkanine. Slobodni radnici, koji su radili za platu, obično su bili kalfe bez kapitala i najčešće su se zapošljavali sedmično. Šegrti su obično bili deca ili mladići koje su roditelji poveravali majstorima da ih nauče zanatu. Majstor se, na osnovu ugovora, obavezivao da će šegrtu obučiti u određenom roku, obično za 1.001 dan. Roditelji su davali dete u najam, a od majstora su dobijali izvesnu sumu novca za vreme trajanja ugovora. Nakon tog perioda, šegrt nije primao nikakvu platu, ili je dobijao malu svotu sedmično, a prema slovu esnafske etike dugovao je svom majstoru potpunu poslušnost. Majstor je, sa svoje strane, bio dužan da s njim postupa kao sa sinom. Najveću brigu zadavalo je majstoru to što ga je njegov najmljjeni pomoćnik mogao napustiti usred nedelje, to jest što je šegrt mogao promeniti majstora, i da bi to sprečili, majstori su se obraćali vlastima za pomoć.

Za neke esnafe radile su žene. U gradovima je premotavanje svile i pređenje pamuka obično poveravano ženama i deci, te su siromašne gradske žene mogle na taj način da zarade koru hleba. Esnafi koji su proizvodili pamučne tkanine s vremena na vreme su vršili pritisak na Portu, zahtevajući da zabrani trgovcima da kupuju pamuk na tržištu i tako ostavljaju žene bez posla.

U društvu Bliskog istoka zanatlije su igrale značajniju ulogu u politici no što se to često misli. U književnom delu *Ogledalo za prinčeve* izneto je mišljenje da će vladar koji ne štiti gradske trgovce od nepravednih postupaka vladinih zvaničnika na kraju pasti — i događaji su potvrđivali ovo gledište. Svaka ona vlada koja je izgubila podršku gradskog stanovništva doživela bi da njena vlast oslabi, a u vreme stranih pohoda dešavalo se da njeni gradski podanici prebegnu neprijatelju. Zbog toga se vladajuća vojna klasa brižljivo starala da zadobije naklonost uglednih mesnih ličnosti koje su predstavljale javno mnjenje svog kraja. U

gradovima su ulema, bogati trgovci i esnafski opunomoćenici uzimali na sebe odgovornost da zastupaju gradsko stanovništvo. Oni su se, recimo, pojavljivali pred kadijom da podnesu tužbu protiv nekog vladinog činovnika ili da zahtevaju ukidanje neke nezakonite dažbine, i oni su upućivali delegacije Carskom veću u prestonicu. Vlada je, no pravilu, smatrala uputnim da prihvati njihove zahteve. Do vladavine Mehmeda II i od kraja šesnaestog veka, kada je centralna vlast bila slaba, ove videne ličnosti, koje su kolektivno predstavljale interese grada, postajale su veoma uticajne. Imale su moć da svakog bega koji im nije odgovarao prisile da napusti položaj, i nijedan činovnik nije mogao obavljati svoje dužnosti bez njihovog odobrenja i posredovanja. Neki gradovi, recimo Kajsarija i Sarajevo, dobili su bili važne povlastice, među koje su spadali i oslobođenje od nekih nameta i zabrana trupama da ulaze u grad. Ova njihova posebna prava bila su toliko široka da pojedini savremeni istoričari takva mesta smatraju slobodnim gradovima, čak gradovima-republikama.

Najdelotvorniji način da se zanatlije odupru vlastima bio je da zatvore svoje radnje i prekinu proizvodnju, što je kao postupak odgovaralo bežanju seljaka sa zemlje. Tipičan primer za to jeste pobuna zanatlija u Carigradu 1651. godine. Kada je vlada pokušala da natera zanatlije da kupe izvesnu količinu zaplenjene robe uz preterano visoku naknadu, i da za trećinu snizi cenu zlata u odnosu na njegovu tekuću vrednost, ogromna masa pojavila se pred Carskim većem da zahteva pravdu od velikog vezira. Pošto su doživeli da budu oterani, sledećeg dana su pozatvarali radnje i okupili se pod svojim zastavama. Po rečima jednog svedoka, oko 150.000 ljudi našlo se na okupu, a mnogi od njih su bili naoružani.⁸² Zanatlije su, na koncu, prisilile sultana da ukloni velikog vezira. Tada je prvi put upućen

⁸² Evliya Celebi, *Seyahatname*, knj. 3, Istanbul. 287; Naima, *Ta'rih* knj. 5, 97.

izazov sili janičarske hunte, koja je u to doba tiranisala državu.

Kao i u drugim državama Bliskog istoka, niži slojevi gradskih zanatlija po pravilu su se suprotstavljali vladajućoj vojnoj klasi. Za vreme vojnih buna, sultan se obraćao za podršku esnafima, dok bi janičari željni osvete, pljačkali i palili dućane no Carigradu. Krajem šesnaestog veka, međutim, takvo stanje se izmenilo. Sve veći broj janičara je počeo da ulazi u esnafe, te su vojni ustanci stekli više narodni karakter.

U osmanskim gradovima, kao i širom Bliskog istoka, pored zanatlija, u esnafe su se udruživali i trgovci. Međutim, postojala su dva sloja trgovaca. Oni trgovci koji su trgovali lokalnim i esnafskim proizvodima imali su niži status od trgovaca koji su poslovali karavanima i bavili se prekomorskom trgovinom. Prva kategorija trgovaca poznata je pod nazivom *esnaf*, a ovaj termin je obuhvatao i sopstvenike prodavnica i zanatlije. Pripadnici druge kategorije obično su se nazivali *tudžar-trgovci* ili *bazrđan-trgovci*. Vlasnici radnji esnafske kategorije potpadali su pod odredbe ihtisaba, i organizovali su se u duhu tradicionalnog esnafskog sistema, dok krupni trgovci nisu podlegali zakonima ihtisaba. Oni su u pravom smislu bili kapitalisti u društvu Bliskog istoka. Vlast nije imala načina da ih spreči u preduzimanju bilo kakvog poduhvata, kao ni u sticanju bogatstava neograničenih razmera. U stvari, sama država je kod njih podsticala takvu vrstu preduzimljivosti. Najviša rukovodeća klasa — paše, begovi, dvorski zvaničnici i opunomoćenici bogatih verskih zadužbina — svi koji su bili u mogućnosti da stvaraju novčano bogatstvo ulagali su svoj kapital preko ovih trgovaca. Ustanova *mudaraba* — jedan vid trgovačke kooperacije gde je investitor ulagao novac u neki trgovački poduhvat koji se izvodio karavanima ili brodovima — uvedena je širom Osmanskog carstva.

Luksuzna roba, kao što su nakit, skupocene tkanine, začini, boje i parfemi, činila je najveći deo prekomorske trgovine. Zbog toga ovim artiklima su uglavnom trgovali krupni trgovci, a većina je svoje poslove obavljala u bezistanu. Klasa bogatih trgovaca obezbeđivala je državi postojanje oporezovanog seljaštva i predstavljala uticajan sloj u gradu. Poneki od njih bili su basnoslovno bogati, kao dvojica trgovaca iz Bruse koji su 1480. godine u egipatsku trgovinu ortački uložili jedanaest hiljada zlatnih dukata. Upoređenja radi, valja reći da je italijanski trgovac Andrea Barbarigo iz sredine petnaestog veka raspolagao ukupnim kapitalom od samo petnaest hiljada zlatnih dukata.

U knjigama kadija stoji zapisano kakvog su imovinskog stanja bili pojedini građani velikog grada Bruse koji su umrli u drugoj polovini petnaestog veka. Iz ovih podataka se vidi da je 26 procenata posedovalo imovinu od dvadeset zlatnih dukata, 58 odsto ih je imalo dvadeset do dve stotine, a šesnaest procenata više od dve stotine. Prema tome, jedna šestina građanstva bila je imućna, dok su veliki bogataši, sa imovinom od preko dve hiljade zlatnih dukata, ukupno činili 1,3 procenta. To su bili trgovci, menjači novca, draguljari i tkači svile. Njihovo bogatstvo sačinjavali su novac, nepokretno imanje, robovi i robinje, svila i ostale skupe tkanine. A glavni izvor tog bogatstva bili su trgovina svilom, radionička proizvodnja i novčane špekulacije putem kreditiranja.⁸³

Od druge polovine šesnaestog veka, porodice koje su vodile poreklo od starešina-kapukula preuzele su kontrolu nad oporezovanim seljaštvom i po gradovima počele da vladaju u društvenom i političkom smislu. Njihov uticaj je rastao naporedo sa opadanjem međunarodne trgovine na Bliskom istoku i slabljenjem trgovačke klase.

⁸³ H. Inalcik, *The Capital Formation in the Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, XXIX, 97-140.

IV DEO

Religija i kultura u Osmanskom carstvu

Glava XVI

Prosveta, medrese i ulema

Taškeprilizadeova⁸⁴ shvatanja znanja i njegova podela daju polaznu tačku za proučavanje prosvete i obrazovanja koje se sticalo u medresama Osmanskog carstva.

Taškeprilizade razlikuje četiri etape znanja — duhovnu, intelektualnu, usmenu i pismenu — a ova njegova podela se poklapa sa teorijom o stvaranju sveta prema islamskom mističkom učenju.⁸⁵ On deli duhovne nauke na dve grupe, na praktične i teorijske. Dalje ih razvrstava na nauke koje se zasnivaju isključivo na razumu i na one koje se oslanjaju na islamsku veru. Prema tome, sve nauke spadaju u jednu od ovih sedam kategorija:

a. kaligrafske nauke: vrste pisama, stilovi pisanja i slično;

b. oralne nauke: arapski jezik i fonetika, leksikografija, etimologija, gramatika i sintaksa, retorika, prozodija, poezija, stilistika, istorija i ostale književne nauke;

⁸⁴ Ahmed Taškeprilizade (1495-1516), osmanski enciklopedista i nastavnik u medresi, najpoznatiji je po svom delu Sakaik al-nu'manij-ja, biografije 522 šejha i člana uleme, pisanom na arapskom jeziku, kao i po naučnoj enciklopediji Mavdu' at al-'ulum.

⁸⁵ Jedna od sufijskih doktrina uči da se Bog manifestuje u eta-pama, kao univerzalni duh, intelekt, priroda i čovek.

- c. racionalne nauke: logika, dijalektika;
- d. duhovne nauke.

Taškeprilizade je duhovne nauke podelio na:

1. teorijsko-racionalne nauke: opšta teologija, prirodne nauke, matematika;
2. praktično-racionalne nauke: etika, političke nauke;
3. teorijske verske nauke: Kuran i predanja Prorokova, kao i nauke koje ih tumače: egzegeza Kurana, proučavanje Prorokovih predanja, islamska teologija i principi islamskog prava i jurisprudencije;
4. praktične religijske nauke: praktična etika, lepo ponašanje, ihtisab, i sva pitanja povezana sa muslimanskim životom i bogoslužnjem.

Svrha sveg znanja, a osobito duhovnih nauka, jeste upoznavanje Boga.

Postoji još jedna hijerarhija nauka po kojoj se one razvrstavaju prema korisnosti i gde se korisne nauke, kao što je politika, nazivaju fen. Nauke se, dalje, dele na dobre i rdave. Dobre su sve one nauke koje pomažu veri a među rdave spada astrologija.

U svojim verskim shvatanjima Taškeprilizade naginje misticizmu. Idući al-Gazalijevim⁸⁶ stopama, on kontemplaciju smatra neophodnom dopunom duhovnih nauka. Kontemplacija je predmet mističkih učenja, čija je svrha božansko znanje, mističko saznanje koje čovek postiže pošto se posredstvom asketizma i meditacije oslobodio svetovnih interesa. Učenjak koji isključivo proučava egzoterične verske nauke siromašan je čovek, van sveta viših realnosti.

⁸⁶ Al-Gazali (1058-1111), veliki muslimanski teolog, pravnik i mistik, koji u svojoj doktrini miri ortodoksna učenja šerijata sa misticizmom sufija. Njegov uticaj na islam upoređuje se sa uticajem koji je sa Avgustin izvršio na hrišćanstvo.

Taškeprilizade zastupa gledište da svaki čovek željan znanja mora proučavati sve nauke jer se one međusobno tako dopunjavaju da obrazuju jednu celinu. Čovek koji svoj život posvećuje samo jednoj grani znanja znatno se udaljava od božanske istine.

Glavni stub islamskog obrazovanja bio je muderis, nastavnik koji je uživao veliki ugled kao znalac verskih i duhovnih nauka. Sem toga, on je morao biti i stručnjak u nekoj posebnoj oblasti. Međutim, svaki polaznik medrese morao je, pre svega, steći svestrano znanje iz teoloških nauka. On je, zatim, dobijao osnovu iz ovih oblasti arabike, jezika i drugih grana. Ukoliko je nekom studentu bila potrebna neka posebna obuka, on bi putovao u ono mesto u kojem je živio učenjak čuven u toj oblasti i od njega tražio diplomu kojom se potvrđivala njegova stručnost u toj disciplini. Prema tome, važan je bio sam muderis, a ne škola.

Prva osmanska medresa osnovana je u Nikeji 1331. godine, kada je jedna hrišćanska crkva pretvorena u školu i stavljena na raspolaganje čuvenom učenjaku Davudu iz Kajsarije. Kasnijih godina, kad god je neki sultan želeo da osnuje novu medresu, pozivao je učenjake iz starih anadolskih kulturnih središta, kao što su Konja, Kajsarija i Aksaraj, ili iz bilo kojeg kraja u islamskom svetu, iz Persije, Turkestana, Egipta ili Sirije. Alaudin iz Tusa (umro 1482) i Fahrudin⁸⁷ dovedeni su iz Persije za vladavine Murata II, i ta činjenica potkrepljuje tvrdnju da se osmanska medresa naglo razvijala. U doba stvaranja osmanske kulture, tokom četrnaestog i petnaestog veka, ulema je putovala u Egipat i Turkestan da svoje obrazovanje upotpuni kod velikih učenjaka ovih zemalja. Oni koji su že leli da se posvete

⁸⁷ Fahrudin, persijski učenjak. Stekao je obrazovanje u Iranu i Turskoj, a nastanio se u Jedrenu, vršeći dužnost muderisa i muftije za vladavine Mehmeda I i Murata II.

proučavanju egzegeze Kurana i jurisprudencije prvenstveno su odlazili u Egipat i Persiju. Tamo su stekli obrazovanje Mehmed al-Fanari,⁸⁸ Ali al-Fanari,⁸⁹ Šejh Bedredin i ostali. U petnaestom veku, učenjaci kao što su Sadudin al-Taftazani⁹⁰ i Sejid Še-rif al-Džurdžani,⁹¹ čuveni znalci teoloških nauka, proslavili su se u oblastima koje su bile pod upravom Timurove dinastije, a broj mladića koji su želeli da se obrazuju pod njihovim rukovođenjem stalno je rastao. Ulema koja se zanimala za matematiku obično je odlazila u Samarkand.

Mehmed Osvajač se žalio da, iako je stvorio veliko carstvo, u njegovoj državi nema učenih ljudi koji bi se mogli uporediti sa ulemom drugih islamskih zemalja. Među domaćim učenim sveštenicima, smatrao je Mehmed Osvajač, jedino se može ponositi Mula-Husrevom⁹² i Hodžazade-om. Posle osvajanja Carigrada, on je osam crkava pretvorio u medrese i stavio ih na raspolaganje slavnim učenjacima. A kada je između 1463. i 1470. izgradio svoju džamiju, oko nje je podigao osam čuvenih medresa poznatih kao Sahn-i seman ili Semanije, koje je, takođe, poverio osmorici učenjaka. Ove kamene medrese, izvrsni primerici osmanske arhitekture toga razdoblja, podignute su sa obe strane džamije. Sem njih, postojalo je

⁸⁸ Mehmed al-Fanari (1350-1431) po predanju se smatra prvim šejh-hulislamom Carstva. Obrazovao se y Anadoliji i Egiptu.

⁸⁹ Ali al-Fanari (umro 1497), unuk Mehmeda al-Fanarija, mude-ris i kazasker.

⁹⁰ Sadudin al-Taftazani (1322 -1389, ili 1390) pisao je o islam-skom pravu, teologiji, metafizici i ostalim pitanjima. Rođen je y Ho-rasanu, a kasnije je živio na Timurovom dvoru y Samarkandu.

⁹¹ Sejid Šerif al-Curdžani (1340-1413), teolog, gramatičar i lo-gičar. Najpre je predavao y Širazu, a kada je Timur osvojio ovaj grad, preselio se y Samarkand. Umro je y Širazu.

⁹² Mula Husrev (umro 1480), osmanski učenjak i pravnik. Služio je kao muderis, kazasker i šejhulislam za vladavine Murata II i Meh-meda II. Njegovi spisi iz oblasti pravnih nauka postali su standardni udžbenici y medresama.

još osam viših medresa za razne specijalizacije i osam nižih medresa, pripremnih škola za Semaniju. Dnevna plata muderisa, predavača u bilo kojoj od ovih medresa, iznosila je pedeset akči, otprilike jedan zlatni dukat. Svaka medresa je imala po devetnaest soba i jednu učionicu. Petnaest od ovih prostorija bilo je namenjeno studentima na specijalizaciji, poznatim pod nazivom danišmend, koje je muderis birao među svršenim polaznicima neke niže medrese. Svaki od njih je primao po dve akče dnevno iz fondova zadužbine, a hranu iz imareta. Svaka medresa je bila opremljena bibliotekom, pored još jedne posebne, zajedničke biblioteke. Muderis je među danišmendima birao svog pomoćnika, koji je sa đacima ponavljao lekcije i starao se o njihovoj disciplini. Njegova plata iznosila je pet akči dnevno. Od studenata se zahtevalo da sve svoje vreme posvete učenju.

U to doba, medrese Semanije smatrane su najvišim obrazovnim institucijama u Osmanskom carstvu. Nižeg stepena bila je medresa Darulhadis, koju je osnovao Murat II u Jedrenu, a još niži rang imale su medrese koje su podigli raniji vladari u Brusi. Posle ovih carskih zadužbina ređale su se škole koje su veliki državnici zaveštavali Carigradu, Jedrenu i Brusi, odnosno bilo kojem drugom provincijskom gradu. Među najslavnije od njih ubrajaju se Ali-pašina medresa u Jedrenu, Šihabedin-pašina u Plovdivu, Mahmud-pašina u Carigradu, Eski-Ali-pašina u Brusi i Ishak-begova u Skoplju. U ovu istu grupu spadaju i stare medrese osnovane u Anadoliji pre Osmanlija.

Osmanske medrese dele se u dve velike grupe. U prvu kategoriju ubrajaju se takozvane haridž — spoljne — medrese, u kojima su se držali pripremnici tečajevi iz „osnova znanja“, to jest iz arapskog jezika i intelektualnih nauka. Drugu kategoriju čine dahil — unutrašnje — medrese u kojima se sticalo „više znanje“, što znači da su se

u njima predavale teološke nauke. Ove dve vrste škola takođe su bile stepenovane:

Haridž-medrese

(a) U nižim medresama ove vrste, poznatim pod nazivom ibtidaji haridž, predavale su se osnove arapske gramatike i sintakse, logike, sholastičke teologije, astronomije, geometrije i retorike. Nazivale su se „tedžrid-medresama“, prema Sejid Šerifovom komentaru Tedžrid-a, teološkog dela Nasirudina iz Tusa.⁹³ Tedžrid je bio glavni udžbenik u ovim školama, koje su bile poznate i kao „medrese od dvadeset akči“, jer je njihov muderis dnevno primao toliku platu.

(b) Viši rang imale su medrese koje su se zvale „medrese od trideset akči“ ili „miftah-medrese“, prema glavnom udžbeniku Miftahu, al-Sakakijevom⁹⁴ delu iz oblasti retorike. U ovim medresama predavale su se retorika i književne nauke.

„Medrese od dvadeset akči“ i „medrese od trideset akči“ poglavito su se nalazile u provincijama.

(c) Višim od ovih škola smatrale su se „medrese od četrdeset akči“ i „medrese od pedeset akči“, koje su prinčevi, princeze ili veziri osnivali u Carigradu, Jedrenu i Brusi. U njima su se držali osnovni tečajevi na kojima se tumačio Miftah, srednji tečajevi iz sholastičke teologije,

⁹³ Nasirudin iz Tusa (1201-1274), vodeći muslimanski matematičar i astronom; istakao se i kao pisac rasprava iz oblasti filozofije i etike.

⁹⁴ Al-Sakaki (1160-1229), učenjak rodом iz Transoksanije, pamti se no delu Miftāh al-'ulum, iz oblasti retorike, koje se smatra najpot-punijim y svojoj vrsti.

zasnovani na Mavakif-u, delu Adudina,⁹⁵ i viši tečajevi iz pravnih nauka, čija je osnova bila al-Marginanijeva Hidaja.⁹⁶

Dahil-medrese

(a) Sultanove kćeri, prinčevi ili veziri osnivali su „medrese od pedeset akči“, poznate kao ibtidaji dahil. U osnovnim razredima predavala se Hidaja, u srednjim su učili principi pravnih nauka iz al-Taftazanijevog dela Telvih, dok se u višim odeljenjima tumačio Kuran na osnovu al-Zamahšarijeve egzegeze Kešaf.⁹⁷

(b) Osam pripremnih medresa, poznatih pod nazivom te-time ili musileji sahn, koje je osnovao Mehmed Osvajač, spadale su u srednju grupu ovih škola.

(c) Među škole najvišeg stupnja ubrajale su se medrese Semanije u kojima su polaznici studirali jednu od tri grupe predmeta — islamske pravne nauke, egzegezu Kurana ili sholastičku teologiju i retoriku sa srodnim naukama, a isto tako su sticali i specijalizovana znanja.

Sulejman I je uneo značajnu promenu u hijerarhiju osmanskih medresa. Oko svoje džamije, koju je podigao u Carigradu između 1550. i 1556. godine, osnovao je četiri opšte medrese, pored još dve za specijalizovane studije. Jedna od njih bila je namenjena nauci zvanj hadīs — Muhamedovoj tradiciji — a druga medicini. Njima je dao najviši rang i tako ustanovio stepenovanje medresa koje se

⁹⁵ Adudin (oko 1280-1355) počasni je naziv teologa al-Idžija. Rodio se u Širazu, a poznat je no Al-Mavâkif fi 'ilmi al-kešâf-u, obuhvatnom delu iz oblasti islamske teologije.

⁹⁶ Al-Marginani (umro 1197), hanefijski pravnik, stvarao je u Fergani. Hidaja, sažet pregled njegovih vlastitih priručnika iz oblasti zakonodavstva, smatra se najobuhvatnijim delom islamske juris-prudencije.

⁹⁷ Al-Zamahšari (1074-1144), filolog i jedan od najslavnijih komentatora Kurana, stvarao je u Horezmu.

održalo sve do kraja Osmanskog carstva. Na stotine medresa širom carevine bilo je razvrstano na tih jedanaest stupnjeva.

Medrese su bile koncentrisane u nekim velikim gradovima. U Jedrenu ih je 1529. godine bilo četrnaest, a u sedamnaestom veku samo u Carigradu devedeset pet. U devetnaestom stoleću ovaj broj se popeo na sto sedamdeset. Paše su osnovale četrdeset devet prestoničkih medresa, ostali članovi vladajuće klase trideset pet, ulema trideset pet, sultani dvadeset šest, a druge ugledne ličnosti ostatak.

Kako u preosmanskom tako i u osmanskom razdoblju medresa je bila ustanova koju je izdržavao vakuf i obično je predstavljala jedan od elemenata u građevinskom sklopu koji su sačinjavali džamija, javna kuhinja (imaret) i ostale dobrotvorne ustanove. Mutevelija takvog kompleksa zgrada poveravao je muderisu finansijska sredstva namenjena medresi. Muderisova dužnost je bila da odabira studente, deli finansijska sredstva polaznicima i posluži, kao i da podmiruje opšte administrativne troškove medrese. To znači da je medresa bila samoupravna jedinica u okviru vakufa, koji je i sam dejstvovao kao autonomna institucija. Muderis je imenovan na osnovu vladarskog ukaza.

Pripadnici uleme školovali su se u medresama. Islam, u principu, ne prihvata bilo kakvu sveštenu klasu u smislu nametnute verske vlasti koja posreduje između Boga i čoveka. Pa ipak se ulema, klerikalni sloj sličan sveštenučkoj klasi u starim civilizacijama Bliskog istoka, vremenom pojavila u islamu, preuzimajući značajnu ulogu u svim oblastima društvenog i političkog života.

Ulema je imala dvostruk zadatak: bila je i tumač i izvršilac islamskog zakona, a ove dve dužnosti su obavljale muftije i kadije. Oni su snosili odgovornost za primenu šerijata u državi. Politička vlast zasnovana na fizičkoj sili

bila je u stvarnom životu dominantna komponenta države, ali je, prema muslimanskoj teoriji, politička moć predstavljala samo sredstvo za primenjivanje šerijata: „Država je potčinjena veri.“ Iz tog razloga ulema je smatrala da joj je svetovna vlast podređena i borila se da ovu teoriju sprovede u život.

Svoje isključivo pravo na šerijat pripadnici uleme su zasnivali na poznavanju nauke o veri. Da bi neko stupio u njihove redove, morao je najpre da proučava islam, što će reći da stekne znanja potrebna za pravilno razumevanje Kurana. Potom se zahtevalo da jedan član uleme izda kandidatu potvrdu o znanju. Sam čin potvrđivanja predstavljao je kariku u lancu koji se protezao unazad sve do saboraca proroka Muhameda: „Ulema su naslednici znanja svih proroka.“

U Osmanskom carstvu ulema je imala krutu hijerarhiju, koju su činili muderisi, muftije i kadije, i strogo određen sistem unapređenja. Ovaj sistem je u kratkim crtama prikazan na tabeli 6.

Muderis koji je predavao u haridž-medresi, ili svršeni student medrese Semanije, mogao je postati kadija u malom mestu i dnevno zarađivati od 50 do 150 akči. Starije kadije, sa platom od tri stotine i više akči, mogli su dostići najviše položaje u verskoj i svetovnoj vlasti i nazivali su se mule. Na primer, kadija koji je zarađivao tri stotine akči ili više od toga mogao je postati defterdar Carskog divana. Muderisu u Semaniji ili nekoj višoj medresi pružala se mogućnost da postane mula sa platom od pet stotina akči i da bude unapređen u prestoničkog kadiju, a docnije i u kazaskera. Kadija koji je zarađivao pet stotina akči mogao je postati nišandžija Carskog divana. Iz ovoga se vidi da su ulemi bila dostupna najviša zvanja i u birokratiji, a ne samo u verskim i zakonodavnim telima. Mnogi članovi uleme postali su veziri i zauzeli položaje koji su im obezbeđivali političku moć.

ТАБЕЛА 6

Мудерис	Кадија	Муфтија
Мудерис од 20 до 50 акчи	Ибтида-ји харич Харекер-ји харич Ибтида-ји дахил Харекет-ји дахил Мусиле-ји сахн	муфтија муфтија муфтија муфтија
Мудерис од 50 до 60 акчи	Сахн-и семан Ибтида-ји алтмишли ¹ Харакет-и алтмишли ²	муфтија
Мудерис од 60 до 100 акчи	Мусиле-ји Сулејманије ³ Сулејманија Дарулхадис	шејхулислам

¹ Основна „Медреса од шездесет“

² Средња „Медреса од шездесет“

³ Припремна медреса за Сулејманију

Kazaskeri Rumelije i Anadolije, carigradski kadija i kadije u osam najznačajnijih gradova imali su najviši rang među ulemom. Zakletvom na vernost, koju su polagali sa šejhulislamom na čelu, potvrđivan je suverenitet svakog novog sultana prilikom njegovog stupanja na presto. Ukoliko bi neki sultan bio zbačen s prestola, isto telo uleme je potvrđivalo i legalizovalo njegovo svrgnuće. Pa ipak, ne treba zaboraviti da je verski poglavar islamske zajednice sve vreme bio sultan-halifa i da je u svim periodima ulema u njegovo ime vršila versku vlast. Pravo imenovanja i raščinjavanja članova uleme uvek je pripadalo sultanu i velikom veziru, koji je zastupao svetovnu vlast. Šejhulislam je, neosporno, zauzimao poseban položaj.

Šejhulislam je bio poglavar uleme, a na taj položaj ga je imenovao sultan ukazom. Do šesnaestog veka biran je među onim muderisima koji su se istakli svojim znanjem. Dužnost mu je bila da izdaje fetve, što znači da, na osnovu utvrđenih verskih shvatanja, daje pismene odgovore na svako sporno pitanje koje je ulazilo u domen šerijata. U principu, za obavljanje ove dužnosti nije dobijao nikakvu platu. Svako ko je zauzimao određen položaj u verskoj vlasti raspolagao je i ovlašćenjem da izdaje fetve, a svaka značajnija varošica ili grad imali su svog muftiju, koji je obavljao ovaj zadatak. Muftije su činile poseban sloj podređen šejhulislamumu.

U nastojanju da odrede značaj šejhulislama zapadni istoričari su ga upoređivali sa papom. Mehmed Osvajač je u svojoj Kanun-nami izjednačio položaj šejhulislama sa rangom velikog vezira, ali je protokol propisivao da šejhulislamumu valja ukazivati veće poštovanje. Do sredine šesnaestog veka, šejhulislamima, obično, nije oduzimano zvanje. Kao predstavnici šerijata, oni su nastojali da dejstvuju nezavisno od političke vlasti. Tokom šesnaestog stoleća, kada je šerijat počeo sve više da prodire u delokrug državnih poslova, i šejhulislamov uticaj je stao srazmerno

da raste, ali je ipak, u isto vreme i u istom odnosu, postajao zavisniji od političke vlasti. Šejhulislam je prvi put okusio svetovnu moć kada mu je poveren nadzor nad sudstvom i kada je izvršnu vlast čvrsto povezao sa političkom. Otada je, umesto kazaskera, šejhulislam bio nadležan da imenuje kadije koji su zarađivali preko četrdeset akči dnevno, kao i kadije sa zvanjem mule.

Glava XVII

Nauka

Nauka u Osmanskom carstvu bila je sputana tradicionalnim islamskim shvatanjem koje je učenje o veri smatralo jedinim pravim znanjem i čiji je isključivi cilj bio razumevanje Božje reči. Kur'an i Muhamedova tradicija bili su osnova ovog učenja, dok je razum važio samo kao pomoćno sredstvo u službi vere. U verskim naukama postupalo se tako što se dokaz za isvesnu postavku najpre tražio u Kur'anu, zatim u Muhamedovoj tradiciji, potom u zapisu nekog prethodnog slučaja i tek na kraju u rasuđivanju pojedinca. Tradicija je tako bila okovala islamsku misao da je potonjim muslimanskim misliocima gotovo bilo nemoguće da unesu ma kakve novine. Do osmanskog razdoblja, presedan je korišćen kao vodeći princip ne samo u verskom zakonu već i u svim vidovima muslimanske učenosti. Posle velikih imama osmog i devetog veka, koji su dopunili i usavršili predanje razumskim analogijama, novine u verskim naukama smatrane su dopustivim isključivo u sporednim, a nikako u bitnim pitanjima. Izvodi, kompilacije, glose i komentari postali su suštinski oblici muslimanske nauke, tako da dela osmanske uleme spadaju u tu vrstu radova.

Do sada nije bilo ozbiljnog pokušaja da se odredi položaj osmanske prosvete u okviru celokupne muslimanske učenosti, i stoga je teško utvrditi njen doprinos islamskim naukama. Jedino ostaje da navedemo imena Mehmeda al-Fanarija, Šejha Bedredina, Mule Guranija,⁹⁸ Mule Husreva, Mustafe Hodžazadea, Ibn Kemala i Ebusuuda, i danas slavni učenjaci u islamskom svetu. Neki znalci smatraju da su Šejha Bedredina nadmašili jedino veliki imami devetog stoleća, zato što je on u svom delu o pravnoj filozofiji dao sopstveno mišljenje o izvesnim pitanjima i nekim pojedinostima, dok drugi smatraju njegova gledišta pogrešnim, što će reći oprečnim osnovnim izvorima i starim autorima.

Osmanski učeni pisci najčešće su vršili dužnost kadije, muftije ili muderisa. Poticali su iz različitih sredina. Neki su bili rodom iz dalekih gradova Rumelije, kao što su Sofija ili Sarajevo, drugi su se obrazovali u starim seldžučkim središtima, kao što su Konja i Kastamonija. Najvrsniji među njima nastanjivali su se u velikim gradovima Carstva, u Carigradu, Brusi ili Jedrenu. Bilo ih je poreklom iz skromnih porodica, pa čak i sinova robova. Većina njih je dovoljno vladala arapskim i persijskim da su mogli pisati na tim jezicima. Na arapskom su stvarana verska dela.

Vredno je pomena da su osmanski učenjaci u svojim teološkim delima često raspravljali o temama od javnog interesa ili o pitanjima državne politike. Na primer, Ibn Kemal se u mnogim svojim delima bavi šiizmom, u to doba izvanredno značajnim pitanjem za Osmansko carstvo. On je pokušao da iskoristi teološke argumente kako bi dokazao legalnost svetog rata protiv šija. Drugom prilikom, u nameri da pobije Mula Kabizovu tvrdnju da je Hristos iznad

⁹⁸ Mula Gurani (1416-1488), osmanski učenjak i pravnik. Mehmed II ga je imenovao za kazaskera i šejhulislama.

Muhameda, Ibn Kemal je napisao traktat dokazujući Muhamedovu nadmoć nad svim ostalim prorocima. Pripadnici uleme naročito su se isticali u pravnoj nauci, koja je imala praktičan značaj. Možda su zbirke fetvi na turskom i arapskom, koje su izdavali šejhul-islami, najznačajniji doprinos Osmanlija verskim i pravnim naukama.

Sem toga, osmanski učenjaci su bili i zapaženi enciklopedisti. Mehmed al-Fanari, a kasnije Mula Lutfi, Taškeprilizade i drugi stvorili su neku vrstu enciklopedije islamskih nauka u nameri da zadovolje praktične potrebe. Veliko enciklopedijsko delo je Ćatib Ćelebijina⁹⁹ bibliografija Kesf al-Zunun, koja i danas služi kao standardni priručnik.

Biblioteke su imale veliki značaj za osmansko društvo. Osmanlije su ih osnivali po džamijama, bolnicama i tekijama, a stvarali su i privatne biblioteke u svojim domovima. Mnoge od privatnih zbirki knjiga dospale su u biblioteke vakufa, jer se smatralo dostojnim pohvale zaveštati knjige nekoj dobrotvornoj zadužbini. Biblioteka je predstavljala posebnu jedinicu u sklopu vakufa; obično je bila smeštena u kamenoj prostoriji ili odvojenoj zgradi. Vakfijom se propisivalo kako valja čuvati i koristiti knjige, a takođe je imenovan bibliotekar, koji je primao platu iz fondova vakufa. U ovim bibliotekama i danas se čuva preko dve stotine hiljada rukopisa iz svih zemalja i epoha islamskog sveta, i one čine najbogatiji izvor istorijske i kulturne građe islama.

Odnos Osmanlija prema štampi posebno je zanimljiv. Oko 1590. godine, Murat III je dekretom dozvolio prodaju svetovnih knjiga štampanih arapskim slovima u Italiji. Osmanlije su shvatili prednosti štampe, ali je već 1555.

⁹⁹ Ćatib Ćelebi (1609-1658), jedan je od najvećih osmanskih uče-njaka i enciklopedista, poznat na Zapadu kao Hadži (Kalfa).

godine Buzbek tvrdio da Turci smatraju grehom štampanje verskih knjiga. Oko 1494. godine jevrejski doseljenici su osnovali štampariju u Carigradu u kojoj su štampali svoje publikacije.

Osmanski pisci su svoja verska i pravna dela pisali na arapskom jeziku, ali su već u četrnaestom veku počeli da ih prevode na turski. U početku su se pretežno prevodila korisna ili poučna dela iz oblasti istorije, politike i morala, lepog ponašanja, astrologije, jestastvenice i gemologije, namenjena sultanima i uticajnim državicima. Naporedo sa ovim radovima postojali su mnogi opšti priručnici o islamu i popularne knjige iz medicine prevedene ili pisane na turskom jeziku. Dve popularne knjige koje potiču iz 1499. godine, još uvek spadaju među najčitanija turska dela. To su poema Muhamedije (Knjiga o Muhamedu) i prozni spis Envâr al-Âsikîn (Svetlosti ljubavnika) — književne tvorevine braće Jazidžizade.¹⁰⁰ Braća Jazidžizade pripadala su bajramijskoj sekti, i na kraju prvoga dela, u kojem opisuju život Proroka i ostalih značajnih ljudi, objašnjavaju značenje gnosticizma.

Intelektualne nauke nesumnjivo su pružale najviše mogućnosti za originalnost u islamu. U preosmanskim islamskim društvima javljali su se novi tokovi u intelektualnim naukama koji su, obuhvatajući verske i pravne nauke, davali nov pravac celokupnoj islamskoj misli. Poslednji i najsnažniji takav pokret bio je misticizam. Peripatetička škola, koja je dostigla vrhunac sa Ibn

¹⁰⁰ Braća Jazidžizade-Mehmed (umro oko 1453), pisac Muhamedije i Ahmed (umro posle 1453), tvorac Envâr al-Ašikin-a napisali su oba ova dela po ugledu na Magârib al-Zamân, pisan na arapskom jeziku.

Sinom¹⁰¹ i Ibn Rušdom¹⁰² ustupila je mesto sve uticajnijim strujama misticizma koje su sa al-Gazalijem prodrle u sunitsi islam.

Al-Gazalijeva misao već je bila zagospodarila sunitskim islamom kada je nastupio osmanski period. U diplomama koje davala ulema, tradicionalno se znanje, preko Sejid Šerifa al-Džurdžanija, Nasirudina iz Tusa i al-Razija,¹⁰³ vezivalo za al-Gazalija. Sjedinjavanjem misticizma sa intelektualnim naukama, al-Razi je stvorio jedan viši filozofski koncept islama. Osmanska ulema ga je priznaola za svoga vrhovnog učitelja. Siradžudin iz Urmije prvi je učvrstio al-Razijev ugled među Turcima seldžučkog perioda, a jedan od potonjih al-Razijevih sljedbenika, Džemaludin, nastanio se u Aksaraju. Uticajni Mehmed al-Fanari, osnivač tradicionalne Osmanske medrese, pripada istoj školi. Osmanska ulema je jednako poštovala Sadudina al-Taftazanija iz Irana i Sejid Šerifa al-Džurdžanija iz Turkestana. obojica su bili sledbenici al-Razijevih učenja, a njihova djela su činila osnovu obrazovanja koje sticalo u medresama.

Prema tome, u osmanskim medresama čuvale su se naslobodoumnije tradicije sunitskog islama. U svakom osmanskom periodu bilo je fanatičnih pripadnika uleme koji su intelektualne nauke kao što su logika, matematika ili astronomija, smatrale oprečnim veri, ali je ulema, vezana za medrese, obično zastupala al-Gazalijevo gledište da je netrpeljivosost prema logici i matematici uzaludna, jer one sadrže suštinske elemente svih nauka i privikavaju um na pravilno mišljenje, to jest pomažu otkrivanju božanskih

¹⁰¹ Ibn Sina (980-1037) poznat na Zapadu pod imenom Avicena. Sem po filozofskim delima u neoplatonskom duhu čuven je po traktatima iz medicine i drugih nauka.

¹⁰² Ibn Rušd (1126-1198), filozof, na zapadu poznat kao Averoes. Njegovo delo miri folozofiju sa objavljenim religijama. Među muslimanskim filozofima smatra se najčistijim aristotelovcem.

¹⁰³ Al-Razi (1149-1209), teolog. U svom djelu al-Muhassal tumači uticaj filozofije na islamsku teologju. Takođe je čuven po svome komentaru, Kur'ana, Mafati al-Gajb.

istina. Stoga su intelektualne nauke od početka bile uvršćene u nastavne programe osmanskih medresa. U petnaestom veku, pod pokroviteljstvom Mehmeda II, koji je pridavao veliki značaj ovim naukama, Osmanlije su širom islamskog sveta stekli visok ugled kao matematičari i astronomi. Mehmed al-Fanari bio je izvrstan poznavalac intelektualnih nauka, a njegovo delo iz oblasti logike činilo je sve do poslednjeg dana Carstva suštinski deo nastave u medresama.

Osmanski matematički genije bio je Musa-paša zvani Kadizade, čiji su komentari Euklida i al-Čagminija¹⁰⁴ ne samo bili jedan od predmeta u medresama sve do najnovijeg doba već su i štampani. Kadizade se preselio na dvor Timurovog unuka Ulug-bega¹⁰⁵ i postao upravnik samarkandske Opservatorije, gde je radio na Ulug-begovim Astronomskim tablicama koje su smatrane poslednjom reči u islamskoj astronomiji.

Njegov đak Ali Kušču (umro 1474) nastavio je posle njega da vodi Opservatoriju i da saraduje sa Ulug-begom na upotpunjavanju Astronomskih tablica. Docije će mu Mehmed II iskazati posebnu naklonost i pozvati ga u Carigrad, što će označiti početak sjajnog razdoblja u osmanskoj matematici. Ali Kušču je u Carigradu napisao klasična dela iz aritmetike i astronomije i istovremeno preneo svoja znanja na takve prvorazredne matematičare kakvi su bili Mula Lutfi (umro 1494) i Mirim Čelebi (umro 1525).

Sledeći još jednom al-Gazalija, ulema je zastupala stav da je proučavanje filozofije dopustivo jedino kao priprema za izučavanje sholastičke teologije, čiji je cilj bio da se

¹⁰⁴ Al-Čagmini (umro oko 1354), astronom, poznat po svom astronomskom delu Al-Mulahhas fi haya.

¹⁰⁵ Ulug-beg (1393-1449). timurov unuk, vladao je Samarkandom od 1408. Izgradio svoju slavnu opservatoriju da bi ispravio Ptolomejeve astronomske tablice. Rezultati njegovog rada zapisani su u Ulug-begovom Zidž-u (astronomskim tablicama).

racionalnim argumentima potvrde islamske dogme. Zabranjivane su studije filozofskih problema koje se nisu mogle uskladiti sa Kur'anom. Izvjesne teze filozofa – da Bog ništa ne zna o pojedinačnim stvarima, da je uskrsnuće tela nemoguće i da ve vasiona večna, a ne stvorena – proglašene su čistim bogohuljenjem. Pa ioak su neki predstavnici uleme, osobiti šejh Bedredin, prihvatili ove postavke. Osmanske vlasti su, neosporno, bile sklone da prelaze preko mišljenja slobodoumnih ljudi sve dok oni, propovedajući svoja stanovišta, ne bi podelili javno mnjenje.

Sholastička teologija je cvetala tokom prva dva veka osmanske vladavine. Mehmed Osvajač, čovjek širokih pogleda, ponovo je zapodenuo slavnu raspravu između al-Gazalija i Ibn Rušda o odnosu religije prema filozofiji i dvojici velikih teologa toga doba, Alaudinu iz Tusa i Hodžazade-u iz Bruse (umro 1488), naložio da napišu po jedan traktat na tu temu. Ulema toga doba ocenila je da je Hodžazadeovo delo bolje, te se Alaudin, osetivši se omalovaženim, vratio u svoj rodni Iran. Suprotno al-Gazaliju, Ibn Ružd je tvrdio da se filozofija i religija mogu pomiriti i da je neophodno uzeti u obzir racionalne zaključke kako bi se upotpunila spoznaja Boga. Hodžazade je zastupao tezu da je razum besprekoran instrument u matematičkim naukama, ali da njegovo korišćenje pri rešavanju teoloških problema vodi obmanama i greškama. Sem toga, tvrdio je da je na izvestan način ispravio al-Gazalijevu pokatkad manjkavu metodologiju. Hodžazade je otvoreno izjavio da je njegov cilj odbrana šerijata od filozofskih postavki. I tako, dok se Averoizam- Ibn Rušdova filozofija – proučavao u Italiji postajući krupan činilac u renesnsnoj misli, beskompromisna sholastika se ukorenila u osmanskim medresama. Hodžazadeovo delo je sačuvalo ugled u islamskom svetu sve do današnjeg dana, a u devetnaestom stoleću bilo je štampano zajedno sa radovima Ibn Rušda i Al – Gazalija.

Valja skrenuti pažnju da osnovni tekstovi po kojima su držani tečajevi u medresama nisu prevodi grčkih filozofa, kao što je to bio slučaj u abasidskom periodu, pa čak ni dela Ibn Sine i al-Farabija,¹⁰⁶ već sažeti pregledi i komentari tvorevina kasnije sholastičke škole, među koje se ubrajaju Adudinov Al-Mevakif, Al-Tedžrid Na-sirudina iz Tusa ili al-Bajdavijev¹⁰⁷ Al-Tavali. Jedini novi radovi bili su komentari, odnosno glose na ta dela.

Mehmed II dao je podsticaj izučavanju matematike i teologije. Zahvaljujući tome, ove dve nauke su se, kao tesno povezani predmeti, čvrsto ukorenile u krugovima oko osmanskih medresa. Vredno je pomenuti da je slobodoumno obrazovana ulema poznavala racionalne nauke. Među takve poznavaoce spada i Ali Kuščujev učenik Mula Lutfi. Muderis za vladavine Bajazita II i istaknuti matematičar i teolog, svojom slobodnom mišlju i neprikrivenim podsmehom prema predrasudama, Lutfi je dovodio do besa konzervativnu ulemu. Ona je stoga otpočela propagandnu kampanju protiv njega, optužujući ga da je jeretik i dajući mu nadimak „Ludi“. Kada su glasine i podozrenje narasli, sultan je naredio ulemi da obrazuje jednu komisiju koja će pretresti ovaj slučaj i ustanoviti istinitost, odnosno neosnovanost ovih tvrdnji. To je bio uobičajen postupak kad god je ulema nekom sudila. Protivnici su Lutfija optužili da je jeretik, na stotine svedoka dalo je iskaze, a narod je sa velikim interesovanjem pratio suđenje. Lutfi je uporno isticao da nikada nije bio mnogobožac, ali je ulema izvestila sultana da dokazi protiv njega zahtevaju njegovo pogubljenje. Bajazit II je oklevao, ali ga je zbog pritiska konzervativnih

¹⁰⁶ Al-Farabi (875-950), sin jednog turskog starešine u Transoksjijani, smatra se najvećim muslimanskim filozofom. Poznat je kao „drugi učitelj“, dok je prvi bio Aristotel.

¹⁰⁷ Al-Bajdavijev (umro 1286?), kompilator i komentator; uglavnom značajan po svojim komentarima Kurana.

sveštenika ipak osudio na smrt. Godine 1494. Mula-Lutfiju je odrubljena glava na Atmejdanu (Hipodromu) u Carigradu, u prisustvu ogromnog broja ljudi. Pri svem tom, bilo je i takvih muslimanskih sveštenika koji su ceo taj slučaja smatrali posledicom glasina i kleveta, dok je javno mnjenje Lutfija prihvatilo kao mučenika za istinu.

Uprkos Mula-Lutfijevom tragičnom kraju, racionalne nauke su neko vreme posle toga sačuvale svoj značaj u Osmanskom carstvu, iako su, prirodno, bile sabijene u uske okvire islamske prosvete. Matematičar Mirim-Čelebi godinama je službovao kao muderis, dok je veliki učenjak Ibn-Kemal (1468-1534), poznat i kao Kemalpaša-zade, u punom zamahu stvarao u to isto doba, i njegova se slava pronela širom islamskog sveta. Ibn-Kemal je bio tipičan muslimanski učenjak širokog polja delatnosti. Studirao je teologiju kod Mula-Lutfija, napisao jedan komentar na Hodžazadeove traktate, tvorac je preko stotine teoloških rasprava, a iza sebe je ostavio i monumentalnu istoriju Osmanskog carstva u deset knjiga.

Glava XVIII

Trijumf fanatizma

Još u petoj deceniji šesnaestog veka, Taškeprilizade je jadikovao što su sholastička teologija i matematika izgubile svoju nekadašnju popularnost među ulemom i u medresama i što je opšti nivo učenosti opao. Žalio se da se knjige iz teorijskih nauka više ne traže i da pripadnici uleme, pošto pročitaju obične priručnike, proglašavaju sebe učenjacima. Oni ne pridaju značaj naukama kao što su teologija i egzegeza Kurana, već jedino svetovnim vidovima islamskog zakona, odnosno takvim „frivolnostima" kao što su poezija, prozni tekstovi ili anegdote. U stvari, ove korisne veštine i nauke imale su svoju vrednost prilikom sticanja svetovnih položaja.

Sudbina koja je zadesila opservatoriju osnovanu 1577. godine u Galati označava punu pobedu verskog fanatizma nad racionalnim naukama. Opservatorija u Galati je ustanovljena da bi se ispravile Ulug-Begove Tablice, i u to doba je bila jedina ustanova te vrste u islamskom svetu. Njen osnivač je bio glavni sultanov astronom, Takijudin Mehmed (1520-1578), koji je, da bi postigao što veću preciznost opažanja, načinio nekoliko novih instrumenata, a posebno jedan astronomske časovnik. Opservatorija nije

nimalo zaostajala za Tiho Brahijevom, u to vreme najmodernijom u Evropi, jer je neosporno da postoji upadljiva sličnost između instrumenata koje su koristila ova dvojica astronoma. Takijudin je ostavio prikaz načina na koji je ispitivao satove uvožene iz Evrope, opisujući kako ih je koristio kao modele pri izradi svojih instrumenata.

Danas bi se moglo reći da je Murat III izgradio svoju opservatoriju pre u astrološke nego u astronomske svrhe. Sultanovi miljenici su odobravali ovaj njegov postupak, dok su njihovi protivnici, među koje se ubrajala i jedna grupa uleme, interesovanje za astronomiju i astrologiju smatrali antireligioznim i zloslutnim zanimanjem, nečim nalik na vračanje i proricanje sudbine. Šejhulislam je iskoristio izbijanje kuge kao izgovor da se pismeno obrati sultanu sa obrazloženjem kako su upravo ovi smeli pokušaji da se prodre u Božje tajne izazvali kugu. I godine 1580. jedna grupa janičara sravnila je Opservatoriju sa zemljom.

Poznato je da se među petoricom stručnih pomoćnika u ovoj instituciji nalazio i jedan Jevrejin iz Soluna. Nije se smatralo da će se narušiti verska pravila ako se neko ko nije musliman zaposli u astronomiji, na koju se gledalo kao na svetovnu, praktičnu nauku. Od petnaestog veka Osmanlije su usvajale evropsku geografiju, vojnu tehnologiju i osobito medicinu a da pri tom niko nije na to stavljao primedbe sa gledišta vere. Prihvatili su korisne tekovine stranih kultura mnogo pre takozvanog „pozapadnjavanja“ u osamnaestom veku, jer takve pozajmice nisu uticale na osnovne vrednosti islama, naprotiv, u to doba su imale značaj bitan za opstanak.

Ulema i krugovi oko medresa vremenom su zauzeli čvrst stav protiv svih novina kako u praktičnim tako i u racionalnim naukama. Recimo, kada su 1716. godine zaplenjene Ali-pašine¹⁰⁸ knjige, šejhulislam je izdao fetvu

¹⁰⁸ Čorlulu Ali-paša (umro 1711), veliki vezir od 1706. do 1710.

kojom je zabranio da se filozofska, astronomska ili istorijska dela iz ove zbirke poklanjaju bibliotekama.

Sve ove okolnosti su suzile mogućnost da se islamski svet koristi napretkom nauka na Zapadu, čak i u oblasti praktičnih znanja. Veoma mali broj pripadnika birokratske klase i nekolicina lekara, koji su bili prešli u islam, imali su hrabrosti da sa zapadnih jezika prevode dela iz geografije i medicine. Međutim, i njihova nastojanja su se svodila na potrebe koje su imale praktični, svakodnevni značaj.

Osmanlije su rano počeli da usvajaju evropsku geografiju. Tako se Piri-Reis¹⁰⁹ služio mapom Hristifora Kolumba, kao i najnovijim portugalskim knjigama o pravcima jedrenja.¹¹⁰ Sačuvan je prevod iz 1580. godine jednog španskog traktata o Americi, u čijem se uvodu skreće pažnja na opasnost koja islamu preti od evropske prekomorske ekspanzije. U drugoj polovini sedamnaestog stoleća, poznavanje geografije sveta, a posebno geografije Evrope, postajalo je sve neophodnije za političku i stratešku obaveštenost. Ova činjenica je bila povod da se uz pomoć prebeglica prevedu sa latinskog jezika dva značajna geografska dela: Merkatorov i Hondijusov Atlas Minor iz 1621. i Atlas Major Jana Blaua iz 1662. godine. Čatib Čelebi, koji se založio za prevođenje MaloT atlasa, uočio je nadmoć zapadne geografije i, da bi proširio svoje znanje o Evropi, naručio je da se prevede i Karionova Hronika. Čitajući ovaj prevod, Čatib Čelebi se uverio da je Zemlja okrugla, te je pokušao da u islamskim izvorima nađe

¹⁰⁹ Piri-Reis (1465-1554), turski admiral i kartograf. Njegovo delo Kitab-i Bahrije (Pomorska knjiga), napisano 1521. a prošireno 1525. godine, u stvari je portolano i sadrži uputstva o jedrenju, pored mapa sredozemne obale. Karta Amerike, sastavni deo njegove mape sveta, kopija je mape Hristofora Kolumba iz 1498. godine.

¹¹⁰ Vidi R. Kahle, Die verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513, Berlin, 1933.

dokaze kako se takvo gledište ne kosi sa islamom. Abu Bakr iz Damaska je 1685. godine bio mecena prevoda Velikog atlasa, preko kojeg su se Turci prvi put upoznali sa Kopernikovim sistemom.

Medicina je bila nezaobilazna praktična nauka. Od najranijih vremena, islamski vladari su pozivali strane lekare, ali su nova evropska dostignuća u medicini i farmakologiji postala Turcima poznata tek u sedamnaestom veku, zahvaljujući delima koja su doseljenici prevodili sa zapadnih jezika na turski ili arapski. Fejzi Hajatizade (umro 1691), čuven po svojim radovima iz medicine pisanim na turskom jeziku, a zasnovanim na zapadnim izvorima, bio je jevrejski preobraćenik u islam i šef lekara u Saraju. Međutim, takve pozajmice nikada nisu donosile i osnovne principe zapadne naučne misli, već su samo za nekoliko podataka povećavale tradicionalno znanje. Čak je i sam Ćatip Ćelebi u svakoj vrsti naučnog istraživanja, i to bez izuzetka, najpre tražio dokaze u Kuranu.

Bilo je tvrđenja da se Mehmed Osvajač u ranijem periodu zanimao za italijansku renesansnu kulturu, ali da je posle njega ta struja zaustavljena. On je, neosporno, među svim osmanskim sultanima imao najšire poglede. Želeći da se od kompetentnog lica obavesti o principima hrišćanske vere, naložio je patrijarhu Genadiju da napiše studiju o hrišćanstvu. U svome dvoru je okupljao grčke i italijanske učenjake, kao što su Amiruces iz Trapezunta, Kritovul iz Imbrosa i Kirijako iz Ankone. Amirucesu je naredio da izradi geografsku kartu sveta; po njegovom nalogu je prevedena Ptolomejeva geografija i osnovana dvorska biblioteka klasičnih latinskih i grčkih dela. Obasipao je pažnjom Đentile Belinija, koga je doveo iz Venecije da zidove njegovog Saraja ukrasi freskama u italijanskom stilu i naslika njegov portret. Belingijeri je nameravao da Mehmedu II posveti svoju Geografiju, a Roberto Valturio svoju studiju pod naslovom De re militari. Đovani-Maria

Filelfo napisao je poemu Amuris u pohvalu Osvajačevu. Sve je to navelo neke ljude da ga smatraju pravim renesansnim vladarem, iako je takvo gledište daleko od istine. Mehmedovo zanimanje za hrišćanski svet isključivo je poticalo iz želje da postane njegov osvajač i vladar. Po kulturi je bio musliman. Gajio je duboko divljenje prema Hodžazadeu i bezuslovno je verovao u svog šejha — u Akšemsedinove vizije nepoznatog. Divljenje njegove epohe za evropski stil u umetnosti i nekoliko uzgrednih pozajmica na polju praktičnih nauka nisu utemeljili novi kulturni pravac.

Osmanlije su bile hanefije. Od četiri škole sunitskog islama, hanefijska se u najširem opsegu koristila idžmom — usaglašavanjem mišljenja — kao osnovom za donošenje pravnih normi, te su njeni sledbenici bili najtrpeljiviji i najelastičniji. Sve turske države su bile hanefijske, počev od Karahanida, koji su između desetog i dvanaestog stoleća vladali prvim islamsko-turskim hanatom u Centralnoj Aziji. Razlog za takvu politiku morala je biti želja turskih vladara da obezbede što je moguće više slobode za svoju političku i izvršnu vlast, a to je u isti mah bio jedan od glavnih činilaca koji su turskim društvima davali svojevrstan socijalni i kulturni karakter u okviru islamskog sveta. Među svim islamskim zajednicama, Osmansko carstvo je bilo najotvorenije prema stranim kulturnim uticajima. Međutim, od početka šesnaestog veka, snage verskog fanatizma postajale su sve moćnije. Kao što smo pokušali da objasnimo, činjenica da se uticaj krajiških tradicija smanjivao, a da je svest o ulozi Osmanskog carstva kao klasičnog islamskog halifata rasla, morala je delovati na ovakav razvoj stvari. Pokret kizilbaša, tog ubojitog oružja safavidskog Irana protiv Osmanskog carstva, možda je isto toliko uticao na tok događaja. U intelektualnom životu Carstva verski fanatizam se ispoljavao u sve snažnijem suprotstavljanju intelektualnim naukama, sholastičkoj

teologiji i misticizmu. U svakodnevnom životu iskazivao se u grubim činovima fanatizma počinjenim u ime šerijata.

Iste tendencije bile su prisutne i u državnim poslovima. Sulejman I je sa najvećom ozbiljnošću uzeo titulu „svetskog halife“. Sam je studirao islamsku pravnu filozofiju, a Ebusuudu (1490-1574) je poverio zadatak da državne svetovne zakone usaglasi sa šerijatom. Za vreme svakog oružanog sukoba sa Iranom, stroge mere preduzimate protiv jeretika izazivale su plimu fanatizma uperenog protiv svih novina.

Suđenje Mula-Kabizu (umro 1527) zanimljivo je u tom pogledu. Mula-Kabiz je, kao pripadnik uleme, 1527. godine, za vreme pobune kizilbaše Kalendera Čelebije u Anadoliji, branio stanovište da je Isus iznad Muhameda. Na prvom suđenju Kabizu pred Carskim većem, kazaskeri nisu mogli pribaviti dovoljno teoloških dokaza protiv njega da bi ga osudili na smrt. Sultan, koji je pratio tok suđenja, rasrdio se što će „taj nevernik koji je oskrnavio slavu Prorokovu biti pušten na slobodu“, te mu je po drugi put suđeno u prisustvu šejhulislama Ibn Kemala i carigradskog kadije. Između Kabiza i Šejhulislama zametnuo se verbalni duel. Šejhulislam je izneo dokaze sa ciljem da pobije Kabizove tvrdnje, ali se ovaj nije odrekao svojih uverenja, te je kadija presudio da se pogubi.

Svi namesnici u Carstvu dobili su 1537. godine naređenje da svakog građanina koji posumnja u Prorokove reči treba smatrati izdajnikom vere i pogubiti. Druga naredba je propisivala da se u svakom selu mora podići džamija i da su predstavnici vlasti dužni da zajedno sa skupom vernika prisustvuju molitvi petkom. Ova mera je bila uperena protiv jeretika koji nisu hteli da se mole sa sunitima.

U osmanskome društvu je oduvek delovala jedna grupa fanatične uleme koja je intelektualne nauke, misticizam, muziku i poeziju smatrala bezbožništvom. Nasuprot njima,

druga grupa uleme branila je ova znanja i umenja, tvrdeći da su ona u okvirima vere. Fanatici su, obično, bili popularni šejhovi i članovi uleme koji su propovedali i učiteljevali po džamijama, dok je ulema iz viših medresa ili u službi vlade činila drugu grupu. Taškeprilizade je bio jedan od takvih. Sa ogorčenjem se žalio na onu ulemu koja iskorišćava neznanje naroda da bi ga povela stranputicom: „Neka nas Bog sačuva od onih koji kroz veru iskazuju fanatizam". Zastupao je stav da je svaki čovek slobodan da sebi izabere versku školu i da je svaki pojedinac koji svoju školu smatra neprikosnoveno ispravnom a tuđu lažnom, i koji ostalim muslimanima prideva atribut neverni, u raskoraku sa pravom verom. Jer, jedino Bog ima moć da prepozna istinitu veru. Po mišljenju Taškeprilizadea, fanatizam u pojedinim granama prava jalov je posao, budući da u tim pitanjima niko ne može biti nepogrešiv.

Sa ostalim pripadnicima visoke uleme, Taškeprilizade je prihvatio al-Gazalijeva umerena gledišta verujući da su, slično verskim fanaticima, batinije i filozofi u zabludi. Batinije nastoje da unište šerijat, dok filozofi delaju sa principima neprihvatljivim za islam.

Od samog nastanka osmanskih medresa, ulema se u svojim uverenjeima udaljila jedan korak od al-Gazalija i prihvatila tradicije Ibn al-Arabija¹¹¹ i al-Suhraverdi-ja.¹¹² Taškeprilizade je tvrdio da je misticizam jedini put do saznanja Boga i da se mistička shvatanja mogu kritikovati isključivo u svetlosti same njihove terminologije. Na primer, onaj ko mistički iskaz „Ja sam Istina"¹¹³ ne tumači u njegovom mističkom značenju nanosi nepravdu sam sebi. Od Taškeprilizadea doznajemo da je prvih godina

¹¹¹ Ibn al-Arabi (1164-1240), vodeći muslimanski filozof-mistik.

¹¹² Al-Suhraverdi (1144-1234), filozof-mistik i osnivač suhraverdijskog mističkog reda.

¹¹³ „Ja sam istina", mistički iskaz kojim se izražava potpuno stapanje mistika s bogom. Zbog ovih reči su al-Haladž (umro 922) i njegovi sledbenici bili osuđeni na smrt.

Sulejmanove vladavine fanatična ulema podstrekivala narod protiv misticizma.

Taškeprilizade je smatrao da se muzika i igra vezane za obrede mističkih redova ne kose sa verom, budući da u ljudskoj duši pobuđuju ljubav prema Bogu i božanski zanos. Odnos između muzike i duha božanska je tajna, a duša prenutu igrom postiže saznanje Boga. Muziku i igru valja zabranjivati isključivo kada se one koriste za podsticanje svetovnih želja. Pa ipak je tradicionalna ulema muzičko recitovanje i igru oglašavala skrvnavljenjem, i istovremeno napadala pojave kao što su dekorisanje džamija, melodijska inkantacija Kurana i plaćanje verskih učitelja. Ulema takvih pogleda je u onoj meri u kojoj je osuđivala misticizam napadala i intelektualne nauke i sholastičku teologiju, jer one potkopavaju veru u Boga.

Pokreti fanatizma ubrzo potom su dobili takve razmere da su ugrozili javni red i uznemirili vladu. Stolećima je postojala jedna mala grupa propovednika koji su žigosali sve novine, nazivajući ih „bezbožnim novotarijama“ podstrekivali narod protiv onih verovanja i običaja koje je islamska zajednica prihvatila, iako nisu imali ničeg zajedničkog sa Kuranom. Jedan od takvih pripadnika uleme bio je Mehmed iz Birgija (1522-1573) koji je delovao u punoj snazi između 1558. i 1565. godine, kada je proganjanje kizilbaša dostiglo vrhunac. Njega je štitio sultanov učitelj Ataulah-efendija. Svojom izjavom: „Dužnost mi nalaže da jezikom i perom branim narod od onog što je Bog zabranio, te ćutanje smatram grehom“, Mehmed Birgivi se u isti mah okomio na sholastičku teologiju i mistiku, ali i na visokoučenu ulemu u državnoj službi. Ovaj muslimanski puritanac je običaje kao što su održavanje obreda u spomen umrlih i obilazak grobova i mauzoleja, ne bi li se od pokojnika dobila pomoć, oglašavao suprotnim duhu islama. Žigosao je takve uobičajene postupke kao što su rukovanje, klimanje glavom

u znak pozdrava i ljubljenje ruke ili skuta, tvrdeći da su u opreci sa sunom, jer nisu postojali u Prorokovo doba. Njegovi napadi na izvestan broj osnovnih institucija osmanskog društva, kao što su plaćanje verskih službenika i osnivanje vakufa zaveštavanjem pokretnih dobara i novca, značili su pretnju uspostavljenom poretku, te je Ebusuud osetio potrebu da izda fetvu kojom je potvrdio pravosnažnost ovih institucija. Mehmed iz Birgija, međutim, nije se ustezao da napadne i samog šejhul-islama i da njegove fetve nazove pogrešnim. Istovremeno je svojim napisima protiv inkantacije i igre za vreme verskih obreda unosio nemir i među članove derviških redova.

Borbu su nastavili učenik Mehmeda Birgivija, Kadizade (umro 1635), i grupa njegovih privrženika i propovednika zvanih faki. Propaganda koju su oni vodili sa predikaonica carigradskih džamija dovela je do velikih društvenih previranja, te se narod podelio na dva dela. Pristalice Mehmeda Birgivija osuđivale su sve običaje nastale posle Proroka, nazivajući ih „novotarijama“, a ljude koji su ih upražnjavali nevernicima. Govorili su da su duvan i kafa, kao i svaka vrsta pesme i igre, suprotni verskom zakonu, i zahtevali su da se iz medresa izbace matematika i intelektualne nauke. U želji da povrati vladarski autoritet, Murat IV je pokušao da zadobije podršku fakija, istupajući kao borac za islam. Izdao je izvestan broj zakona kojima je zabranio upotrebu duvana i alkohola i nemilosrdno je kažnjavao svakog prekršioca ove prohibicije.

Konzervativni demagozi nisu, međutim, računali samo s verskim fanatizmom naroda, već su istovremeno napadali raskošan i rasipnički život vladajuće klase i ograđivali se od nepravdi i poljuljanog morala svoga doba. Kada su 1656. godine nameravali da napadom na sve te kije u Carigradu i opštim pokoljem saseku u korenu versku jeres, najviše

privrženika su našli među siromašnim studentima medresa i skromnim trgovcima. Svesni njihovog uticaja na narodne mase, dvorski zvaničnici su se stavili na stranu fakija i iskoristili ih za kovanje zavera. Protivnici fakija, visoka ulema na državnim položajima i birokratska klasa u celini, tvrdili su da oni potkopavaju temelje države i društva i seju razdor među narodom. Novom velikom veziru Mehmedu Ćupriliću (umro 1661. godine) pošlo je za rukom da stiša nemir i spreči građanski rat tek kada je iz Carigrada prognao najvatrenije fakije.

Teorijska osnova ovog raskola bilo je pitanje uvođenja „novina“ u islam, problem koji se ticao celokupne osmanske kulture i društva. Ćatib Ćelebi je sažeto izložio opšti stav visoke uleme pišući da uobičajene postupke i novine koje je usvojio veći deo islamskog društva nije moguće i ne treba ukinuti silom. Možda se poneka novina ne usaglašava sa šerijatom, međutim, neosporno je da je čovek, Božji rob, bespomoćno i nesavršeno biće i da Bog sve prašta. Islamu je bliža trpeljivost nego nasilje, a u svakom slučaju, korišćenje sile je pogrešno, jer ona izaziva otpor, koji, opet, stvara nemir i podeljenost u državi i društvu. Konačno, zakoni se menjaju sa vremenom. Prorok je svoje zakone doneo iz određenih razloga, a kada su ti razlozi prestali da postoje, i sami zakoni su izgubili svrhu. Ćatib Ćelebi se, istovremeno, stavio u odbranu mistika, a posebno Ibn al-Arabija. Lek za fanatizam video je u proučavanju racionalnih nauka, kao što je bio slučaj za vreme Mehmeda II. On je tvrdio da je društvenu ulogu običajnog prava i njegovo korišćenje Mehmed Birgivi pogrešno shvatio stoga što nije proučavao istoriju i filozofiju. Izražavao je uverenje da je raspravljanje uvek korisno. Međutim, jedino je ulema, a nikako narod, pozvana da pretresa verska pitanja.

Osmanski zvanični krugovi su svoj opšti stav prema „novinama“ zasnivali na trpeljivom hanefijskom konceptu idžme kao temelju za verska i zakonska stanovišta. Nasuprot takvom stavu, Mehmed Birgivi i fakije su prihvatili strog tradicionalizam hanbelijske škole. Prema njihovom shvatanju, svaka ona novina koja je nedopustiva na osnovu objektivnog tumačenja Kurana i sune suprotna je islamu. Pobornici ove škole su odbacivali misticizam i svako ezoterično tumačenje verskih načela. Modernizacija islamskih društava ponovo je i u naše doba izazvala sudar ta dva oprečna pogleda.

Glava XIX

Narodna kultura i tarikati - mistički redovi

U seldžučkom periodu obrazovani ljudi u gradovima srednje Anadolije prihvatili su persijsku visoku kulturu, dok je na granicama preovladavala turska narodna kultura gazija i derviša, sa svojim strujama misticizma i viteštva. Derviši sa granica, obično nazivani baba, abdal ili ahi, koji su bili tesno povezani sa prvim osmanskim begovima, pristizali su u Anadoliju od jedanaestog veka s talasima seoba Turkmena. Oni su činili društveno i duhovno jezgro turkmenskih plemena, kao nekada stari tursko-mongolski šamani.

Arapski izvori sa zaprepašćenjem opisuju grupu od stotinak derviša koji su sa Barak-Babom prispeli u Siriju 1307. godine. Poslužićemo se jednim od takvih opisa, jer on verno slika jeretičke derviše sa granica:

„Obesili su zvonca i kosti oko vrata, obrijali brade, a brkove pustili da izrastu. U rukama su držali drvene mačeve ili močuge, iskrivljene pri vrhu. Pratili su ih svirači u doboše i frule, i kako bi oni zaszvirali, derviši bi zaigrali uz žestoke pokrete. Stvarčice oko njihovih vratova stvarale su takvu galamu da su posmatrači gubili glavu. Derviši nisu pridavali nikakav značaj molitvi, kao ni postu. Milostinju

koju bi sakupio Barak-Baba je delio svojim sledbenicima i sirotinji."

Sam Barak-Baba je verovao da održava neposredan dodir sa Bogom i, slično starim šamanima, imao je veliki uticaj na mongolske hanove u Iranu. Osmanski izvori, kao i evropski putopisci koji su boravili u Turskom carstvu, ostaviće tokom narednih stoleća slične prikaze derviških grupa koje su lutale od grada do grada.

Po planinama i na visokim letnjim ispašama Anadolije, a osobito u pograničnim oblastima, bilo je teško nagnati polunomadske Turkmene da poštuju ortodoksne oblike muslimanskog života i bogoslužjenja. Abdali i babe su prigrlili jeretičke vidove islama koji su vodili poreklo od šamanističkih verovanja saobraženih plemensko-društvenoj strukturi. Vlasti su, u isti mah, pokušavale da zaštite svoj osnovni izvor prihoda — seljaštvo i obradiva polja — preduzimajući stroge mere protiv nomada, koji su upravo iz tog razloga pružali ogorčen otpor centralnoj administraciji i njenoj politici verske ortodoksije. Seljaci su počeli gajiti fanatičnu odanost prema babama, koji su predstavljali uzor njihovih sopstvenih oblika društva i kulture. U okviru tih grupa nastaviće da cveta turska kultura, a posebno književnost proizišla iz tradicija turske centralne Azije. Ta kultura se potpuno razlikovala od kosmopolitske kulture i književnosti negovane po gradovima i na Dvoru. Kada su tražili izvore za stvaranje jedne nove nacionalne književnosti, turski nacionalisti dvadesetog veka okrenuli su se ovoj kulturi.

Jedva da iznenađuje činjenica što su narodne bune u Anadoliji, čiji su osnovni uzroci imali društvenu i političku pozadinu, gotovo bez razlike imale obeležja jeretičkih verskih pokreta.

Dve godine pre mongolske invazije, 1241. godine, jedan derviš po imenu Baba Ishak digao je u srednjoj Anadoliji prvi veliki turkmenski ustanak o kojem postoje

istorijski tragovi. Buna je ugušena posle ogorčenih borbi, a mnogobrojni jeretički turkmenski derviši, poznati kao babaije, pobjegli su u zapadne krajeve, gde su Turkmeni činili većinu stanovništva i gde su ih turkmenski begovi lepo primili.

Među takve babaijske šejhove spada Sari-Saltuk. Godine 1261. bio je prinuđen da se sa četrdesetak turkmenskih rodova skloni na vizantijsku teritoriju. Nastanio se u Dobrudži, da bi potom stupio u službu moćnog muslimanskog i mongolskog emira Nogaja, koji je vladao stepama severno od Crnog mora. Sari-Saltuk je postao junak jednog epa u kojem je opisan kao derviš i gazija koji širi islam po Evropi. Između 1473. i 1480. godine, osmanski princ Džem sakupio je narodne priče o junačkim podvizima Sari-Saltuka, kao i o ratovima osmanskih Turaka u Rumeliji, pod nazivom Saltuk-nama (Knjiga o Saltuku). U tim pričama Sari-Saltuk je prikazan kao ličnost koja savetuje anadolske Turke da se okanu svojih istrebljivačkih svađa i da se, umesto toga, stanu boriti protiv nevernika u Evropi: on uznosi sveti rat kao najviši vid pobožnosti. Njegova propaganda među hrišćanima po pravilu je dovodila do oružanih sukoba koji su se završavali pobedom. Odeven u rizu hrišćanskog monaha, Sari-Saltuk propoveda islam po crkvama i svojim drvenim mačem proliva krv onih sveštenika koji mu se usprotive. Slično sv. Đorđu, Sari-Saltuk ubija zmaja koji seje strah među ljude, a hrišćani prelaze u islam iz zahvalnosti prema njemu. Dobrudža i Krim središte su njegovog delovanja na Balkanu, u Poljskoj i Rusiji. On leti preko mora. On izjavljuje da je stalno napredovanje islama i povlačenje hrišćanstva veće od svih čuda, dokaz da je islam prava vera. Osmanski učitelji iz Nikeje su, 1354. godine, doslovno rekli to isto solunskom arhiepiskopu Palamasu, kada su tvrdili da je rasprostiranje islama čudo i Božja volja.

U isti mah je oduševljenje za ideal širenja Božje reči putem osvajanja pokretalo celokupno osmansko društvo. Ta misao je očigledna u prvim osmanskim anonimnim istorijama koje imaju neke osobenosti herojskih epova sličnih Saltuk-nami. Ova legendarna junačka dela oličenje su ideala krajiškog društva i njegovih vrhunskih predstavnika, gazija i derviša. U natprirodnim podvizima Sari-Saltuka, koji je mogao da leti, narodna mašta je našla svog uzvišenog junaka. Sasvim je razumljivo što se u ovim narodnim legendama o junaštvu susreću stari turski epski motivi, pored mnogih elemenata iz domaćeg anadolskog i balkanskog folklor, kao i iz hrišćanskih i paganskih predanja. Ponekad je teško uočiti razliku između Sari-Saltuka i nekog hrišćanskog sveca. Sari-Saltukovo uporište u Dobrudži ostalo je tokom osmanskog perioda središte u kojem su turkmenska plemena, gazije i jeretički derviši, sa uspehom delovali i gde su najčešće dizali bune.

Za vladavine Bajazita I, ortodoksni islam i klasična islamska kultura, potpomognuti centralističkom politikom, stalno su jačali. Međutim, kada su Turci pretrpeli poraz kod Ankare 1402. godine, nastalo je novo razdoblje nemira i reakcije, obeleženo širenjem jeretičkih verskih pokreta po osmanskim zemljama i izbijanjem velikih verskih i političkih ustanaka. Belezi tih previranja su buna Šejha Bedredina (umro 1416), osnivanje bajramijskog derviškog reda i širenje hurufijskog pokreta u Osmanskom carstvu.

Pokret Šejha Bedredina podjednako je značajan sa društveno-političkog, kao i sa kulturnog stanovišta. Majka Mahmuda Bedredina bila je Grkinja. Njegov otac bio je osmanski gazija, koji se borio na najisturenijoj krajini i među prvima prešao u Rumeliju, i koji je u mladosti služio kao kadija među ratnicima u pograničnim oblastima. Za vreme sultanovanja princa Muse na Balkanu dobio je Bedredin titulu kazaskera i sa krajiškim begom Mihal-

ogluom postao glavni pobornik novog revolucionarnog režima. Kako je u zaleđu imao timare date na uživanje neplaćenim krajiškim gazijama, postao je glavni ideolog davnašnje borbe pograničnih oblasti protiv centralizovane države. Kad je Mehmed I potukao Musu Čelebiju 1413. godine, prognao je i Bedredina u Nikeju, a njegovim privrženicima oduzeo timare. Ali, čim se 1416. godine Mehmed našao u kritičnom položaju, Bedredin je podigao pobunjeničku zastavu u dobrudžanskom krajištu. On je, takođe, tvrdio da je u srodstvu sa seldžučkom vladarskom kućom, i nesumnjivo je gajio izvesne političke ambicije; verovatno je želeo da vlada umesto osmanske dinastije.

Bedredin je bio veliki verski učenjak, mistik i svetac, a njegova uloga revolucionara dobar je primer kako se verska i mistička misao primenjivala u društvenom i političkom životu islamskog sveta. Većina onih koji su se na njegov poziv dizali na bunu oko Smirne, Saruhana i Dobrudže bili su Turkmeni, kao što je to ranije bio slučaj i sa babajama. Ostale njegove sledbenike sačinjavali su nezadovoljnici svakojakog porekla, kao što su pogranične gazije, spahije lišene timara, polaznici medresa ili hrišćanski seljaci. Svojim slobodoumnim tumačenjem islama Šejh je mogao da od tih raznorodnih elemenata obrazuje jedinstvenu zajednicu.

Šejh Bedredin nije bio običan derviš. Po svojim delima iz teologije, a osobito iz islamskog prava, on spada među velike učenjake. Ali, kako je bio mistik, „egzoterične nauke“ nisu ga zadovoljavale, te je stupio u jedan tarikati — derviški red — i postao šejh. Egzoterična tumačeša islama zamenio je ezoteričnim.

Bedredinov misticizam uglavnom vodi poreklo od Ibn al-Arabija. Znamo da je napisao jedan komentar na Ibn al-Arabijevo delo *Fusùs al-hikam* (Kvintesenca mudrosti). U knjizi *Varidat* (Božanska nadahnuća), koja je sastavljena iz

njegovih rasprava i razmišljanja o sopstvenom vidu misticizma, Bedredin objašnjava filozofiju monizma ovim rečima: „Pravo Božje biće daleko je od svega. Sve je u Njemu i On je u svemu." Ispoljavanje ove suštine nužnost je njenog bitisanja. Ovaj pojavni svet „sa svojim apsolutnim tipovima, vrstama i ličnostima iskonski je", bez početka i bez kraja, nije stvoren u vremenu. Kad bi ovaj fizički svet morao da nestane, s njim bi iščezao i duhovni i bestelesni svet. „Stvaranje i razaranje večni je proces." „Ovaj i onaj svet u svome jedinstvu predstave su uobrazilje; raj i pakao nisu ništa drugo do slatke i gorke duhovne manifestacije dobrih i rdavih dela". Bedredin nije verovao u sudnji dan, kao ni u uskrsnuće tela. Bio je ubeđen da je Hristos umro samo telesnom smrću, ali da je njegov duh večan. Sva načela ortodoksnog islama tumačio je kao što su to pre njega činili teolozi ezoteričari, te ga je ortodokсна ulema jednodušno smatrala ekstremnim batinijom koji potpuno prenebregava šerijat. Bedredin je ostavio ovaj iskreni prikaz svojih mističkih iskustava: „Zanos me je osvojio i ostao sam ushićen u Božjem prisustvu. Izgubio sam se u emocijama... Jednog dana ugledao sam svoje telo kao Boga u Njegovoj celovitosti... Mistik koji pojmi Boga gubi svoja osećanja. Razastire se po celoj vasioni, biva jedno sa planinama i potocima. Briše se svako Ovde i Od sada; sve biva jedan jedini trenutak."

Pišući krajem petnaestog stoleća, sunitski istoričar Idris Bitlisi (umro 1520) ovako opisuje Bedredinova uverenja i namere:

„Smatrao je sebe Mahdijem i verovao da će na znak nevidljivog sveta, pošto se stavi na čelo svojih učenika, podeliti zemlju svojim privrženicima. Da će potom tajne Božjeg Jedinstva ovladati svetom stvarnosti, a sekta podražavalaca (to jest pobornika šerijata) pasti sa vlasti. Njegova slobodoumna sekta htela je mnoge zabranjene pojave da proglasi dopuštenima."

Prema Bitlisijevim rečima, Bedredin je ovakvim obećanjima okupio oko sebe na hiljade neznalica i lakovernih ljudi, oslanjajući se na njihove animalne nagone. Slično pripadnicima bektašijskog reda, Bedredin nije imao ništa protiv vina i muzike i prenebregavao je i verske razlike.

Bedredinov učenik Borklidže-Mustafa rasplamsao je prvi ustanak Turkmena u planinskoj oblasti Karaburun, nedaleko od Smirne. Savremeni vizantijski istoričar Duka¹¹⁴ daje zanimljiv opis ove bune. Borklidže-Mustafa je propovedao da su sve stvari, izuzev žena, zajednička imovina. Za njega ne postoje razlike između hrišćana i muslimana: musliman koji hrišćanina naziva nevernikom sam je nevernik. Predanje govori da su se njegovi učenici odnosili prema hrišćanima kao prema anđelima. Borklidže-Mustafa je pozivao hrišćanske sveštenike sa Hiosa da se pridruže njegovoj sekti, a poznato nam je da su neki njegovi poštovaoci hrišćani učestvovali u njegovoj buni. Pa ipak su većinu ustanika, čiji se broj ceni na šest hiljada, sačinjavali turkmenski nomadi. Njegova pobuna je ugušena uz najveće napore. Sam Borklidže-Mustafa uhvaćen je i raspet na krst, a njegovi zaslužnjeni derviši nisu pristali na „obnavljanje vere“ i radije se pomirili sa smrću. Bitlisi tvrdi da je tom prilikom pogubljeno dve hiljade ljudi i da je, u isto vreme, u Manisi posečeno četiri hiljade sledbenika Torlaka Kemala, jednog od Bedredinovih učenika.

Bedredinova sekta u Dobrudži i Deliormanu, poznata kao simavni ili bedredinovci, održavala se vekovima posle smrti svoga začetnika, a osmanske vlasti su najvećim podozrenjem motrile na nju. U šesnaestom stoleću, bedredinovci su izjednačavani sa kizilbašama. U doba Sulejmana I, njihov vođ postao je jedan od Bedredinovih potomaka, izvesni Čelebi-halifa, čiji su sledbenici i

¹¹⁴ Istoria Turco-Bizantina, Bucarest, 1948, 148-50.

misionari propovedali njegovu ideju širom Carstva. Početkom sedamnaestog veka, sunitski šejh Mahmud Hudai preporučivao je vlastima da u korenu saseku ovaj pokret i, za primer ostalima, osude na smrt jednog od njegovih šejhova. Savetovao je takođe da se pozatvaraju sve tekije kizilbaša i da se u svakom selu postavi po jedan sunitski imam kome bi se poverilo školovanje dece.

Bedredinova buna jasno ukazuje na odnos između verskog misticizma i narodnih pokreta. Počev od trinaestog veka, Anadolija je bila stecište mističkih učenja i derviških redova. Među intelektualnim krugovima po gradovima, misticizam je dobijao teozofske oblike, dok je u narodu činio osnovu popularnih religioznih sekti čija su uverenja predstavljala sintezu šiizma i ostalih ezoteričnih učenja. Uz to, misticizam je bio i izvorište narodnih versko-društvenih pokreta.

Prema tome, derviški redovi u Osmanskom carstvu mogu se podeliti u dve glavne grupe. Prvu grupu su sačinjavali zvanično priznati redovi čije su se tekije izdržavale od prihoda sa vakufa i koje su zasnivali sultani ili ugledne ličnosti. Organizacija ovih redova bila je razrađena do tančina, i oni su imali svoje utvrđene rituale i obrede. Najpoznatiji među njima bili su nakšibendijski, mevlevijski i halvetijski red sa svojim mnogobrojnim ograncima. Poklonici ovih redova obično su se nastanjivali po gradovima i sebi obezbeđivali podmladak među pripadnicima gornjih društvenih slojeva. Svaki red je imao svoju nošnju i svoju kapu, svoj način recitovanja i svoju ceremoniju. Svaki red je, zavisno od vrste svojih verovanja, kao svog zaštitnika priznavao nekog slavnog sufiju, sveca ili Prorokovog saborca i ustanovljavao njegovu genealogiju. Tajni redovi, obično poznati pod nazivom melamijski ili melametijski, sačinjavali su drugu grupu. Prema narodnom shvatanju, oni nisu težili slavi i ugledu, već pokudi i osudi,

te se otuda tako i nazivaju.¹¹⁵ Izbegavali su svako razmetanje, svaku vrstu spoljašnje organizacije i simbola, a njihovi oblici bogoslužnja bili su tajni i ezoterični. Nisu uspostavljali nikakve veze sa državom i, u manjoj ili većoj meri, suprotstavljali su se vlasti. Obično su živeli od plodova sopstvenog rada i odbijali svaku pomoć ili milostinju bilo od države, bilo od pojedinaca. U ovu grupu spadali su lutajućí dervíši, koji su se zvali kalenderi, hajdarije, abdali ili babaije, a isto tako i hamzavije, što znači one melamije koji su se tobož tajno uvlačili među članove esnafa i živeli po gradovima. Reč je o tarikatima koje su prihvatale određene društvene grupacije netrpeljive prema vladajućem političkom poretku.

U stvari, šiitski i ezoterički verski pokreti od davnina su u islamskom svetu davali tarikatima izvesna sektaška i militantna svojstva, pored toga što su podržavali razne versko-političke grupacije. Sama šija vodi poreklo od jednog militantnog političkog pokreta koji je Prorokovog rođaka i zeta Aliju, odnosno njegove potomke, priznavao za poglavare islamske zajednice. Ovaj pokret je docnije apsorbovao mnogobrojne i raznorodne društvene i verske pokrete, a svima im je bilo zajedničko to što su pružali otpor sunitskim vladajućim klasama.

U mnogim islamskim državama, među koje spada i Osmansko carstvo, taj pokret je vremenom počeo da predstavlja opoziciju postojećem poretku, sili apsolutističke države i sunitskom islamu koji je ona zastupala. Natprirodne moći pripisivane Aliji i njegovim potomcima tumačene su u duhu mističkih teorija, te su mnogi verovali da se božanska svetlost, za koju se pretpostavljalo da je nadahnula i samog Aliju, prenela na njegove potomke, koji su stoga kadri da tumače ezoterična značenja Kurana. Ova verovanja su manje ili više bila zajednička svim tarikatima

¹¹⁵ Ovi nazivi potiču od arapskih reči malam, malâmat: „pokuda“, „osuda“.

u Osmanskom carstvu, a dobila su ekstreman vid u pokretima kizilbaša. U šesnaestom veku, u vreme kada se u Iranu uz-digla Safavidska dinastija, koja je bila nosilac ovakvih uverenja, pokret je postao krupan problem za Osmansko carstvo. Ali, najpre ćemo se pozabaviti bajramijskim, hurufijskim i beктаšijskim redovima, tarikatima koji su u Osmanskom carstvu osnovani u petnaestom veku.

Slično pokretu Šejha Bedredina, bajramijski red je bio verski i društveni pokret koji se začeo u razdoblju previranja i reakcije nastale posle 1402. godine. Njegov osnivač je Hadži-Bajram (umro 1430), seljak iz okoline Ankare i melamijski derviš u najširem smislu reči. On je od svojih učenika zahtevao da se izdržavaju od plodova sopstvenog rada, te je sa svojim sledbenicima obrađivao polja i s njima raspolagao žetvom. U Ankari i okolnim selima živeo je veliki broj tkačkih radnika koji su proizvodili za inostrano tržište i koji su većinom postali Hadži-Bajramovi poklonici. Hadži-Bajram je prikupljao novac po ankarskom trgu i delio ga sirotinji. U njegovom žitiju zapisano je da je s porastom broja njegovih učenika raslo i podozrenje vlade. Uhapšen je i izveden pred Murata II. Međutim, sultan mu je dao oproštenje, oslobodivši čak njegove učenike izvesnih dažbina, što je omogućilo da se ovaj pokret naglo rasprostrani. Murat je gajio simpatije prema ovim dervišima čije su mu sklonosti bile donekle bliske, pa ipak je nesumnjivo da je njegova podrška tom novom tarikatu delimično značila svestan pokušaj da ojača sopstveni uticaj u narodu.

Bajramski pokret će se kasnije podeliti u dve struje. Jedna od njih će prihvatiti sunitski islam i staviti se pod državnu zaštitu. Hadži-Bajramov sledbenik Akšemsedin postao je šejh osvajača Carigrada i odigrao značajnu ulogu prilikom zauzimanja vizantijske prestonice. Druga grupa nije izneverila melamijske tradicije: ostala je tajna sekta,

najekstremnija u svojim verovanjima i privrženosti monizmu i šiizmu. Bila je povezana sa esnafima po gradovima, sa onim organizacijama koje su oduvek s podozrenjem gledale na političku vlast. Prvi kutb ovog ogranka bio je jedan građanin Bruse, nožar po zanimanju, i Hadži-Bajramov učenik. Melamije su obrazovale čvrsto udruženje oko kutba — stožera — to jest duhovnog vođe, koji je, prema mističkim verovanjima, predstavljao središte vasiona, i koji je bio upućen u božanske tajne. Kutb je u svojim rukama držao sve i zahtevao je potpunu poslušnost. Članovi ovog društva organizovali su tajne sastanke i sudili su optuženima na svojim sudovima, bacajući u svoje tamnice one koje bi sami proglasili krivim. Nisu ni pomišljali da opšte sa državom, već su svojim članovima nalagali da se bave nekim zanatom i časno zarađuju za život. Osuđivali su lenost i propovedali načelo da je „svako ko pošteno zarađuje novac mio Bogu“.

Melamije podsećaju na one sekte koje su odvajkada postojale u starim islamskim gradovima, i koje su bile van državnog nadzora. Svoje pripadnike su sticali među članovima esnafa, a vlast se prema njima uvek odnosila sa podozrenjem. U šesnaestom stoleću, kada su melamije, slično kizilbašama po selima, stali da pokazuju naklonost prema Safavidima, vlada ih je počela bespoštedno proganjati. Melamijski kutb, Ismail Mašuki, uhapšen je 1539. godine i sa dvanaesticom svojih učenika pogubljen na At-mejdanu, prema slovu šejhulislamove fetve. Posle njegove smrti, izvestan broj privrženika ga je proglasio svecem, te se stoga nametnula potreba za izdavanjem nove fetve kojom su ovi ljudi osuđeni, a pravosnažnost pogubljenja potvrđena. Šejhulislam Ebusuud je 1574. godine osudio na smrt još jednog melamiju, Hamzu Balija iz Bosne, proglasivši ga jeretikom i bezbožnikom. Hamza Bali se uopšte nije ustezao da pred svima otvoreno izjavi svoja monistička uverenja, a smatralo se da je oko sebe bio

okupio nekoliko hiljada učenika u svojoj rodnoj zemlji, u Sarajbosni. Pogubljenje Hamze Balija snažno je uticalo na svest ljudi, podelivši ih na one koji su ga uzdizali i na one koji su ga nipodaštavali. Hamza Bošnjak je postao svetac-zaštitnik melamija, koji će se potom često nazivati i hamzavije. U sedamnaestom veku, hamzavije zatečene u Bosni bezdušno su proganjane. Uprkos tome, melamijski pokret se počeo širiti po velikim gradovima Carstva, kao što su Carigrad i Jedrene, a docnije je čak zahvatio i vladajuće klase.

Druga sekta koju je vlast stavila van zakona bila je hurufijska. Ovu sektu, koja se u pravom smislu može smatrati novom religijom, osnovao je u Astarabadu u Iranu izvesni Fadlulah (umro 1394). Fadlulah je izjavljivao da je on ovaploćenje Boga, Mahdi koga iščekuju muslimani, hrišćani i Jevreji, i obznanio svetu da donosi konačnu reč koja će sjediniti sve tri religije. Tumačio je Kuran primenjujući jedan krajnje ezoteričan sistem, koji je počivao na kabalističkim objašnjenjima slova ove svete knjige. Slično Šejhu Bedredinu, tvrdio je da je „svet večan, a stvaranje neprekidan tok." Nije verovao u zagrobni život. Kao i melamije, isticao je da je manuelni rad jedini pravičan izvor zarade. Sam Fadlulah je no zanatu bio proiz-odač kečeta, te se njegov tarikat najpre proširio među članovima esnafa po gradovima. Kako je hurufijstvo u Iranu bilo stavljeno van zakona, ovaj pokret je početkom petnaestog veka stao naglo da se širi po osmanskim gradovima u Rumeliji i Anadoliji, tamo gde su živeli hrišćani i muslimani radeći zajedno u istim esnafima. U Anadoliji ovoj sekti pripadao je veliki azerbejdžanski pesnik Nesimi, koji je 1408. godine, zbog svojih ubedenja, živ odran. Hurufijski propovednici nameravali su da vladare svoga doba pridobiju za svoju novu religiju, te su organizovali zavere protiv onih koji bi im se suprotstavili.

Pouzdana se zna da je hurufijska sekta 1444. godine u on-dašnjoj osmanskoj prestonici Jedrenu bila prilično mnogobrojna i da je jedan persijski misionar bio uticajna ličnost na dvoru.

Zbog hurufijskih pogleda na Hrista i hrišćanstvo, na Zapadu su se počeli širiti glasovi da su nosioci ovog učenja hrišćani. U to vreme je građanstvo Jedrena bio obuzeo strah od eventualnog krstaškog rata. Narod se uznemirio, ali je sunitska ulema oštro reagovala. Persijski misionar je spaljen, a njegovim mnogobrojnim sledbenicima iščupani su jezici. U jednom savremenom prikazu navodi se podatak da je tada nastradalo 2.007 ljudi,¹¹⁶ ali je ovaj broj svakako preteran. Žestoka proganjanja hurufija, koji su smatrani bezbožnicima, nastavljala su se tokom petnaestog i šesnaestog veka, da se naročito pojačaju posle zavere skovane protiv Bajazita II. Hurufije su se stopile sa bedredinovcima, kizilbašama i beктаšijama, pa je zbog toga u beктаšijskoj misli prisutan snažan hurufijski uticaj. Iz osmanskih dokumenata se vidi da je vrlo kasno, čak 1576. godine, izvršen opšti pokolj jedne hurufijske grupe u selima oko Plovdiva u Bugarskoj.

Beктаšijski red će vremenom postati najznačajniji narodni tarikati i postepeno apsorbovati razne druge tarikate, pored grupa derviša poznatih pod nazivom abdali, kalenderi i hajdarije, koji su delovali od četrnaestog veka.

Osnivač i svetac-zaštitnik ovoga reda bio je Hadži-Bektaš, učenik Baba Ishaka koji je podigao bunu 1241. godine. U drugoj polovini trinaestog stoleća, Hadži Bektaš je propovedao svoja shvatanja širom seldžučke Anadolije i duž značajnog trgovačkog puta između Ankare i Kajsarije, koji se pružao preko zapadnog krajišta sa visinskim letnjim ispašama. Turkmenska plemena gusto su naseljavala tu oblast u čijim je selima živelo i staro hrišćansko

¹¹⁶ F. Babinger, Von Amurath zu Amurath, Oriens. III—2 (1950), 254.

stanovništvo. Turci su osvojili ove krajeve za vladavine Murata I. Bektašijski red je u Osmanskom carstvu prvi put stekao značaj pošto se rasprostranio među turkmenskim plemenima, a drugi put kada je postao tarikat janičarskog odžaka.

Bektašijski derviši su se pojavili sredinom četrnaestog veka duž turskih granica u Rumeliji i za svog pokrovitelja uzeli Sari Saltuka, koji će postati svetac-zaštitnik osmanskih gazija u Rumeliji. Do kraja četrnaestog veka bektašijstvo se učvrstilo među janičarima. Neki istoričari su pokušavali da ovu pojavu objasne činjenicom što su janičari mahom bili poreklom hrišćanska deca, sakupljena dankom u krvi, ili ratni zarobljenici. Bilo kako bilo, ova hrišćanska deca razasлана u turska sela u Anadoliji da nauče turski jezik i islamsku veronauku, pre su ispoljavala naklonost ka narodnim oblicima religije nego prema sunitskom islamu. Krajem šesnaestog stoleća janičari su zvanično priznali Hadži-Bektaša za svog sveca-zaštitnika, i otada je no jedan bektašijski baba stalno obitavao u njihovom korpusu. Bektašijski red i janičarska vojska postali su tako nerazdvojni da je svaki novi dede, koji je biran za poglavara reda, dolazio u janičarske barake u Carigradu da od age janičara primi krunu.

Bektašijstvo je steklo veoma mnogo pristalica među turkmenskim nomadima, u onim selima koja su oni osnovali i gde je ovaj red potisnuo babaije. Ovaj tarikat je izuzetno snažno uticao na turkmenske grupe u Anadoliji, a osobito u oblasti između Kizilirmaka i Erzeruma (F. Grenard početkom dvadesetog veka zaključuje da ih je moralo biti oko milion), kao i na jugu u planinama Taurusa (pretežno na plemena Tahtadžija i Varsaka). Bektašijstvo su potom prihvatili i Turkmeni Juruci između Jedrena i Dunava na Balkanu, zatim stanovnici Dobrudže i Deliormana u istočnoj Bugarskoj, kao i živalj na planinama

Rodopa u južnoj Makedoniji i Tesaliji. U petnaestom i šesnaestom stoleću veliki broj turkmenskih nomada je prešao na sedelački način života, zasnivajući svoja sela.¹¹⁷

U drugoj polovini petnaestog veka Turkmeni su potpali pod uticaj jednog novog jeretičkog tarikata koji se pojavio na istoku. Reč je o ekstremnoj šiitskoj sekti Safijudina iz Ardabila.¹¹⁸ Prihvativši tarikat Safijudina, Turkmeni su postali poznati kao kizilbaše — „crve-noglavci“ — po crvenim čalmama kojima su obavijali glave. Pokret kizilbaša je u podjednakoj meri imao društveno-političko i versko obeležje, a od petnaestog veka Turkmeni su kroz njega snažno iskazivali svoju netrpeljivost prema osmanskome uređenju. U petnaestom stoleću, Rafla su se našli u sastavu Karamanije i Ak-kojunlue — država koje su bile zadržale plemensko uređenje, Turkmeni su se ogorčeno borili protiv Osmanlija, čija je centralistička politika bila nespojiva s njihovim načinom života. Kada je Ak-kojunlue u Iranu zamenila Safavidska dinastija, njen osnivač, šah Ismail, pojačao je svoju propagandu pišući verske pesme na turskom jeziku i šaljući svoje učenike i propovednike u Rumeliju i Anadoliju među ratoborne Turkmene. On je na taj način iznutra osvajao Osmansko carstvo. Kizilbaše su 1511. godine, pod zapovedništvom šaha Kulua, jednog od sledbenika šaha Ismaila, digli strašnu bunu u jugozapadnoj Anadoliji, paleći i razarajući sve što bi im se našlo na putu, i tom prilikom prodrli čak do Kutahije. Ova pobuna je iz temelja uzdrmala osmansku uiravu u Anadoliji, a bila je ugušena uz najveće moguće teškoće. Krvava osveta Selima I nad kizil-bašama i njegova pobeda nad šahom Ismailom kod Čaldi rana 1514. godine samo su privremeno zaustavile širenje pokreta kizilbaša.

¹¹⁷ Vidi J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937.

¹¹⁸ Safijudin va Ardabila (1252-1334), rodonačelnik Safavidske dinastije.

Verska shvatanja i obredi kizilbaša nisu se bitno razlikovali od beктаšijskih. Međutim, Turkmeni su bili fanatičniji ši'iti, i svoje plemenske običaje i šamanistička učenja spajali su sa beктаšijskim, izgrađujući na taj način osoben vid svoje sekte. Nasledne poglavice njihovih plemena imale su rang verskih poglavara i obično su nazivani šejhovima. Turkmeni su pridavali osobit značaj naslednom principu; razlikovali su se od ostalih beктаšijskih grupa po tome što su za vođe svog reda priznavali čelebije, za koje se tvrdilo da vode poreklo od Hadži-Bektaša. Jedan od Hadži-Bektaševih potomaka, Kalender, stavio se na čelo velike turkmenske bune u Anadoliji 1527. godine. Pripadnici turkmenskih plemena sačinjavali su veći deo pobunjeničkih snaga, a među njima su se nalazili i mnogobrojni derviši abdali i kalenderi. Da bi se ova pobuna savladala, morao je intervenisati sam veliki vezir, uz pomoć janičarskih odreda. Godine 1511. spahije iz starog begluka Karamanije i 1527. spahije iz starog begluka Dulkadira podigli su ustanak. Oba puta su istaknute ličnosti među pobunjenicima bile stare plemenske poglavice. Taj podatak snažno ističe društvenu i političku prirodu beктаšijskog pokreta.

Za vreme osmansko-safavidskih ratova između 1534. i 1535. godine, jedan pesnik kizilbaša i beктаšija, Pir Sultan Abdal, poetskim jezikom je izrazio osećanja i politička stremljenja ovoga pokreta.

U sledećim stihovima on jadikuje zbog nepravde i proganjanja:

*Poklonih srce i veru dadoh Aliji,
Ostajem postojan, makar me raskomadali.
Nazvaše me jeretikom i obesiše —
Čudno, jer, u nemu je moj greh?*

S vremena na vreme obraća se iranskom šahu, koga smatra Mahdijem i potomkom loze Alijine:

*Moj sveti Mahdi mora doći,
Mora sazvati visoko veće,
Mora uništiti nepravdu,
I osvetiti me jednot dana.*

U mašti vidi šaha kako predvodi kizilbaše, osvaja Anadoliju i ustoličava se na carigradskom prestolu:

*On krenu na zemlje Ruma,
i evo silni Imam roda Alijino stiže.*

*Nek grudi raskolnika gore,
Nek reč Gospodara Veka zakon bude,
Nek se zna ko je sultan.
Pobednik-Gospodar mora
Carigradom proći krunom carskom ovenčan.*

Kada je najzad iščezla nada u pobedu, priželjkivao je da nađe utočište kod iranskog šaha:

*O crna zemljo, predugo sam na tebi,
I sam ću sa tvojih pašnjaka Šahu otići.*

*Kad već ubijaš one što Šaha spominju,
I sam ću sa tvojih pašnjaka Šahu otići.*

Grupe kizilbaša kojima je od 1511. godine Iran postao utočište, činile su značajan deo safavidskih ratnih odreda. Međutim, zbog svojih ekstremnih jeretičkih verovanja, prema kojima su šaha smatrali Mahdijem, nomadi kizilbaše nisu mogli da se uklope ni u persijsko društvo, te su ih i u toj zemlji progonili kao jeretike.

Kizilbaše su neprestano održavale tesne veze sa Iranom i ponašale se kao safavidski podanici. Šah je među njima imenovao svoje predstavnike, šaljući svakom od njih povelju, ogrtač, mač i novac. Anadolske kizilbaše su, sa svoje strane, redovno slale šahu neku vrstu dažbine zvane „šah haki" (šahovo pravo) ili „nezir" (obrok). Kizilbaše nisu odlazile na hodočašće u Meku, nego u Ardabil u Iranu, gde je sahranjen Safijudin. Sačuvani su turski dokumenti iz kojih se vidi da su osmanske vlasti vršile pretrese tragajući za zabranjenim knjigama i spisima koji su dolazili iz Irana. Porta je, isto tako, slala svoje uhode među kizilbaše sa nalogom da pronalaze one koji održavaju veze sa Iranom, a takve prestupnike kažnjavala je pogubljenjem ili progonstvom. U turskim arhivama sačuvani su podaci da su osmanske vlasti u šesnaestom veku s vremena na vreme vršile detaljne istrage među raznim heterodoksnim grupama i pretresale derviške tekije. Tako je, na primer, grupi išika, starim abdalima i kalenderima, „koji mašu zastavama, sviraju u frulu i doboš i ponašaju se suprotno veri u svim pojedinostima", zabranjeno da lutaju po gradovima i selima. Duga i ogorčena borba sa kizilbašama u šesnaestom stoleću osnažila je položaj malog broja predstavnika sunitskog islama u Osmanskom carstvu. Zbog takvog pritiska, kizilbaše su se povlačile u ilegalnost i čvršće no ikad ranije zbijale svoje redove, pružajući otpor sunitskoj državi i društvu.

Bektašijstvo je odigralo krupnu ulogu u širenju islama među starosedelačkim hrišćanskim stanovništvom u Rumeliji. Zahvaljujući eklektičkoj prirodi i osobenim svojstvima ovog narodnog tarikata, islam je postao prihvatljiv za mnogobrojne balkanske seljake. Bektašije su se, recimo, trpeljivo odnosile prema svim verama, pridavele su veći značaj skrivenim vrednostima nego spoljnim obeležjima, nisu zahtevale poštovanje islamskih obreda kao

što je ritual molitve i posta, dozvoljavali su da se pije vino, dopuštali ženama da se na javnim mestima pojavljuju bez feredže i da se u društvu mešaju sa muškarcima. Uspešnom propagandom, bektašijski šejhovi su pridobijali hrišćane za svoju tajanstvenu i demokratsku sektu, koja im se nije činila naročito drukčijom od hrišćanstva. Međutim, ova vrsta bektašijstva bila je nešto sasvim drugo no bektašijstvo kizilbaša. Bektašijski derviši, vezani za svoje tekije koje su se nalazile pod državnom kontrolom i koje su izdržavali vakufi, po pravilu su bili odani vlastima. Oni se nisu držali naslednog principa prilikom izbora svojih baba i deda, nalazili su se na višem intelektualnom nivou i mističkoj misli su davali istaknuto mesto.

Bektašijstvo je sekta čija su verovanja sačinjena od različitih elemenata narodne vere preuzetih iz različitih izvora, počev od šamanizma pa sve do verskih shvatanja balkanskih naroda. Bektašijstvo je u biti nastavak babaizma, i u njemu se jasno zapažaju tragovi starog turskog folklora i običaja, a osobito elementi šamanizma. Šamanistički uticaj je izuzetno uočljiv u ekstatičnim igrama bektašija, dok se shvatanja čudotvornih svojstava pripisivanih bektašijskim svecima sreću u sasvim istom vidu kod budističkih Turaka i kineskih Turkestanaca. Drevna turska tradicija ritualnog obreda i ostaci šamanističkog kulta kamena i drveta nastavili su da žive i u bektašijskim obredima. Žene su zadržale onu slobodu i jednakost sa muškarcima koje su uživale i u preislamskom turskom društvu. Istoričari kao što su Jakob i Heslak skreću pažnju i na uticaj koji su paganstvo i hrišćanstvo, svojstveni Balkancima, izvršili na bektašijska shvatanja: oni smatraju da neka bektašijska verovanja i obredi, po svemu sudeći, vode poreklo iz hrišćanstva. Na primer, koncept Trojstva odražava se u bektašijskom verovanju da su Bog, Muhamed i Alija jedno; prilikom ritualnog primanja u red, iskušenik se nudi hlebom, vinom i sirom, učenici ispovedaju grehe svome

šejhu. Od šesnaestog veka celibat je postao obavezan za one dervise koji su živeli u tekijama, a i po mnogo čemu drugom beктаšijske tekije podsećaju na hrišćanske manastire. Slični uticaji starosedelaca ispoljavali su se i u nizu pojedinosti, kao što je odabiranje mesta koje su hrišćani smatrali svetim za izgradnju tekije ili svetilišta namenjenih hodočasnicima; usvajanje starih hrišćanskih odnosno paganskih legendi vezanih za ta mesta, koje su potom pripisivane beктаšijskim svecima.

Bektašijstvo je, u isti mah, preuzelo izvesna verovanja i iz misticizma muslimanske kulturne elite. U Makâlât-u (Raspravama), pripisivanim Hadži-Bektašu, u kratkim crtama su iznesene osnove tih verovanja. Prema sufijskim tradicijama, iskušeni prolazi kroz četvora vrata. Prva vrata predstavljaju „šerijat" — ortodokсни islamski zakon; druga „tarikât" — učenja derviških redova; treća vrata su „marifet" — mistično saznanje Boga, a četvrta „hakikat" — neposredno iskustvo suštine stvarnosti. Naporedo sa ovim načelom, Kuran ima četiri značenja: spoljni tekst za narod, tananosti teksta za mudrace, skrivena značenja za svece i apsolutnu istinu za proroke. Bektašijski obredi i tradicije, posmatrani u opštim crtama, neznatno se razlikuju od ostalih tarikata. Oni su se postupno ustanovljavali pod rukovođenjem Hadži-Bektaševih sledbenika, deda, a konačan oblik su dobili sa izvesnim brojem novina koje je krajem petnaestog stoleća uneo Balim Sultan.¹¹⁹

Na čelu ovoga reda, organizovanog prema hijerarhijskom principu, nalazio se pir, odnosno dede; nižu lestvi-u su zauzimali halife ili babe, još nižu šejhovi i, najzad, muridi odnosno muhibi — prijatelji. Dede je obitavao u tekiji izgrađenoj pored Hadži-Bektaševog groba.

¹¹⁹ Balim Sultan (umro 1516), o čijem životu ne postoje pouzdani izvori, smatra se da je vodio ovaj red oko 1500. godine.

On je među svojim dervišima birao očeve (baba) upravnike za svaku pojedinačnu tekiju, darujući ih poveljom sličnom sultanovoj. Muškarac i žena koji su želeli da stupe u ovaj red nazivali su se ašik — zaljubljeni — i nakon inicijalnog obreda, koji se zvao „ceremonija ispovedanja vere“, postajali su muhibi. Većinu pristalica beктаšijskog reda sačinjavali su muhibi; puno pripadništvo moglo se steći tek posvećenjem u derviša. Prilikom svečanosti poznate pod nazivom „posvećivanje njegovog postojanja“, muhibu koji će biti proizveden u derviša stavljana je kruna na glavu. Zatim bi otpočinjao dug period posta i uvođenja u veru, u toku kojeg bi mu baba tekije postupno otkrivao tajne reda. U svojstvu muršida — duhovnog vođe — baba je zahtevao neprikosnovenu poslušnost i, zavisno od svojih sposobnosti, otkrivao jednu po jednu tajnu dervišu. Muhtibi i derviši obrazovali su ekskluzivnu grupu oko tekije. Baba je bio odgovoran za mnoga pitanja koja su iskrsavala u beктаšijskoj zajednici. On je obavljao venčanja i pogrebne obrede, slušao ispovesti i blagosiljao novorođenčad. Vernici su sa svojim bolesnim srodnicima dolazili babi, posećivali su grob tekijskog sveca-zaštitnika i zavetovali se nad njim. Solidarnost među beктаšijama bila je veoma jaka. Ako bi bilo koji njegov vernik pao u nevolju, baba bi od članova zajednice prikupljao pomoć za njega.

Beктаšijstvo je duboko uticalo na turski društveni i kulturni život. Zahvaljujući svom demokratskom i nacionalnom obeležju, nije se ograničavalo na nomade i seljake, no je vremenom pridobilo i pripadnike svih društvenih klasa. Sredinom sedamnaestog stoleća, Evlija Čelebija¹²⁰ je zapisao kako je u Osmanskom carstvu podignuto sedam stotina beктаšijskih tekija — ovaj broj je

¹²⁰ Evlija Čelebija (1611-1684), turski putopisac. U monumentalnom delu Sejahatü-nama opisao je svoja putovanja.

verovat no preteran — dok je početkom devetnaestog veka zabeleženo da jedku petinu carigradskog stanovništva čine bek-tašije sa četrnaest tekija. Gradske bektašije su se ograđivale od kizilbaša, koje su smatrali poklonicima besmislenih legendi i rđavih običaja. U turskom folkloru bektašija je oličen kao osoben tip, kao neko koga ne zanimaju ludosti ovoga sveta, ko se blago podsmeva verskom fanatizmu i ima trpeljiv stav prema svim stvarima, budući ubeđen u njihovu prolaznost i relativnost. Bektašije su čak među svoje svece-zaštitnike svrstali i besmrtnog filozofa i šaljivdžiju turskog folklor, Nasradin-hodžu.

Od najranijih vremena misticizam je predstavljao okosnicu misli osmanske intelektualne elite, ne ograničavajući se na popularna verovanja tarikata. Ova tradicija vuče svoje korene iz seldžučkog perioda. Seldžučki sultani su u svojim zemljama dobrodošlicom dočekivali slavne učenjake i mistike iz Turkestana i Irana koji su bežali ispred mongolske invazije. Stoga su seldžučki gradovi, na primer Konja, Kajsarija, Aksaraj ili Sivas, postali sjajna središta mističkih učenja u islamskom svetu. Al-Suhraverdijev iluminizam, koji je mirio platonsku filozofiju sa starim iranskim filozofijama, i mističko učenje i filozofija Nasirudina iz Tusa svesrdno su prihvatani u ovim mestima. Istovremeno su shvatanja Ibn al-Arabija, jednog od najvećih mističkih teoretičara u islamskom svetu, visoko uvažavana u intelektualnim krugovima. Seldžučki sultani su pozvali u svoju zemlju i učinili čast ne samo Suhraverdiju već i samom Ibn al-Arabiju. Tumačeći i šireći njegova dela, Ibn al-Arabijev pastarak, Sadrudin iz Konje (umro 1273), znatno je doprineo da se uticaj ovog mislioca učvrsti i njegovo shvatanje ovlada turskom misli. Tako se mističko učenje čvrsto ukorenilo među sunitskom ulemom i postalo njena tradicija. Delo velikog učenjaka, začetnika osmanske medrese i predstavnika škole u Konji, Mehmeda al-Fanarija, nedvosmisleno odaje Ibn al-Arabijev uticaj, te

je upravo zbog toga arapska ulema u Egiptu zabranila njegova dela. Sunitska ulema je, neosporno, priznavala al-Gazaliju da misticizam po značaju dolazi odmah posle šerijata, kao razvijeniji i dublji oblik verskog života. Ali je Ibn al-Arabi bio toliko ekstreman u svojim shvatanjima ezoteričnog da su ga mnogi vodeći pripadnici uleme oglašavili jeretikom, a među njima i Ibn Haldun.¹²¹ Ibn Tajmija¹²² ga je čak proglasio za nevernika. Članovi osmanske uleme koji su zastupali takvo mišljenje s vremena na vreme su pisali polemičke rasprave protiv Ibn al-Arabija, ali je u celini, njegov uticaj na osmansko-tursku misao bio ipak veoma veliki. Šejhulislam Ibn-Kemal izdao je fetvu kojom je odobrio sva njegova dela, a Selim I je u Siriji 1517. godine odao poštu ovom velikom sufiji na taj način što je iznad njegovog groba izgradio mauzolej i džamiju u neposrednoj blizini. Osmanski učenjaci su nebrojeno puta prevodili njegova dela na turski jezik. Zatim, Ibn al-Arabi ima mnogobrojne turske komentatore: u četrnaestom i petnaestom veku Davuda iz Kajsarije, Kut-bedina iz Nikeje i Mehmeda Jazidžizadea iz Galipolja, kao i Balija iz Sofije (umro 1533) i Abdulaha iz Bosne (umro 1660) u šesnaestom i sedamnaestom stoleću.

Svetac-zaštitnik mevlevijskog derviškog reda bio je Mevlada Dželaludin Rumi (1207-1273), jedan od najvećih mističkih pisaca u svetu. Stekao je obrazovanje u seldžučkoj prestonici Konji, gde je preovladalo Ibn al-Arabijevo učenje. Budući svestran poznavalac teologije, Mevlana Dželaludin Rumi najpre se proslavio kao učenjak i propovednik, ali je postavši svetac u jednom trenutku svog života, čitavo svoje biće s ljubavlju posvetio misticizmu. Ispovedajući se u svojim lirskim pesmama, on opisuje kako

¹²¹ Ibn Haldun (1332-1406), istoričar, sociolog i filozof, rođen u Tunisu. Najpoznatiji je no svom velikom delu iz filozofije istorije Al-Mukaddima.

¹²² Ibn Tajmija (1263-1328), veliki hanbelijski teolog i pozna-valac prava.

je u mističkom zanosu sagledao nestajanje svih razlika među rasama, verama i zakonima, i kako se uzvisio iznad istine šerijata. Na skupovima koje je sazivao, dovodio je svoje slušaoce u stanje božanske ustreptalosti. On je svojom ličnošću sjedinjavao tradicije igrajućih babajjskih derviša i duboki misticizam melamija, uzdignut iznad svakog verskog zakona. Kosmopolitsko društvo u Konji, prožeto istančanom persijskom kulturom i mističkim učenjem Ibn al-Arabija, još za života ga je proglasilo svecem. Mevlana je mnoge svoje ideje dugovao persijskim pesnicima, među koje spadaju Atar (11197-11193) i Sinai (umro 1130), kao i Ibn al-Arabijevoj filozofiji. On je, međutim, u muzici i igri — sema — video najpodesniji način za postizanje mističke ekstaze, najvišeg stepena sufijskog iskustva. Mada su njegovoj duhovnoj ličnosti bili strani rituali i obredi, ipak je docnije u njegovo ime osnovan tarikatski koji će se konačno uobličiti u petnaestom stoleću. Mevlanini sledbenici i poštovaoci, zaklanjajući se iza uspomene na njega i koristeći se njegovim velikim uticajem, zasnivali su ovaj red po raznim gradovima uvodeći utvrđeni ritual i obrede.

Vremenom se razvila „Mevlanina tradicija“, kako se to desilo i u drugim tarikatima. U biografijama pisanim posle njegove smrti, Mevlana je predstavljen kao najuzvišenije biće čiji je svaki postupak dostojan podražavanja. Ritual njegovog reda dobio je vid simboličkih pokreta sa utvrđenim mističkim značenjima. Sema, muzika i igra glavna je ceremonija mevlevija, koji će kasnije, po svojim vrtećim igrama koje izvode odeveni u naročita odela, steći na-ziv „igrajući derviši“.

Prvo središte ovoga reda, odmah po njegovom zasnivanju, bilo je „prebivalište pira“ u Konji, središnja tekija koju su sačinjavale derviške ćelije izgrađene oko turbeta sa Mevlaninim grobom. Mevlanini nastavljači upućivali su svoje misionare i u druge gradove da tamo osnivaju nove tekije. Oni bi se, no dolasku, obratili

lokalnim namesnicima i ostalim predstavnicima vlasti, u nameri da izdejsstvuju njihovo pokroviteljstvo i dobiju vakuf za svoje institucije. Mevlanini nastavljači, kao što je i on sam to činio, po pravilu su održavali bliske veze sa vladajućim slojem, te se u petnaestom veku mevlevijstvo učvrstilo u mnogim osmanskim gradovima kao tarikat blizak eliti. Tokom vremena je u važnijim gradovima osnovano četrnaest velikih i dobro organizovanih tekija, a no kasabama sedamdeset šest manjih. Svi osmanski sultani, osobito Murat II, Bajazit II, Selim I i Murat III, poklanjali su izuzetnu pažnju mevlevijama. Murat II je osnovao veliku mevlevijsku tekiju u Jedrenu. Tako se mevlevijski red razvio u tarikat koji je svoje pristalice sticao među vladajućim slojevima i vremenom dobijao sve izrazitije sunitsko obeležje. Međutim, jedan ogranak ovoga reda otvoreno je zastupao ezoterične doktrine šiita i kizilbaša, i po duhu svojih verovanja približio se beктаšijama i melamijama.

Svim mevlevijskim tekijama upravljao je čelebija, čija se rezidencija nalazila u Konji; od četrnaestog stoleća on je biran među Mevlaninim potomcima. Uticaj čelebija postao je toliko snažan da su na Porti, s vremena na vreme, izazivali sumnjičavost i uznemirenost. Osmanski namesnici u Konji nisu bili kadri da obavljaju svoju dužnost bez saradnje s njima. Od šesnaestog veka sultani su u izvesnim prilikama bili prinuđeni da ponekog suviše uticajnog čelebiju izgnaju iz Konje, ali je Porta vremenom, imajući pod svojom kontrolom vakufe, smogla snagu da mevlevije natera na poslušnost. Šejhovi iz Konje birali su starešine ostalih tekija, ali je njihov izbor postajao punovažan tek pošto bi sultan, na šejhulislamovu molbu, izdao o tome ukaz. Porta je koristila surevnjivost među kandidatima za položaj čelebije da bi lakše kontrolisala ovaj red.

Mevlevijske tekije u velikim gradovima vršile su ulogu kulturnih središta i umetničkih akademija — ukoliko je ovaj naziv uopšte primenljiv. Umetnost je, neosporno, shvatana kao oruđe misticizma. Sema je ritualna igra u kojoj se podražavaju kretanja nebeskih tela, a mevlevijska muzika božanska harmonija koja podstiče mistički zanos i dovodi vernika u ekstazu. Članovi tekije su istodobno čitali i tumačili Mevlanina dela pisana na persijskom jeziku, i to prvenstveno Mesnevije. Kako je ulema zabranjivala da se u medresama predaje persijski jezik, tekije su za spoljne polaznike postale središte gde su se proučavali persijski jezik i književnost. Ustanove zvane Darul-Mesnevi, koje su se nalazile u sklopu tekija, isključivo su obavljale tu dužnost. Prevodi na turski jezik i komentari Mesnevija bili su povod da se u tekijama ozbiljno proučava misticizam. Najslavniji komentari Mesnevija, među kojima se osobito ističu radovi Rusuhi Ismail-Dede iz Ankare (umro 1631) i Sari-Abdulaha iz Bosne (umro 1660), napisani su na turskom jeziku. Vredno je pomenuti da su ovi tekstovi obično sačinjeni u duhu Ibn al-Arabijevog filozofskog sistema.

Među osmanskim intelektualcima, a posebno među predstavnicima birokratije, mevlevijstvo se ukorenilo zato što su pripadnici ovog reda dobro poznavali persijsku književnost i persijske kulturne tradicije. Bio je to krupan činilac pri stvaranju klasične osmanske književnosti, koja je svoje osnovno nadahnuće u početku nalazila u persijskoj kulturi. Mevlevije su zauzimale prvo mesto u osmanskoj muzici i poeziji u osamnaestom veku, ali su predstavnici ovoga reda, slično bektasijama, naporedo sa snažnim uticajem koji su vršili na klasičnu osmansku umetnost, stvarali svoju muziku i svoju književnost, koje su potpuno proizišle iz mevlevijske tradicije.

Hronološki pregled osmanske istorije

1261-1310. Gazije osvajaju kneževine Menteše, Ajdin, Saruhan, Kare-siju i Osmanlijsku (Osmansku) u zapadnoj Anadoliji.
1269. Menteški Turci osvajaju vizantijske luke u Karesiji.
1301. Osman-Gazijina pobjeda kod Bafeona.
1304. Katalonci se bore protiv Turaka u službi Vizantije; menteški Turci zauzimaju Efes.
1308. Ajdinski Turci osvajaju Pirgion (Birgi); smrt Mesuda II, poslednjeg seldžučkog sultana.
1313. Turci iz Saruhana zauzimaju Magneziju (Manisu). U Vizan tiji izbija građanski rat.
1326. Osmanlije zauzimaju Brusu (6. aprila). Osman Gazijina smrt i Orhanovo ustoličenje.
1327. Prvi osmanski srebrni novac (akča) iskovan u Brusi.
1331. Osmanlije osvajaju Nikeju (Izmit).
1332. Umur, beg Smirne, vodi svoj prvi pohod na Balkan.
1333. Orhan odnosi pobjedu nad Andronikom III kod Pelekanona.
1335. Pad Mongolskog carstva u Iranu.
1337. Osmanlije zauzimaju Nikomediju (Izmit). 1341-1347. Građanski rat u Vizantiji.
1344. Krstaši osvajaju tvrđavu Smirne.
1345. Osmanlije pripajaju kneževinu Karesiju. Umur-begov poslednji pohod na Balkan.
1346. Orhan se ženi Teodorom, kćerkom Jovana VI Kantakuzena.
1352. Orhan daje trgovačke povlastice Đenovljanima. Orhanov sin Sulejman u Jedrenu. Sulejman zauzima Cimpe. Početak osmanlijskog osvajanja u Trakiji.
1353-1356. Rat između Đenovljana i Venecijanaca.
1354. Osmanlije zauzimaju Ankaru i Galipolj (2. marta). Jovan V Paleolog u Carigradu. Abdikacija Jovana Kantakuzena.
1355. Smrt Stefana Dušana (20. dec). Počinje raspad Srps. carstva.

1357. Sulejmanova smrt. Osmansko-vizantijski mir.
1359. Princ Murat ponovo napada Trakiju. Čorlu i Dimotika pa-daju u njegove ruke.
1361. Murat zauzima Jedrene.
1362. Orhan umire. Ustoličenje Murata I. Buna protiv Osmanlija u Anadoliji.
1363-1365. Osmanska osvajanja u južnoj Bugarskoj i Trakiji. Pad Fili-popolja (Plovdiva). 1364. Rat između Vizantije i Bugarske.
1366. Jovan V u Budimu. Papa objavljuje krstaški rat Osmanlijama. Amadeo VI Savojski zauzima Galipolj (avgusta).
1369. Jovan V u Rimu.
1371. Turci pobeđuju srpske kneževe Vukašina i Uglješiu kod Černomena (26. septembra).
1373. Andronik i osmanski princ Savdži zajedno dižu bunu protiv svojih očeva (u proleće) i doživljavaju poraz (u septembru).
1376. Andronik IV ponovo u Carigradu uz pomoć Turaka i Đenovljana. Andronik ustupa Galipolj Osmanlijama.
1375-1380. Osmanlije prisajedinjuju neke delove kneževine Germijane i Hamidilije.
1379. Jovan V Paleolog, potpomognut Osmanlijama, po drugi put zauzima vizantijski presto.
1380-1381. Đenovljani i Venecijanci ratuju.
1383. Osmanlije u Seru (19. decembra).
1385. Osmanlije zauzimaju Sofiju.
1386. Turci u Nišu; osmanska oružana intervencija u oblasti Amasije, severna Anadolija.
1387. Osmanlije zauzimaju Solun i odnose pobeđu nad Karamanidima.
1388. Savez Srbije, Bosne i Bugarske; poraz Turaka kod Pločnika (27. avgusta); osmanska okupacija severne Bugarske (jesen).
1389. Kosovska bitka (15. juna); ustoličenje Bajazita I.
1389-1390. Bajazit osvaja zapadnu Anadoliju i kneževine Menteše, Ajdin, Saruhan, Germijanu i Hamidiliju.
1390. Poraz Karamanida. Paleolozi šalju trupe Bajazitovoj vojsci u Anadoliju.

1391. Osmanlije u Adaliji (Antaliji) i Alaiji (Alaniji); zauzimaju Skoplje i upadaju u severnu Albaniju.
1392. Osmanlije u Kastamoniji i Amasiji; povlače se pred Kadi Burhanedinom, sultanom Sivasa.
1393. Bajazit se vraća na Balkan i pripaja Podunavsku Bugarsku; poziva sve vazalne balkanske kneževе, kao i Paleologe da mu dođu na noge u Veriju.
1394-1402. Osmanska blokada Carigrada.
1394. Osmanlije zauzimaju Tesaliju i prodiru u Moreju.
1395. Bajazitov pohod na Ugarsku i Vlašku; bitka na Rovinama (17. maj); Vlaška postaje osmans. vazal. država; pogubljenje Šišmana, bugar. cara (3. juna); savez Venec., Ugarske i Vizan. protiv Turaka.
1396. Bitka kod Nikopolja (25. septembra).
1397. Bajazit ponovo odlazi u Anadoliju i pripaja Karamaniju.
1398. Osmanlije zauzimaju Vidinsku Bugarsku i Kadi Burhanedinov sultanat.
1399. Osmanlije osvajaju mamelučke gradove Malatiju i Elbistan u dolini Eufrata.
1400. Manojlo II Paleolog u Evropi; Timur pljačka Sivas (10. avgusta).
1401. Bajazit u Erzindžanu.
1402. Angorska bitka (28. jula); Timur zauzima Smirnu (Izmir) od vitezova reda Jovanovaca (decembra).
1403. Bajazit izvršio samoubistvo u Akšehiru (8. marta); Timur obnavlja anadolske kneževine; građanski rat koji vode između sebe Bajazitovi sinovi Sulejmaetu Jedrenu, Isa u Brusi, a Mehmed u Amasiji; Sulejman sklapa sporazum sa hrišćanskim državama; Solun vraćen Vizantincima (oktobra).
1406. Mehmed i Sulejman ratuju.
1410. Sulejman pobeđuje Musu u Rumeliji (15. juna i 11. jula).
1411. Musa nanosi poraz Sulejmanu (februara) i opseda Carigrad (u leto).
1412. Sporazum između Mehmeda i Manojla usmeren protiv Muse (jula).
1413. Mehmed odnosi pobedu nad Musom kod Sofije (5. jula); Mehmed I ujedinjuje osmanske teritorije; Karamanidi opsedaju Brusu.
1414. Mehmed I opsedu Konju i po drugi put osvaja Hamidiliju.

1415. Mehmed I na čelu vojnog pohoda odlazi u Anadoliju i ponovo zauzima Smirnu (Izmir); sukob sa Venecijom.
1416. Mustafa, sin Bajazita I, u Rumeliji; Pietro Lorendano uni-štava osmansku flotu kod Galipolja (29. maja); buna Šejha Bedredina (leto) i njegovo pogubljenje (18. decembra); vojvo-da Mirča osvaja Silistru i Deliorman (u jesen); Mehmed I zauzima teritoriju Džandarida.
1417. Mehmed I vrši invaziju na Karamaniju (u jesen) i pripaja Kiršehir i Nigde.
418. Pohod Mehmeda I na Džanik.
1419. Pohod na Mirču; pad Đurđeva.
1421. Smrt Mehmeda I; Murat II u Brusi (u maju); Mustafa gospodari Rumelijom.
1422. Mustafa se povlači iz Ulubata; njegovo pogubljenje u Jedrenu (januara); Murat II opседа Carigrad (od 2. juna do 6. septembra); njegov brat Mustafa diže ustanak u Anadoliji.
1423. Murat II nanosi poraz Mustafi i savladuje Džandaride i Karamanide; Turhan-beg u Moreji (maja).
1423-1430. Solun pod venecijanskom vlašću; Osmanlije i Venecijanci u ratu.
1424. Mirovni ugovor između Osmanlija i Venecijanaca.
1425. Osmanlije pripajaju Smirnu i ponovo zauzimaju Menteše i Teke.
1427. Smrt Stefana Lazarevića, despota Srbije (19. jula); Ugri u Beogradu; Osmanlije u Golupcu; Sigismund zauzima Đurđe-vo; Karamanidi u Hamidiliji.
1428. Osmanlije i Ugri sklapaju mir.
1429. Šahruh u Azerbejdžanu.
1430. Osmanlije zauzimaju Solun (29. marta) i Janjinu.
1432-1433. Pobuna u južnoj Albaniji.
1434. Oružani sukobi između Osmanlija i Ugara u Vlaškoj, Srbiji i Bosni.
1435. Šahruh u Anadoliji.
1437. Murat II ponovo zauzima Hamidiliju; smrt kralja Sigismunda.
1438. Pohod Murata II na Erdelj.
1439. Murat II osvaja Smederevo; prvi pad Srbije.
1440. Neuspeh turske opsade Beograda.

1441-1442. Hunjadi odnosi pobjedu nad Osmanl. u Erdelju.
1443. Hunjadijeva invazija Balkana; bitka kod Zlatice (25. decembra); Skenderbegova buna u severnoj Albaniji.
1444. Mir sklopljen između Ugarske i Osmanskog carstva (Jedre-ne, 12. juna); obnova Srbije; mir između Osmanlija i Kara-manida (Jenišehir, avgusta); Murat II abdicira u korist svog sina Mehmeda II; bitka kod Varne (10. novembra).
1446. Murat II po drugi put na prestolu.
1448. Pohod Murata II na Skenderbega; bitka na Kosovu (17-19. oktobra).
1449. Pohod na Vlašku; Đurđevo ponovo u rukama Osmanlija.
1450. Druga vojna Murata II na Skenderbega.
1451. Smrt Murata II (3. februara); ustoličenje Mehmeda II (18. februara); pohod Mehmeda II na Karamaniju (maja i juna); Turci obnavljaju mir sa Venecijom (10. septembra) i Ugarskom (20. novembra).
1452. Izgradnja tvrđave Rumeli Hisari, koja dominira Bosforom (od januara do avgusta); objava rata Vizantiji.
1453. Opsada Carigrada (6. aprila-29. maja); pad Pere.
1454. Mir sklopljen sa Venecijom (18. aprila); pohod Mehmeda II na Srbiju; osmanska flota na Crnom moru; dnevne kolonije na crnomorskoj obali obavezuju se da plaćaju danak Osmanovićima.
1455. Moldavija postaje obavezna da plaća danak Osmans. carstvu (5. oktobra); drugi pohod Mehmeda II na Srbiju.
1456. Neuspeh turske opsade Beograda; Trapezuntsko carstvo plaća danak Osmanovićima.
1457. Skenderbegova pobjeda kod Albulene.
1458. Mahmud-pašin ratni pohod na Srbiju; Mehmed II u Moreji.
1459. Predaja Smedereva Suna); pad Amastrisa (Amasre); Pije II objavljuje krstaški rat protiv Turaka.
1460. Osvajanje Moreje.
1461. Osmanlije zauzimaju kneževinu Džandarida i Trapezuntsko carstvo.
1462. Mehmed II pokorava Vlašku (leto); Mahmud-paša na Lezbosu (septembra).
1463. Rat sa Venecijom; Venecijanci postaju gospodari Moreje; Mehmed II zauzima Bosnu; ugarski kralj u Jajcu (16. decembra).

1464. Osmanlije ponovo osvajaju Moreju (u proleće); Mehmed II opседа Jajce; Pije II umire (15. avgusta); smrt Ibrahima Karamanskog; građanski rat u Karamaniji.
1466. Vojna Mehmeda II protiv Skenderbega; izgradnja grada Elbasana.
1467. Mehmed II ponovo u okršaju sa Skenderbegom; Šehsuvar, namesnik Dulkadira, pod osmanskim protektoratom.
1468. Skenderbegova smrt (17. januara); Mehmed II osvaja Karamaniju (u leto); turkmenska plemena pružaju otpor u planinama Taurusa.
1469-1474. Smirivanje Karamanije.
1469. Venecijanci napadaju Enos i Novu Fokeju.
1470. Mehmed II osvaja Eubeju (11. jula).
1471. Uzun Hasan, gospodar Ak-kojunlue, Venecija, kiparski kralj, vitezovi sa Jovana i emir Alaije (Alanije) obrazuju savez protiv Osmanlija.
1472. Uzun Hasan pljačka Tokat; združena vojska Ak-kojunlue i Karamanida zauzima Karamaniju.
1473. Bitka kod Baškenta (Otluk-Beli) (11. avgusta).
1474. Osmanski upadi u Erdelj; opsada Skadra u Albaniji.
1475. Osvajanje đenovskih kolonija na Krimu; Krimski hanat po-taje osmanska vazalna država.
1476. Matija Korvin zauzima Šabac (15. februara); vojni pohod Mehmeda II na Moldaviju (u leto). i njegova ekspedicija na Korvina (u zimu).
1477. Beglerbeg Sulejman opседа Lepant; osmanski ratnici pred Venecijom.
1478. Uzun Hasan umire (6. januara); Mehmed II opседа Skadar u Albaniji; predaja albanskog grada Kroje (6. juna); Osmanlije upadaju u Furlandiju.
1479. Mir sa Venecijom (25. januara); osmanska naježda na Erdelj i Ugarsku; gradovi Anapa, Kopa i Tamatarhan padaju jedan za drugim.
1480. Mesih-paša opседа Rodos; Ahmed-paša u Otrantu.
1481. Mehmed II umire (3. maja); Bajazit II stupa na presto (20. Maja); Bajazit i Džem sukobljavaju se kod Jenišehira (20. juna); predaja osmanske vojske u Otrantu (11. septembra).

1482. Džem i Kasim Karamanski u Anadoliji; Džem beži na Rodos (26. jula); vitezovi sa Jovana i Bajazit II sporazumevaju se kako da postupe sa Džemom (11. septembra); pogubljenje Gedik Ahmed-paše (novembra).
1484. Vojna Bajazita II na Moldaviju; prisajedinjenje Kilije i Akermana.
1484-1491. Rat sa egipatskim Mamelucima.
1495. Džemova smrt (25. februara).
1496. Osmanlije u Crnoj Gori; poljski kralj Albert napada Moldaviju; poljsko-ugarski savez.
1497-1499. Rat sa Poljskom.
1499-1503. Rat sa Venecijom.
1499. Osmanlije odnose pomorsku pobjedu kod Navarina (12. avgusta); zauzimanje Lepanta.
1500. Ugarska objavljuje rat Osmanlijama; šah Ismail preuzima vlast u Iranu; karamanska plemena dižu bunu u planinama Taurusa.
1503. Mirovni ugovor sa Venecijom (10. avgusta).
1504. Šaha Ismaila marš preko osmanske teritorije u pravcu Dulkadira.
1511. Šiitske pristalice šaha Ismaila dižu ustanak u gradu Teke (marta); građanski rat u Osmanskom carstvu.
1512. Selim I prisiljava svog oca da abdicira (24. aprila); buna u severozapadnoj Anadoliji; Bajazit II umire (26. maja).
1512-1513. Selim I pobjeđuje, ubija svoju braću i potom ugušuje bunu pristalica šaha Ismaila u Anadoliji.
1514. Selim I nanosi poraz šahu Ismailu kod Čaldirana (23. avgusta).
1515. Pobuna janičara (februara); pad Kemaha (19. maja); osvajanje kneževine Dulkadir (juna).
1516. Osmanlije zauzimaju Dijarbekir (aprila); istočna Anadolija se pokorava Osmanlijama; Selim I pobjeđuje Mameluke kod Mardž Dabika (24. avgusta); Selim I u Alepu.
1517. Bitka kod Rejdanije (22. januara); Tuman-bej pruža otpor u Kairu; šerif Meke se pokorava (17. jula).
1520. Smrt Selima I (21. septembra); Sulejman I stupa na presto (30. septembra).
1521. Beograd je osvojen (29. avgusta); poraz i pogubljenje Džanbardi Gazalija u Siriji (februara).

1522. Kraj dulkadirske dinastije; zauzimanje Rodosa (21. januara).
1523. Ibrahim naimenovan za velikog vezira.
1524. Ahmed-pašina buna u Egiptu (januara).
1525. Ibrahim u Egiptu (24. marta-14. juna).
1526. Bitka kod Mohača (29. avgusta); Sulejman I u Budimu (10. septembra); Jovan Zapolja proglašen je za kralja Ugarske (10. novembra).
1527. Ferdinand Austrijski u Budimu.
1529. Sulejman I zauzima Budim (8. septembra); Zapolja se kruni-še u Budimu (14. septembra); Sulejman I opседа Beč (26. septembra-16. oktobra).
1531. Austrijanci opседаju Budim (decembra).
1532. Ratni pohod Sulejmana I na Austriju; pad Kisega (28. avgusta); Andrea Dorija zauzima Koron (8. avgusta).
1533. Mir sa Ferdinandom (22. juna); Hajrudin Barbarosa postaje veliki admiral; Barbarosa osvaja Tunis (avgusta); Osmanlije po-novo zauzimaju Koron (12. septembra); rat sa Iranom (avgusta).
1534. Osvajanje Tebriza (13. jula); podanička pokornost sultana Gilana; Sulejman I u Bagdadu.
1535. Sulejman I se vraća u Tebriz (u proleće); Karlo V u Tunisu (21. jula).
1536. Povratak Sulejmana I u Carigrad (8. januara); izvršenje smrtne kazne nad Ibrahimom (5. marta).
1537. Rat sa Venecijom: Sulejman I u Albaniji; Osmanlije upadaju u Apuliju (jula); opsada Krfa (25. avgusta); Sulejman I se vraća u Carigrad (1. oktobra).
1538. Sulejman I u Moldaviji (leto); pripajanje južne Moldavije (4. oktobra); Sulejman. egipatski paša, pred lukom Diu (4. septembra); pomorska bitka kod Preveze (29. septembra).
1539. Osvajanje Herceg-Novog (10. avgusta).
1540. Mir sa Venecijom (2. oktobra); Monemvasija i Nauplion se predaju; Zapoljina smrt; Austrijanci opседаju Budim.
1541. Ratni pohod Sulejmana I na Ferdinanda; Sulejman I u Budimu (2. septembra); pripajanje Ugarske; Karlo V pred Alžirom (20. oktobra).
1543. Francusko-osmanska flota zauzima Nicu (20. avgusta); Sulejman I u Ugarskoj; osvajanje Valpova, Pečuja, Šikloša i

Ostrogona.
1544. Osvajanje Višegrada.
1545. Primirje između Sulejmana I i Ferdinanda.
1547. Osmanlije i Habsburgovci sklapaju mirovni ugovor koji se odnosi i na papu, Veneciju i kralja Francuske (1. avgusta).
1548. Ratni pohod Sulejmana I na Iran; pad Vana (25. avgus).
1549. Osvaj. Đurđijanske; povratak Sulejmana I u Carig. (12. dec).
1551. Osmanlije u Erdelju; zauzimanje Bečkereka, Varada, Čanada i Lipove; Turgud-reis (Dragut) osvaja Tripolis (14. avgusta)
1552. Pad Temišvara (jula) i ostalih gradova u Banatu; neuspeh sukoba Osmanlija sa Portug. kod Hormuza; Rusi osvajaju Kazan; poraz Osmanlija kod Jegra (oktobra).
1553. Rat sa Iranom; Sulejman I u Eregli (Karamanija); ubistvo njegovog sina Mustafe.
1554. Sulejman I ratuje u Iranu; Osmanlije zauzimaju Nahčevan i Erivan (u leto); Rusi osvajaju Astrahan.
1555. Mir sa Iranom u Amasiji (29. maja).
1556. Osvećenje džamije Sulejmanije (16. avgusta).
1556-1559. Rat sa Austrijancima se nastavlja u Ugarskoj.
1559. Građanski rat između Sulejmanovih sinova Selima i Bajazita (maj); Bajazit nalazi utočište u Iranu (novembra).
1560. Španci u Džerbi; veliki admiral Pijale-paša zauzima Džerbu (31. jula).
1561. Ubistvo princa Bajazita (25. Sep.); kozaci napadaju Azov.
1562. Mir sa carem Ferdinandom (1. jula).
1565. Opsada Malte (20. maja-11. septembra).
1566. Opsada Sigeta (5. avg.a-7. Sept.); Sulejman I umire pod Sigetom (6. Sept.); ustoličenje Selima II (24. Sept.); zauzimanje Hiosa.
1567. Buna Zejidita, Mutahara, u Jemenu.
1568. Mir sa rimsko-nemačkim carem (17. februara).
1569. Pohod Osmanlija protiv Rusa; plan kanala Don-Volga i opsada Astrahana (septembra).
1570. Mirovni pregovori sa ruskim carem; Uluč Alija zauzima Tunis (januara); ekspedicija na Kipar; osvajanje Nikozije.
1571. Obrazovanje Sv. lige protiv Osmanlija (20. maja); Osmanlije zauzimaju Famagustu (1. avgusta); bitka kod Lepanta (7. oktobra).

1572. Devlet Giraj upada u Moskoviju; Osmanlije podržavaju Anrija od Valoa prilikom njegovog stupanja na poljski presto; Don Huan od Austrije zauzima Tunis (oktobra).
1573. Mirovni ugovor sa Venecijom (7. marta); obnavljanje mira sa carem (3. oktobra).
1574. Sinan-paša ponovo osvaja Tunis (24. avgusta); smrt Selima II (12. decembra).
1577. Obnova ugovora sa carem (1. januara).
1578. Atentat na Mehmeda Sokolovića, velikog vezira; rat sa Iranom (u proleće); pobeda Lala Mustafe kod Čildira (10. avgusta); prisajedinjenje Đurđijanske, kao i Širvana i Darbanda (Derbenta); bitka kod Alkasa u Maroku (4. avgusta).
1579. Persijanci vrše protivnapad.
1582. Poraz Osmanlija na reci Kur.
1583. Osman-pašina pobeda kod Beš-Tepea (6. juna). 1585. Osman-paša zauzima Tebriz (septembra).
1587. Proglašenje Abasa Velikog za iranskog šaha.
1588. Osmanlije zauzimaju Karadag.
1589. Ustanak janičara u Carigradu (3. aprila).
1590. Mir sa Iranom (21. marta); obnova mira sa Austrijom (29. novembra).
1591-1592. Niz janičarskih buna i promena vlada.
1593. Pobuna spahija u Carigradu (27. januara); Sinan-paša imenovan za velikog vezira; poraz Turaka kod Siska (20. juna); rat sa Austrijom (u jesen); Sinan-paša u Ugarskoj; pad Vesprima (13. oktobra).
1594. Sinan-paša zauzima Rab; pobuna Mihaila, vlaškog vojvode.
1595. Savez Habsburgovaca. Vlaške, Moldavije i erdeljskog kneza protiv Osmanlija (januara); smrt Murata III (16. januara); Mehmed III stupa na presto (27. januara); Sinan-paša u Vlaškoj (avgusta); Sinan-paša se povlači (oktobra); Austrijanci u Stolnom Beogradu i Višegradu (8. septembra); Mihailo, vlaški vojvoda, u Dobrudži.
1596. Mehmed III ratuje u Ugarskoj; pad Erlaua (23. septembra); bitka kod Mezekereša (26. oktobra); neredi dželalija u Anadoliji.
1598. Austrijanci ponovo zauzimaju Rab (29. marta) i Vesprim, a opsedaju Budim; Mihailo napada Nikopolj.
1599. Mirovni ugovor sa Austrijom; Karajazidži opsednut u Urfi (jula); Mihailo u Erdelju.

1600. Osmanlije zauzimaju Kanižu (septembra).
1601. Mihailova smrt (19. avgusta); poraz nadvojvode Ferdinanda kod Kaniže (18. novembra).
1602. Nadvojvoda Matija opseda Budim (u jesen).
1603. Spahijska buna (januara); šah Abas po drugi put zauzima Tebriz (21. oktobra); smrt Mehmeda III (22. decembra); Ahmed I stupa na presto (23. decembra).
1604. Šah Abas preotima Erivan, Širvan i Kars; nadvojvoda Matija opseda Budim.
1605. Osmanlije proglašavaju Bočkaja za ugarskog kralja; Ostrogon pada pod Osmanlije.
1606. Osmanlije i Austrijanci sklapaju mirovni ugovor u Žitva-Toroku.